

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
Правен факултет „Јустинијан Први“ - Скопје

Издавач:

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

За издавачот:

Проф.д-р Велимир Стојковски - ректор на Универзитетот

доц. д-р Дејан Донеv

ЕТИКА ВО НОВИНАРСТВОТО

Рецензенти:

Проф. д-р Денко Скаловски

редовен професор при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“
во Скопје

Проф. д-р Стјепан Маловиќ

редовен професор при Универзитетот во Задар

Лектор:

Елизабета Геровска

Технички уредник и дизајн на корици:

Јована Огненовска

Печати:

БороГрафика

Тираж:

300 примероци

Со одлука на Наставно-научниот совет на Правниот факултет „Јустинијан Први“ - Скопје со број 02-1042/86 (25.11.2010 година), ракописот е одобрен за печат и употреба во наставата како универзитетски учебник.

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
Правен факултет „Јустинијан Први“ - Скопје

ДЕЈАН ДОНЕВ

ЕТИКА ВО НОВИНАРСТВОТО

Скопје, 2011

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР	11
------------------	-----------

ПРВ ДЕЛ

I. ТЕМЕЛНИ ОДРЕДБИ НА ЕТИКАТА	17
1.1. Основни облици на човековата активност;	17
1.2. Поим, предмет, задачи и цели на етиката:	23
1.2.1. Поим и предмет на етиката;	23
1.2.2. Задачи и цели на етиката.	34
1.3. Поим, значење и области на моралот:	37
1.3.1. Поим за морал;	37
1.3.2. Значење на моралот;	44
1.3.3. Области на современиот морал.	49

II. ГРАДБЕНИ ЕЛЕМЕНТИ НА ЕТИКАТА	53
2.1. Потекло на моралот;	54
2.2. Начини на втемелување на моралот и разбирање на структурата на моралното дејствување;	62
2.3. Дејствени облици на моралот;	76
2.4. Смеслата на моралот.	90

III. ПОДЕЛБА НА ЕТИКАТА И СОВРЕМЕНИ ЕТИЧКИ ТЕОРИИ	103
3.1. Поделба на етиката по гранки;	103
3.2. Современи етички теории.	135

ВТОР ДЕЛ

IV. ЕТИКА НА МЕДИУМИТЕ	153
4.1. Терминолошко разграничување и предметно разгледување на етиката на медиумите:	154
4.1.1. Етиката на медиумите како регулација на дејноста;	158

4.1.2. Етиката на медиумите како философска рефлексија;	161
4.2. Основни поими и проблеми на етиката на медиумите:	164
4.2.1. Определување на поимот јавност и етичкиот карактер на истиот;	164
4.2.2. Поимот на масовна комуникација;	173
4.2.3. Средства за масовно информирање, нивна морална одговорност и медиумско право;	178
4.2.4. Правата и должностите на корисниците на медиумите - јавноста;	187
V. ЕТИКАТА И НОВИНАРСТВОТО	191
5.1. Двосмерната спрега меѓу етиката и новинарството - значењето на етиката за новинарството и на новинарството за етиката;	191
5.2. Професионалната етика и новинарството - вредности и норми на професионалната етика во рамките на одредена професија;	198
5.3. Белези на етиката во новинарството како применета и професионална етика - етика на јавната дејност.	203
VI. ЕТИКА НА НОВИНАРСТВОТО	209
6.1. Терминолошки проблеми во одредувањето и разбирањето на етиката на новинарството;	209
6.2. Предмет на истражување на етиката на новинарството;	222
6.3. Цели, методи и задачи на етиката на новинарството;	226
6.4. Новинарот како морален субјект.	229
VII. ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА ЕТИКАТА НА НОВИНАРСТВОТО	235
7.1. Етичката основа и значење на начелата на новинарската професија;	235
7.2. Етичките вредности и норми на новинарството како професија;	241
7.3. Етичките кодекси во новинарството.	246

VIII. МОРАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА ЕТИКАТА ВО НОВИНАРСТВОТО	261
8.1. Моралните права и одговорности на новинарот;	263
8.2. Моралните проблеми во однос на темелните принципи во етиката на новинарството;	268
8.3. Проблемот на саморегулацијата.	278
IX. СЕГАШНОСТ И ИДНИНА НА ЕТИКАТА ВО НОВИНАРСТВОТО	287
9.1. Криза на новинарот како морален субјект;	287
9.2. Наместо заклучок.	300
ПРИЛОЗИ	307
БИБЛИОГРАФИЈА	313

**„Човек не живее ниту со вистината,
ниту со убавината,
туку со другите
и во доброто“**

- Душан Матиќ

ПРЕДГОВОР

Кога, пред речиси нецела декада, уште како кандидат за стекнување на магистерски степен на образование, од страна на мојот ментор бев повикан да бидам дел од неговиот тим, помагајќи во реализацијата на наставната програма по предметот *Етика на комуницирањето* на тогашните Интердисциплинарни студии по новинарство на Правниот факултет во Скопје, а нешто подоцна и на преименуваниот предмет, *Етика во новинарството 1*, не ни сонував дека еден ден ќе бидам „медиум“ низ кој ќе се сретнат радоста, гордоста, желбата, правото и одговорноста да ги упатувам и да ги обучувам идните новинари во тајните на етичката основа на нивната професија. Тоа беше, просторно еден преголем и, временски еден предолг сон за да се сонува, а камоли да се посака да се реализира уште на почетокот од мојата универзитетска кариера и работа. Звучеше убаво, делуваше пријатно, но сè додека не стана реалност - и тогаш стана преубава и преблагородна работа и мисија на која требаше да ѝ се посветам и ѝ се посветувам со целото свое битие.

Но едновременно, како што изминува времето, поради насушната потреба од воведување на предметот етика во нашиот образовен систем, како уште од основните одделенија, па сè до високото образование и тоа во сите негови делови, односно од современата потреба и нужност за враќање на етиката онаму каде што ѝ е и местото - се соочив со недостигот од соодветна литература, особено на македонски јазик, која подетално ќе се занимава и ќе ги презентира етичките проблеми, дилеми и прашања во новинарството, а генерациите изминуваа неповратно притоа навестувајќи нов бран на заинтересираност, нова форма на посветеност и нов начин на реализација на наставата, и сè поголем степен на професионализација на одредени „носечки“ гранки во модерното време и општество.

Оттука, согласно она што е пред вас, го презедов товарот, но и одговорноста да дадам функционален интелектуален продукт, што на прв поглед изгледаше како „невозможна

мисија", што поради морално-етичката запуштеност и рудиментираност на оваа професија, која веќе долго време е препуштена на потсмеvот и политичките игри, што поради несопирливиот пробој на одредени квази образовни инстанци, кои продуцираат „експерти“ за најразлични делови на оваа професија, т.е. да дадам едно прегледно скенирање и елаборирање на проблемите со кои се соочуваме и кај нас, и притоа да одговорам на неколку прашања: што е етиката во новинарството, што е она што е етичко во дејноста, како и да се пронајде етичноста во оваа професија, впрочем како етички да се постапува и зошто, во оваа толку значајна професија денес.

При ова, согласно општиот дедуктивен тек на изведување и изложување на етичката граѓа која ја овозможи неопходната концептуална строгост во поставувањето на проблемските и поимните структури на етиката во новинарството, а сепак не претендирајќи на целосна логичка потполност, „схоластичка“ систематичност и синтетички поглед на проблемите во етиката на новинарството кај нас и во светот, туку само на проблемски увид во некои специфични гледишта од тематиката - основната интенција на овој продукт (универзитетски учебник) е да помогне во посистематско здобивање, анализирање и совладување на знаења, согласно наставните единици по предметот *Етика во новинарството 1*, како и во однос на посистематска подготовка на идните, но и сегашните новинари, во нивната пракса, но и истовремено, и надополнување на и онака преголемата пукнатина и простор во недостигот од етичка литература во продукција на домашните водечки мислители на оваа тема.

Едновремено, сакам бескрајно да им се заблагодарам на моите рецензенти за искажаната безрезервна поддршка и доверба, т.е. на проф. д-р Денко Скаловски, кој се обиде да најде доволно количество на трпение во однос на вообличувањето на овој учебник (кој е прв од ваков вид кај нас, па и пошироко во регионот) во услови на едно топло, навистина топло скопско лето, за неговите правовремени и издржани сугестии, како и на трпеливоста и умешноста во „снаоѓањето“ со македонскиот јазик, како и на другиот рецензент, проф. д-р Стјепан Маловиќ, на неговото константно инсистирање детално и со голема прецизност и недвосмисленост да биде разработено секое прашање од она што се нуди, на несебичноста во

увидот на пошироката литература посветена на проблемите на етиката на медиумите, етиката во новинарството, етиката на информацијата, етиката на комуникацијата..., на која ме упатуваше, која ми ја препорачуваше и испраќаше, во едни исто така топли, навистина топли загребски денови.

Безмерно сум им благодарен и на студентите, особено на искуството стекнато со последните три генерации на Институтот за новинарство, медиуми и комуникации, при Правниот факултет во Скопје, кои имаа желба и секогаш беа отворени за дискусија и вистински дијалог во однос на предложените теми за нивно продлабочено проучување, сугестии во однос на стилот и степенот на изложеност на наставната граѓа, во едни топли, навистина топли скопски и особено новосадски денови, за време Летната школа за новинари и прашањето на Другиот, како и на оние малубројни студенти кои безмалку „подремнувајќи“ на предавањата и вежбите, ме „разбудија“ и ми беа поттик во изнаоѓањето на соодветна методологија како да се систематизира и попрегледно и интересно да се претстави оваа материја.

Секако, на крај, но нужно прво во целиот овој процес, искрено му се заблагодарувам на моето потесно семејство за претрпените „жртви“ додека овој учебник се подготвуваше, за сето време посветено и отстапено за да овој продукт ја понуди потребната светлина, свежина, содржина и целосна форма во универзитетскиот процес на изобразба на оние кои допрва треба вистински да го поведат ова општество кон напредокот и посветлата иднина.

Едноставно, благодарам на ...

моите родители, кои ми дадоа живот,

моето семејство и пријатели, кои го делат овој живот заедно со мене,

моите учители и колеги, кои го збогатија мојот живот.

Во Загреб, Скопје, Нови Сад, Неготино
29 август, 2011 година

Од Авторот

ПРВ ДЕЛ

I. ТЕМЕЛНИ ОДРЕДБИ НА ЕТИКАТА

1.1. ОСНОВНИ ОБЛИЦИ НА ЧОВЕКОВАТА АКТИВНОСТ

Целокупната досегашна цивилизација сведочи за фактот дека човекот е активен, дејствува низ разни форми и на различни начини, што укажува на сознанието дека постои една тесна врска меѓу карактерот на истиот и неговото дејствување. Уште повеќе, дејствувањето на човекот всушност е негово очитување и реализација, а оттука полнотата на истиот може да се измери преку широчината и длабочината на неговото дејствување.

Ова е повеќе од јасно, исто како што е и повеќе од очигледно мноштвото на форми, типови и начини на таа негова активност, но и обидите тоа мноштво да се опфати, класифицира и изложи. Истите најчесто се безуспешни, бидејќи не е можно сеопфатно да се претстави целината на човековиот свет во неговиот најопшт, посебен и поединечен карактер.

Сепак, во философската традиција, иако најчесто овие обиди завршувале без некој посебно забележителен успех, со доволно философски аргументи, ова мноштво од облици на човековата активност може да се сведе на неколку основни типови, и тоа на: **спознание, дејствување и создавање**, каде на дело се покажува човековиот дух, при што разликата меѓу овие облици доаѓа од разликата во **начините на постапување на човечкиот дух и разликите во предметите на кои духот се однесува**, или во/низ кои истиот дејствува.

Во овој контекст, од мноштвото обиди, како пример да ја земеме Аристотеловата¹ поделба на основните човекови ак-

¹ иако кон Аристотел, а особено кон Имануел Кант и Георг Вилхелм Фридрих Хегел, во последно време покажуваме инфериорна етичка аверзија кон компактоста и издржаноста на нивните философски структури, сепак токму истата е клучна за разбирање на поставките на модерниот, граѓански свет.

тивности на: **спознавање** (theoria), **дејствување** (praxis) и **создавање** (poiesis), односно **теориска, практичка и поиетичка** активност². Темелните критериуми врз чија основа е извршена оваа поделба, се однесуваат на различноста на самите ствари; начинот на живот и животни цели кои луѓето си ги поставуваат; разликата на самата човекова душа, т.е. нејзините делови и моќи; на типот на човечката мисловност на која секоја од овие три активности почива и целта која произлегува од тоа; како и внатрешните критериуми на исправност и неисправност на секој од споменатите облици на човековата активност.

Согласно оваа поделба на основните човекови активности, од особено значење³ е еден од претходно споменатите облици на неговата активност, т.е. **практичната активност, практичното дејствување, праксата**. Истата се разликува од теориската и поиетичката активност, најпрво затоа што не произлегува од **природната нужност**, туку од **човековата можност** да го изгради светот на своите односи со другите луѓе и истиот да го одржува на основа на свесно поставени цели и намери. Тоа значи дека практичкиот свет на човекот е свет **според можностите** на истиот, така што неговото внатрешно уредување зависи од него самиот - од неговото барање, волја, избор и одлука, што води кон заклучокот дека овој свет може, но и не мора да постои, при што, доколку може да постои, истиот може да се менува по значење, смисла и внатрешна содржина на односите меѓу луѓето.

² Спореди со Хегеловата поделба на основните видови човекова активност, иако истата е изведена врз основа на модерното историско искуство. Имено, според Хегел, сите облици на човечката активност извираат од една основа, а таа е сфатена како **единствен слободен човечки дух**. Во оваа смисла, активноста на човечкиот дух се манифестира како **теориска активност** (каде духот себе си мора да се направи свесен за себе, да се спознае себе си претопувајќи ја надворешната стварност, а највисоки облици на оваа активност се науките и философијата), **практична активност** (каде духот преку практичната активност го изнесува своето самостојно битие во надворешната стварност и така си создава себе си свет од „втора (zweiten) природа“, т.е. човечки практичен свет, и каде како облици се јавуваат моралот, политиката, правото, економијата и обичаите), како и **поиетичка активност** (каде духот ги изменува надворешните затекнати природни ствари или произведува потполно нови ствари и предмети, а резултат на тоа се различни технички и уметнички дела на човечкиот дух).

³ согласно самата суштина на трудот, особено нејзината прва глава.

Во оваа смисла, според Аристотеловото сфаќање изложено во неговото најзначајно етичко дело „Никомахова етика“⁴, постојат три основни антрополошки претпоставки на кои се базира можноста од постоење на човековата практична активност:

- **човекот по својата природа е политичко, општествено суштество.** Човекот по „својата природа“ е суштество, кое својата човечност може да ја оствари само во заедница со другите луѓе, при што тоа заедништво е неговото битно својство, карактеристика како човечко суштество. Се работи за заедништво кое луѓето свесно го градат во заедницата и како заедница, при што истите, согласно своето онтолошко устројство, се способни својата заедница да ја уредат по договорени и прифатени правила, норми, обичаи и закони;
- **човекот е единствено суштество кое има ум и говор.** Човекот, за разлика од животните, поседува *логос*, т.е. повисока разумска и умска способност, која му овозможува на другиот човек да му го соопшти она што е корисно и штетно, праведно и неправедно. Логосот, како ум и говор, му дава на човекот можност заедно со другите луѓе да изгради смисловна заедница, која може да почива само на јасната свест, за тоа што е корисно, а што штетно за заедничкиот живот. Од друга страна, логосот, како ум и говор, им овозможува на луѓето да ја уредат заедницата според одредени сфаќања и принципи на праведност;
- **човекот е единственото живо суштество кое е способно за разликување на правилното од неправилното, т.е. доброто од злото.** Во природниот и во животинскиот свет не постои разликување на доброто и злото. Другите суштества не се способни да внесат некои вредности во сопствениот свет, кои би ги раководеле во нивната активност, затоа што на активност ги задвижуваат природните нагонски, односно несвесни механизми како елементи на природниот закон. Човекот, со еден свој дел, е природно суштество и ги поседува овие механиз-

⁴ Aristotel, *Nikomahova etika*, Globus-Liber, Zagreb, 1988, 1097 b 11, како и 1103 a 15 и a 16.

ми, но, тој е и единствено живо суштество, кое е во состојба овие природни механизми да ги изрази на посреден начин. Имено, преку воспитанието, социјализацијата и култивизирањето, човекот гради посебна основа за своето суштество, т.е. се изградува себе си и како духовно суштество. **Едно од клучните својства на човекот како духовно суштество, е содржано во моќта за вредносно разликување на доброто и злото.**

Оттука, може да се изведе тезата дека за изградба, одржување и менување на овој свет не е доволно било какво барање од луѓето, туку она барање кое на **разумен начин** ги ускладува и ги посредува различните интереси на луѓето во заедницата, што значи дека овој свет на човечки практичен заеднички свет, без разлика колку во себе е изграден и без разлика на обликот на човечката заедница, почива на одредена мисловна и волјева активност на луѓето - **разумноста**. Нејзина цел е постигнување на уредена заедница на луѓето во која се знае што човекот треба да прави за да биде исправен човек; околу што треба да настојува и што треба да избегнува, при што смислата и целта на практичната активност на луѓето, според Аристотел, е **слободен живот на граѓаните во слободна заедница**.

Сумарно, согласно традиционалното (античко) сфаќање на практичното дејствување (праксис), се работи за **дејствување кое е специфичен начин на однесување на човекот кон сопствената човечка суштина и во однос на другите луѓе**, што би значело дека истото дејствување не настанува со спознајно внесување на надворешниот емпириски и објективен реалитет во човековата свест, ниту пак преку создавање и измислување на некои работи во свеста.

Ова практично дејствување настанува во самосвесниот однос на човековата свест спрема сопствената човечност, како и во односот на човекот со другите луѓе. Неговата основа ја сочинува човековиот изграден **карактер**, кој пак се изразува во подрачјето на личното, приватното и јавното живеење, кои подрачја во традицијата на практичката философија⁵ се делат

⁵ Од стручен аспект, филоСофски аспект, нема никакви дилеми во однос на (не)употребата на буквата (З)С. Кованицата, составена од *phileo* - љубам, пријател сум, и *sophia* - мудрост, е совршено јасна. Причините за употребата на буквата З, во историјата на некои словенски јазици (според мое сознание само во српскиот и хрватскиот јазик, и имено македонскиот), не се од

на индивидуално дејствување на поединецот спрема сопствените знаења и уверувања (**морално дејствување**), индивидуално дејствување на поединецот во семејството или во економскиот реалитет на заедницата (**економско дејствување**), индивидуално дејствување на поединецот во политичките односи и институции на заедницата (**политичко дејствување**), индивидуално дејствување на поединецот во правните институции на заедницата (**правно дејствување**) и индивидуално дејствување на поединецот во институциите на обичаите (**обичајно дејствување**).

Дејствувањето на човечкиот карактер се раѓа од можноста во човекот да се воспостави специфичен однос меѓу интелектуалните моќи на неговата свест (разум и ум) и нагонската сфера на неговото суштество (желби, барања)⁶. Оваа можност почива на изворните моќи на човекот како општествено суштество, како суштество на логос (ум и говор), како и суштество кое прави вредносно разликување на доброто и злото.

Доексплицирано, сами по себе разумот и умот не ги придвижува ништо. Човекот, како и животните, на дејствување го задвижуваат нагоните. Во оваа смисла, како што вели Иван Копрек, „се случува акт, чин (*actus hominis*), кој го извршува

философска природа, и оној што се занимава со философија не е должен да ги знае, ниту пак тие се битни за самата философија. Меѓутоа, на практичен, педагошки план, професорот по философија веднаш се соочува со потешкотијата на студентите да им објасни: зошто еднаш *З*, а друг пат *С*, кога *софија* е мудрост, а не зофија. Згора на ова, за волја на случајната иронија и коинциденција (народот би рекол: *како за белја*), старогрчкиот збор *zophia* значи темнина, мрак. Според таа логика, на пример, нашата позната црква *Свети Софија* (Света Мудрост), би значела - не дај Боже - Света Темнина!?

Во сите стручни/научни текстови, вклучително и философски, примарна е јасната мисла, со нужна употреба на интернационално усвоени зборови и букви, а не еднаш усвоените и непроменливи (!?) лингвистички правила на секој одделен литературен јазик, кои, заменувајќи само една буква со друга, ненамерно, од корен можат да ја сменат семантиката на зборот.

Впрочем, ова е тема за сериозна дискусија, со учество на сите заинтересирани стручни страни, и не смее да се елаборира само во една обична фуснота.

⁶ Согласно класичната дистинкција се разликува и двојност во човековиот акт: *actus hominis* и *actus humanus* - Ivan Koprek et al., *Etika - Školski priručnik*, Školska knjiga, Zagreb, 1996, str. 20.

човекот, и преку кој истиот се израмнува со природната потреба, па таквото негово дејствување не се разликува во многу од дејствувањето на другите суштества, и истите не потпаѓаат под етичка оценка"⁷.

И додека кај животните нагоните се изразуваат непосредно, со што тие остануваат вечно заробени во природното устројство на својот природно-биолошки вид, изразувајќи ги своите нагони секогаш на ист начин, човекот има можност да ги посредува сопствените нагони со разум и ум. Благодарение на оваа можност се случува и човековото дејствување, како способност човекот да го посредува, контролира и осмислува дејствувањето на своите нагони, како и да одржува константна свест за целината на тој процес. Таа константна повратна свест, т.е. свеста за дејствување на сопствената свест, се нарекува **самосвест**. Токму затоа дејствувањето и може да се случи само затоа што човекот е самосвесно суштество. Значи, во овој случај се случува негово специфично дејствување, втемелено врз слободата на неговата волја, т.е. *actus humanus*, чија главна карактеристика произлегува токму од човековиот слободен и разумен карактер и истиот го претпоставува.⁸

Но, како што веќе е споменато, она што начелно го придвижува човекот на дејствување, е нагонот, при што за да дејствува, тој мора своите желби да ги посредува со разумот и умот, со што истите стануваат **промислени желби**, т.е. специфично човечко осмислено дејствување кое уште се нарекува и **разумност**. Истата одлучува за тоа која од мноштвото желби, кои човек ги има, треба да биде избрана за реализација. Изборот на ваквата желба е избор на конкретната **намера** на дејствувањето. Самиот избор на конкретната намера не е доволен за да се дејствува, затоа што човекот мора да ги придвижи и внатрешните побарувања и желби за таа намера да се реализира. Таквото внатрешно побарување и желба се нарекува **одлука** за дејствување. Но, ниту одлуката не е доволна затоа што човекот мора да размислува и **избере начин** на кој ќе ја реализира својата одлука, т.е. да донесе одлука за тоа како ќе постапува.

⁷ Ibid.

⁸ Ivan Koprek et al., op. cit., str. 21.

Она што сите овие моменти на дејствување ги обединува е содржано во општата цел која човекот го придвижува на дејствување, а во хеленската и римската цивилизација се нарекува **добро дејствување**, т.е. чесност, исправност или доблест на оној кој дејствува.

Во модерното, пак, сфаќање на поимот практично дејствување, а кое е најтемелно развиено кај Имануел Кант, и како што претходно е споменато, кај Георг Вилхелм Фридрих Хегел⁹, модерната граѓанска философско-етичка мисла не се разликува во многу нешта од Аристотеловото одредување на поимот практично дејствување, иако самата цивилизациска основа на оваа епоха се гради на нешто поразлични сфаќања од оние во антиката, т.е. основа која од една страна е логоцентрична, затоа што се гради на општото уверување во моќта на разумските и умските способности на човекот, како и хомоцентрична, што значи дека човекот самиот себе си се сфаќа како едно посебно суштество кое има моќ и можност себе си, а не природата, Бога, судбината или случајноста, да се постави како основа и цел на човековиот свет. Во оваа смисла, модерниот човек е сфатен како **слободен поединец** кој согласно својата слобода го поставува светот на својата индивидуалност и кој согласно својата слобода стапува во многубројни и различни односи со другите луѓе, меѓу кои се и дејствувачките (практичните) односи, т.е. моралот, правото, политиката, економијата и обичаите.

1.2. ПОИМ, ПРЕДМЕТ, ЗАДАЧИ И ЦЕЛИ НА ЕТИКАТА

1.2.1. Поим и предмет на етиката

Тенденција во етичките истражувања е кога се говори за определување на поимот „етика“ да се водиме според генералното уверување дека таа е она што има работа со *ethos/ēthos*-от, т.е. она што се однесува на *ethos/ēthos*-от. Меѓутоа, сепак останува прашањето за тоа што попрецизно овие

⁹ Подетално види кај Milenko Perović, *Uvod u etiku*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad, 2003, str. 12-13.

два термина означуваат и какво е нивното место и улога во процесот на изградба на терминот „етика“.

Според Вилхелм Вунт¹⁰, уште во времето на Аристотел¹¹, овие два термина, „ethos“ (**обичај, навика**), односно „ēthos“ (**карактер**), се разликувале по своето значење. Првиот поим „ethos“ (обичај, навика) ги означува првенствено навиките, навикнатите, надворешните, вообичаени дејства, т.е. обичаите според кои се раководат луѓето во своето однесување, додека вториот поим „ēthos“ (карактер) ги означува внатрешните, волјевите, душевни својства и одлики, т.е. личните, морални карактеристики на човекот.

Исто така, при разгледувањето на овие два термина не треба да се заборави и на сознанието дека во градењето на терминот „етика“ (грч. ta ethika, лат. ethica) и придавката „етички“ (грч. ethikos, лат. moralis) од особено значење е Аристотеловото укажување на блискоста, но и разликата во значењето на поимите „ēthos“ (карактер, лат. mos) и „ethos“ (обичај или навика, лат. consuetudo), кои заедно со поимот „**трајни способности**“ (грч. hexis, лат. habitus)¹² служат за објаснување на процесот на човечкото почовечување во кој се изградува индивидуалната слободна активна волја на човекот.

Тоа е така затоа што она што таа активна волја прави резултира во доблестите на човечкиот карактер како способност на човекот своите барања, желби и интереси да ги подреди на умното водство на сопствената разумност. Таквиот морален карактер тогаш се изразува во различни полиња на човечкото дејствување.

Уште поголема јасност во разбирањето на овој процес внесува, повторно, Аристотеловото разликување на умни (дијаноетички) и карактерни (етички) доблести, согласно поделбата на човечката психичка активност. Додека умните доблести во човекот настануваат и се развиваат според „поука“,

¹⁰ Wilhelm Max Wundt, *Ethics: The Facts of Moral Life*, Cosimo, Inc., New York, 2006, p.p. 25.

¹¹ кога говорел за моралните проблеми во своето најпознато и најзначајно етичко дело „Никомахова етика“, посветено на неговиот син, нарекувајќи ги етички оние добродетели со кои човекот избира да постапува правилно.

¹² што би значело трајна состојба, држење, постојаност, која својот извор, од една страна го има во внатрешната диспозиција на природата (нарав, fysis), карактерот (ēthos) и доблеста, а од друга страна и во обичајот (ethos).

т.е. со учење и вежбање, како и со помош на времето и искуството, доблестите на карактерот (етичките доблести) се раѓаат по навика (ethos)¹³.

Во латинскиот јазик, ваквиот поредок на човечкото индивидуално дејствување е означен со поимот „морал“ кој потекнува од „mos“ (ген. moris, множ. mores) од кого произлегува и поимот „moralitas“ со значење на „морално дејствување“, а го вовел римскиот философ Кикерон како соодветен превод за античките поими „ethos“ и „ēthos“ т.е. како превод кој ги опфаќа и двете значења: обичај и карактер.

Вака гледано може да се каже дека терминот „морал“ најмногу одговара на терминот „ethos“ (обичај), додека неговиот апстракт како „моралност“ (моралитет) повеќе одговара на она што старите Грци го сфаќале под поимот „ēthos“ т.е. квалитет на некое дејствување.

Оттука, преку оваа латинска традиција, поимот на моралното дејствување (со термините морал, моралност или моралитет) прераснува во општочовечко добро.

* * *

Во претходниот обид за определување на терминот „етика“ дадена е само терминолошка и формална определба на етиката како наука за моралот или етосот, т.е. дадено е воведно разбирање на поимот и одредбата на етиката кое треба да послужи како поаѓалиште во понатамошните дискусии и разгледувања. Со истото не е опфатено и нејзиното дефинирање како философска дисциплина, т.е. не е дадена и нејзина содржинска одредба, а која е можна само преку историската вивисекција на проблемот на поделбата на философијата.

Имено, иако луѓето уште од дамнешни времиња се занимавале со етика, свесно или несвесно¹⁴, сепак начинот на кој се занимавале не се претставува како начин на третирање на етиката во смисла на философска дисциплина, туку многу повеќе, етиката се третира како форма на авторитативен патоказ на некој просветлен учител за добро живеење. Истите,

¹³ Aristotel, op. cit., 1102 а 20, како и 1103 а 5-10.

¹⁴ пред сè затоа што таа претфилософска морална свест нема своја етичка рефлексивност.

откривајќи ги тајните на човечкото битисување, ја отвориле и можноста за добро и чесно живеење, т.е. оние можности кои подоцна, со појавата на софистите, а особено Сократ, ќе заземат и централно место во философската промисла, што укажува на фактот дека во античката философија, дури по космолошкиот период, се раѓа мисловен интерес за прашањата поврзани со човекот и неговите битни одредувања, за смислата на неговата егзистенција и облиците на неговата активност, како и за чинителите кои ги условуваат различните елементи на таа егзистенција.

Со продорот на практичко-етичката проблематика на софистичката и Сократовата философија, едновременно се отвора и прашањето за смислата и задачата на самата философија од кое произлегоа и првите дисциплинарни поделби на основните предмети на философското мислење на **сознание** и **активност**, што воедно ја донесе и потребата философијата да почне да се дели на основни дисциплини. Како што наведува Диоген Лаерканецот, „философијата се дели на три дела: физика, етика и дијалектика (или логика). Физиката го испитува космосот и она што е во него. Етиката се занимава со животот и со сите нешта кои се однесуваат на луѓето, додека дијалектиката се занимава со начинот и процесите на мислењето во двете“¹⁵.

На овој начин, воздигнувањето на дејственото искуство на човекот до философски поим или став, значи и отворање на можноста философијата да промислува едно посебно подрачје на човековата егзистенција, т.е. отворање на саморефлексија на философијата за сопствените внатрешни дисциплинарни поделби. Оттука, како што наведува Миленко Перовиќ, „суштината на етиката како философска дисциплина, нејзиното тематско подрачје, начинот на нејзината методска самоосветеност, нејзиното организирање на сопствените мисловни предмети, како и поставувањето на носечките поимни и категоријални одредувања, се обликува низ специфичната средба на природата и суштината на самата философија со опреде-

¹⁵ Diogen Laertije, *Život i mišljenje istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1973, str. 104., или Диоген Лаерканецот, *Живот и мислења на славните философи*, Аз Буки, Скопје, 2004.

леното дејствено искуство на историската егзистенција на човекот"¹⁶.

Сепак, односно за проблемот на поделбата на философијата во античкиот период, тематски најексплицитно можеме да зборуваме со појавата на Аристотел, кај кого поделбата на философијата е базирана на разликата на онтолошкиот ранг на философските предмети, на разликата на човечките начини на спознание, на античката претстава за начинот на животот, како и разликата во однос на нивната вредност¹⁷. На основа на овие критериуми Аристотел ја дели философијата на теориска, практичка и поietetичка. Според внатрешната разлика на предметот, практичката философија се дели на политика, економија и етика. Оттука, одредувајќи ја етиката во единство со философијата на политиката и философијата на економијата, т.е. одредувајќи ја етиката како философија за човечките работи, Аристотел ѝ одредил траен карактер на философија за поединечниот слободен и дејствувачки карактер на човекот. Од него, па понатаму, во историјата на човештвото, целокупната етичка традиција ќе се гради на ваквото сфаќање.

Меѓутоа, „ваквото одредување на етиката како философија за специфичното човечко очовечување (во смисла не на хуманизација, туку хоминизација - под. Д.Д.) не е доволно, затоа што поимот на очовечување е значително поширок од поимот на моралноста. Под очовечување на човечкиот род и поединецот во него, може да се смета сето она што ѝ припаѓа на целината на човечката спознајно-теориска, поietetичко-техничка и практична активност"¹⁸. Затоа, се чини дека е попрецизно, етиката како философска дисциплина да се одреди како философска наука за специфичното човечко дејствување, со што ќе се направи разграничување од теориската философија, која се одредува како рефлексивна на спознајно-теориското дејствување на човекот чии посебни теориски гранки се метафизиката (онтологијата), гносеологијата, философијата на природата и други, како и во однос на поietetичката философија, која претставува рефлексивна на творечко-техничките

¹⁶ Milenko Perović, *Etika*, Grafomedia, Novi Sad, 2001, str. 9.

¹⁷ Aristotel, *Metafizika*, Globus-Liber, Zagreb, 1988, 104 a 3, како и 1025 b.

¹⁸ Milenko Perović, *Uvod u etiku*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad, 2003, str. 37.

активности, и која се дели на естетика, философија на техниката и други.

Во овој контекст е и одредбата на поимот „етика“ во Московскиот краток речник по етика, каде се вели дека: „етика е философска наука, чиј објект на истражувањето е моралот... Етиката е повикувана теоретски да ги решава оние практични проблеми кои се јавуваат пред човекот во животот (како треба да се постапува, што треба да се смета за *добро* и за *зло* итн.). Затоа било прифатено етиката да се смета за практичка философија, за разлика од „чисто теориското сознание“ на све-тот“¹⁹.

Навлегувајќи подлабоко во обидот за попрецизно одредување на поимот на етиката, упатно е да се каже дека ниту претходното одредување на етиката, како философска наука која се занимава со специфично човечко дејствување, не е доволно специфицирано, затоа што поимот на ваквото дејствување ги опфаќа во себе и политичкото, и правното, и обичајното и секако моралното дејствување²⁰. Оттука, ако философијата за сите овие облици на дејствување, во целина, се одредува како практичка философија или философија за практиката, тогаш етиката е дел од таа практичка философија, т.е. философска наука за специфичното човечко поединечно **морално** дејствување, со што на овој начин се разликува и во однос на оние позитивно-научни дисциплини, кои, исто така, за свој предмет ја имаат моралноста (социологија на моралот или психологија на моралот). Тоа е така, затоа што философското мислење е она мислење кое се служи со рационални средства: се изрекува внатре поимите и се оправдува со аргументите на умот. Етиката, за сметка на сите други теории, се разликува со тоа што таа го рефлектира умот токму во онаа перспектива во која тој го води дејствувањето. И тука тој веќе не останува на дистанцата на спознавање или во рамките на некоја чиста рефлексивност, туку ја одредува волјата и самото дејствување истото да се случи, и како треба тоа да се случи. Тој, значи, „наредува“, пропишува, наоѓа норми, па во таа смисла е и квалификативот „практичка“.

¹⁹ A.V. Ado et al. (eds.), *A Dictionary of Ethics*, Progress Publishers, Moscow, 1990, p.p.12.

²⁰ Milenko Perović, op. cit., str. 37.

На оваа линија на размислување, се движи и одредницата за етика во Философскиот речник на Хајнрих Шмит и Георги Шишков, каде „етиката се зема како *практичка философија*, која го бара одговорот на прашањето: Што треба да правиме?... Етиката учи да ја оценуваме критички дадената ситуација, и така да го направиме можно, етички (морално) правилното поведење. Таа го подготвува човекот за неговиот повик да го усовршува светот, откако над царството на она што постои, ќе изгради царство, на она што *треба да биде*... Етиката ги изучува вредностите во животот, а моралното однесување претставува осуштествување на моралните вредности... Етиката учествува во буђењето на вредносното сознание"²¹.

Ова говори дека, бидејќи постојат различни морални претпоставки, етиката трага за критериумот, нормите, мерилата на нивното втемелување. Па затоа, философската етика може да се сфати како „научно објективирање на она што се смета за добро и зло, како анализа на моралните ставови и на моралниот говор, а и како класификација на различните морални сфаќања и традиции според социолошкиот, психолошкиот или логичкиот видик"²². Уште попрецизно, како што наведува Фернандо Саватер во „Етика за мојот син, Амадор“, „за разлика од другите суштества, живи и неживи, ние луѓето можеме да си создадеме замисла за својот живот и делумно да си го избираме нашиот начин на живеење. Можеме да се определиме за она што ни се чини добро, т.е. погодно за нас, наспроти она што ни изгледа дека е лошо или несоодветно. А, бидејќи можеме да замислуваме и да избираме, можеме и да *зрешиме*, а тоа тешко им се случува на дабарите, пчелите или на мравките. Затоа е разумно многу да внимаваме што правиме и да настојуваме да се здобиеме со некое сознание за животот што би ни овозможило добро да се определиме. Тоа животно сознание, таа вештина на живеењето (ако е погодно така да се каже), се нарекува *етика*“²³.

Сумарно, од сето претходно наведено може да се констатира дека етиката по својот карактер е „философска

²¹ Heinrich Schmidt & Georgi Schischkoff, *Philosophisches Wörterbuch*, 22nd ed., Alfred Kroner GmbH + Co, Stuttgart, 1991.

²² Ivan Koprek et al., op. cit., str. 6.

²³ Fernando Savater, *Amadorova etika*, Geopolitika, Beograd, 1999, str. 22.

наука, философска дисциплина, гранка на философијата, философија на моралот, т.е. морална философија"²⁴. Допрецизирано, бидејќи **моралот** ги претставува нормите на однесување и видовите на поведение на луѓето во некое определено време, **етиката** е наука за нивната смисла и вредност, како и за вредноста на животот. Таа го втемелува **поимот** на моралноста, кој е основа на моралот. И сè додека прашањето на моралот гласи „*шито треба да правам*“, сè дотогаш етичкото прашање гласи: „*зошто да го правам она шито треба да го правам?*“ Етиката, значи, се обидува да одговори на прашањето „*зошто треба да правам добро и што шито добро е добро?*“, т.е. таа е философска рефлексива за смислата на моралноста на човечкото дејствување. Сè додека моралната рефлексива се однесува само на конкретните акти, со чија помош моралноста се потврдува во моралните судови или ги негира, сè дотогаш етичката рефлексива ги конституира принципите кои ја втемелуваат или оправдуваат моралната рефлексива.

Доследно на претходното, етиката се обидува да одговори на оние прашања кои го трансцендираат секојдневното подрачје на моралното „што треба да правам?“, решавајќи го прашањето за смислата на моралното дејствување воопшто - „зошто треба да постапувам така како што треба?“. Во оваа смисла, како што моралноста е смисла на моралот со тоа што се реализира во дејствувањето на оној кој дејствува, така моралноста, како смисла на етиката, се реализира во сфаќањето на моралноста, и тоа не само поради самото сфаќање, туку за да самата моралност практично да се реализира.

Оваа општа и двосмерна поврзаност на етиката со моралот и обратно, најдобро се илустрира низ ставот дека поимот етика се употребува да означува наука која се занимава со моралот или етосот. Колоквијално обопштено, моралот е дејство, а етиката е свест за тоа дејство. Иако во реалноста не се прави голема разлика меѓу етиката и моралот, тие, сепак, мораат да се разликуваат како практика и теорија. Но ни тогаш не се во меѓусебно надредена позиција. **Етиката** е теорија на моралот. Таа го испитува моралот, неговите избори и засновање, цели и смисла, основните критериуми за морално

²⁴ Fridrih Jodl, *Istorija etike kao filozofske nauke do kraja prosvetiteljstva*, Prva kniga, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963, str. 3.

вреднување и оценување на моралните намери и на човечкото постапување. Таа е сврзана со моралот, како наука за доброто, за неговата вредност и потреба, за неговото избирање и извршување. Етиката е наука за која доброто е главна цел. **Моралот**, од своја страна, е област која ја истражува етиката и во која се применуваат етичките идеи (сличен однос има меѓу уметноста и естетиката, стопанството и економијата...).

* * *

Разгледувајќи го проблемот на поделбата на философијата и постулирањето на етиката во нејзината историја и структура, а особено разгледувањето на проблемот на односот меѓу „ethos“ и „ēthos“, битно ни се отвора и расчистува полето на етиката како философска дисциплина, т.е. и прашањето за нејзиниот предмет.

Потребата од оправдување на ваквото разгледување, лежи во фактот дека со самото осветлување на поимот на етиката едновременно се врши и осветлувањето на нејзиното предметно подрачје, затоа што поимот ја мисли предметноста на предметот, т.е. постои развиено единство на мисловниот предмет и предметноста на мислењето, единство на поимот и предметот. Имено, бидејќи поимот на науката нужно во себе го вклучува и начинот на поврзување на мисловноста на науката со мисловноста на предметот кој се промислува во неа, пресудно од тој поим ќе зависи и самосвеста за научноста на самата наука, корпусот на водечките научни прашања, нужното подразбирање на научниот предмет, неговата подготвеност/спремност за научно спознание, како и корпусот на конкретните спознајни постапувања. Целта на ова поврзување може да се наоѓа во знаењето заради самото знаење, или пак во различните облици на корисност кои што научното спознание може да ги има за човекот.

Имајќи предвид дека специфичноста на етиката како философска наука се состои во тоа што начинот на поврзувањето на етиката со нејзиниот предмет произлегува од внатрешните цели на самиот предмет, во овој контекст, доколку етиката ја одредуваме како теорија на моралот (согласно што некои дури и ја нарекуваа моралика), за наука за моралот, неговите извори и развој, за начелата и нормите на човечкото

однесување и дејствување, за нивната улога во општествениот и личен живот на човекот, тогаш **моралот, т.е. моралноста е самиот предмет на истражување на етиката.**

На моралноста како таква, ѝ припаѓа изворната запрашаност за сопствената смисла, цел и намера. Таа запрашаност се пренесува и на етиката, која историски секогаш одново се раѓа од силата на таа запрашаност, т.е. од потребата оваа запрашаност философски да се саморефлектира и врати во моралноста, без оглед дали таа саморефлексија сопствената намера ја прокламира како дескрипција или нормирање. Овој морално-етички круг подразбира дека етиката мора да може да ја мисли моралноста, да ја подготви истата како свој предмет на истражување на тој начин што ќе ја ослободи од она што во неа е случајно, ефемерно, минливо, небитно, т.е. што ќе ја поими во нејзината суштина. Значи, „целта на етиката не е во прибирањето на чисти спознанија за сопствениот предмет, туку во повратното дејствување врз тој предмет, значи врз самата моралност. Како осознаено знаење за дејствувањето таа, себе си се сака и како знаење заради дејствување (Аристотел), знаење за дејствувањето како знаење во дејствувањето, осознаено дејствување како активно, дејствувачко знаење, т.е. мислење на активното, дејствувачко мислење кое има намера да биде мисловно-активно“²⁵, што веќе е прашање на методот во етичкото истражување.

Едновремено, зборувајќи за одредбите на етиката, исто така, не може, а да не се каже и за нејзините два основни поима - доброто и злото, кои во исто време можат да се третираат и како нејзин предмет на истражување. Тоа е така затоа што секоја наука има низа свои основни поими за кои расправа и врз кои ги гради своите сознанија. Со нив таа ја објаснува суштината на појавата која ја испитува (која е нејзин предмет) и со нив ги изложува своите истражувања. Такви основни поими, т.е. категории (најопшти својства, поими со основно значење) во моралот и во етиката се **Добро** и **Зло**. Во етиката, сè се врти околу нив. Тие му даваат смисла на моралот и преку нив се изведуваат и мерат сите намери и постапки на луѓето.

Тешко е да се најде точна определба што е Доброто, а што е Лошото и што се содржи во нив. Станува збор за

²⁵ Milenko Perović, op. cit., str. 67.

основни поими, за кои не можат да се користат други поими за да се изведат од нив. На тој начин овие би ја изгубиле својата автентичност и статус на првични поими, аксиоми.

Доброто може да биде земено како општ проблем во етичкото одредување и вреднување на човечкото однесување, основна точка во етичките определби и во вреднувањето на човечките дејства. Доброто, исто така, може да биде земено како основна морална вредност и базичен принцип на моралното постапување, основен проблем и прва категорија на етиката. Доброто се определува **самото од себе**, според неговата висока вредност и животна и лична потребност (иако може да се определи и како нешто од што извираат моралните норми и заради кое тие се извршуваат или како елемент кој создава исправен живот, среќа или најголема среќа за луѓето). Но со тоа се определува само функцијата на доброто. Модерната определба на Доброто од етичарот Џорџ Мур говори дека доброто интуитивно (директно, непосредно согледување) се спознава како добро. Самите од себе ние знаеме што е добро и тоа го разликуваме од она што не е добро²⁶.

Злото се определува како нешто негативно и она што нема етичка вредност. Злото можеме да го определиме и како она што се избегнува, како она што го отфрлаат моралните норми, како елемент кој создава лош живот и несреќа за луѓето и за оној што го прави. За Злото, како основна етичка категорија, се вели дека се спознава интуитивно како зло, како нешто што морално не чини. Но заради големата вредност и значење на Доброто, Злото се определува и во однос на Доброто како негова негација, како отклонување од Доброто, како израз на негативните стремежи, како извор и сила на деградацијата и уништувањето, како елемент на лошото дејствување, во крајна линија, злото не како својство на битието, туку како негов недостаток во смисла на совршеност или некое добро кое припаѓа на некое битие. Во таа смисла говори и формулација на Жан Жак Русо кога вели дека големо зло е да не се прави добро.

Особена карактеристика на моралот и етиката е токму ова двојство и различност на основните категории, кои ја изразуваат противставеноста на моралните определби во

²⁶ Подетално види Džeјms E. Mur, *Principi etike*, Nolit, Beograd, 1963.

смисла на нивна несовместност и исклучивост. „Основните етички категории се исклучиви, тие се како два пола кои не можат да се доближат. Не е возможно нивно мешање, нивно двојно прифаќање... Ослабнување на вредноста на едната категорија оди на сметка на другиот етички пол. Доброто и Злото се на две страни на вредносното поле. Меѓу нив постои суштествен судир. Ниту степените на нивното вреднување не овозможуваат нивно проникнување“²⁷.

Од овие основни поими е изведено моралното значење на останатите категории на етиката - моралното и неморалното, правилното и неправилното, вредното и невредното. Тие всушност претставуваат само поинаква формулација на основните категории, а ја имаат истата морална вредност и значење. Со овие поими се во врска и сите други главни етички поими - морална свест, волја, совест, норма, однесување, постапување, оценка, санкција... Овие форми на моралот служат за проценување на вредноста на Доброто и Злото, за нивна одбрана или напаѓање.

1.2.2. Задачи и цели на етиката

Од досега изложеното, може да се заклучи дека етиката ги бара умните начини на ориентирање и принципите на човечкото дејствување, согласно прашањата: „Како да се живее, како да се однесуваме и дејствуваме?“. Овие одговори не бараат шаблони на некое практично однесување во секојдневието, ниту пак тежнеат кон некоја прагматично-социјално-општествена регулација, туку едноставно кон човечкиот етос, согласно неговите морални темелни принципи, вредности и норми, според правилата на моралот, со што се оправдува втемелувањето на моралот како основа на човечкиот живот.

Сходно на тоа, како **задача на етиката** се поставува **нејзиниот обид научно да ја објасни суштината на моралот, неговата смисла и значење за општествениот живот, да укаже на неговото потекло, развојот и усовршувањето, како и да ги изложи и интерпретира неговите основни компоненти**. Освен тоа, етиката едновременно треба и **критички да ја анализира моралната пракса, да заземе критички став спрема неа,**

²⁷ Кирил Темков, *Етика за III година*, Просветно дело, Скопје, 2004, стр. 41.

раководејќи се од настојувањето за усовршување. Значи, нејзината задача не се исцрпува со претставувањето на различните морални сфаќање и нивната интерпретација, туку се однесува и на вреднувањето на тие сфаќања и елаборација на вистинските морални вредности, кои човекот го придвижуваат нанапред и го афирмираат неговото достоинство допрецизирано, филозофско-критичката етичка мисла не се задржува само на описите, анализите и интерпретациите на веќе постоечките морални норми и описи, туку воедно и упатува на тоа какви треба тие да бидат, пронаоѓа и поставува нови норми на моралното дејствување.

Бидејќи етиката се занимава со животните вредности на луѓето, со тоа како луѓето избираат добри цели и како се застапуваат за тие цели во живеењето, т.е. таа ги истражува оние човечки намери и дејства кои можат да се мерат како добри и лоши (зли), **целта на етиката е разумно и умно да ја втемели концепцијата на доброто човечко постапување и доброто живеење, трагајќи по исправна одлука или за исправно дејствување, при што за суштествена цел и задача на етиката, која претходи на сите останати, е етичката автономија, т.е. изградбата на автономна личност.**

Имено, согласно една од основните цели на етиката, луѓето да прават добро, се чини дека тоа најлесно може да се постигне така што на сите ќе им биде заповедано да прават добро. Сепак, не е можно да се обезбеди вистински општ морал со притисок врз личноста. Етиката смета на слободното решение на секого за своето постапување. За вистински да се прави добро, личностите треба да бидат **слободни**, со својот ум и совест да решаваат за своето дејствување. Моралот од нас бара добрината да се види во нашите мисли и душа, во нашите намери, во нашите зборови и во нашите дела. Затоа е нужно секој човек сам слободно да решава за постапките и да се определува за доброто.

За овој проблем се заинтересираа и научниците Жан Пијаже²⁸ и Лоренс Колберг²⁹, кои го анализираа развитокот на

²⁸ Во студијата „Морално расудење кај детето“ (Jean Piaget, *Le Jugement moral chez l'enfant I*, (1932), Presses universitaires de France, Paris, 1978) Жан Пијаже ја постави теоријата за двата стадиуми на моралното постоење на секоја личност - хетерономен и автономен - која подоцна стана извор за новите идеи за етичкото образование на младите.

моралната свест и практика кај младите, акцентирајќи две фази на неговиот развој. Во првата од нив, хетерономијата е потполна и преовладува, додека во другата, по правило, преовладува автономијата. Тие востановија дека младата личност најнапред е *хеџерономна* - усвојува и следи туѓи ставови во моралот, т.е. на почетокот од својот развој човекот не постапува автономно, туку хетерономно. Потоа таа израснува (може да израсне) во *автономна личност* која сама гради свои ставови, нив ги следи, уверена во нивната правилност, ги препорачува на другите и така го унапредува човечкиот морал.

Хетерономијата значи дека некој друг, а не самата личност, определува што е добро, а што зло. Другиот ја презел улогата на одлучувач и судија. Овој размислува за состојбите, создава вредности, ги образложува, гради норми, ги наметнува, го оценува постапувањето на неслободните според дадените заповеди. Бидејќи луѓето не ги создале сами вредностите, или не ги оцениле дали им се допаѓаат, значи тие не решиле слободно, т.е. тие не се и одговорни за постапувањето.

Од друга страна, животната и лична слобода се вика **автономија**. Личноста има способности и право самата да расудува за животот и за своите цели, да си ги определува вредностите и да ги поставува нормите кои ќе ги следи и чие исполнување нејзе ќе ѝ направи задоволство, а постапувањето и животот ќе ѝ се допаднат. Автономна личност значи слободно суштество, со сила за раководење со себе си, според своите определби, критериуми и норми. Човекот вистински е личност кога решава за својот живот. Кога ќе созрее, дорасне и ќе биде одговорен, тој има и право и знаење и сили да решава како да живее и што да прави за да му биде онака како што мисли дека е добро. Моралот има свои норми и бара од луѓето

²⁹ Во студијата „Есеи за моралниот развој“, во првиот дел од „Филозофија на моралниот развој - моралните фази и идејата за правдата“ (Lawrence Kohlberg, *The Philosophy of Moral Development*, Harper & Row, San Francisco, 1981), Лоренс Колберг даде потврден одговор на прашањето за тоа дали психолошкиот и моралниот развој се поврзани на таков начин што моралниот развој оди рака под рака со психолошкиот развој, велејќи дека постојат одредени степени на моралниот развој (поточно три нивоа на моралниот развој, од кои секој има по два степенa) и дека постои мера на согласност помеѓу моралниот и психолошкиот развој, при што како последица на психолошкиот развој, со оглед на когнитивните вештини, се доаѓа до морален развој.

да ги исполнуваат. Сепак, за дејствувањето решава слободната личност. Таа има одговорност да го направи најдоброто. Таа ги поднесува последиците за она што го направила. Никој зрел не може да се повика на друг, ниту да го присили. Етичката награда и казна ѝ припаѓаат на слободната личност.

Оттука, практичната задача на етичкото образование е да создава *автономни личности* со капацитет за самостојно донесување на етички решенија и за креирање правилни и ефективни морални норми. Врз таквите личности се потпира надежта на светот дека човештвото ќе најде излез од тешките ситуации, т.е. во секој миг, во секоја прилика, на сите полиња, во односите со сите луѓе, секој човек мора да демонстрира изграденост, способност за човештина, висок квалитет на етичност.

Младиот човек треба да израсне од водена, хетерономна личност, на која другите со заповеднички стил (авторитарно) ѝ ги даваат правилата и го определуваат поведението, во слободна, автономна личност, која знае што е добро и зло, има свест за етичното, способна е да разликува и прифаќа вредности и има сила на себе и на сите да им препорача добра, правилна и ефикасна морална ориентација и норми.

1.3. ПОИМ, ЗНАЧЕЊЕ И ОБЛАСТИ НА МОРАЛОТ

1.3.1. Поим за морал

Во латинскиот јазик, ваквиот поредок на човечкото индивидуално дејствување е означен со поимот „морал“, кој потекнува од *mos* (ген. *moris*, што во превод значи обичај, но и правило, закон; множ. *more*s, што во превод значи владеење, табиет, нарав, карактеристика, начин на однесување на луѓето и сфаќање на тоа однесување), од кого произлегува и поимот „*moralitas*“ со значење на „морално дејствување“, а го вовел римскиот философ Кикерон како соодветен превод за античките поими „*ethos*“ и „*ēthos*“ т.е. како превод кој ги опфаќа и две-те значења: обичај и карактер.

Вака гледано може да се каже дека терминот „морал“ најмногу одговара на терминот „ethos“ (обичај), додека неговиот апстракт како „моралност“ (моралитет) повеќе одговара на она што старите Грци го сфаќале под поимот „ēthos“, т.е. квалитет на некое дејствување. Оттука, преку таа латинска традиција, поимот на моралното дејствување (со термините морал, моралност или моралитет) прераснува во термин со чија помош се изразува општочовечкото добро.

Ваква општа и воведна одредба на моралот може да се даде и во форма на т.н. карактеристична дефиниција³⁰, т.е. термилошка и формална, а според која моралот е *облик на човечката пракса, облик на дејствено, практично однесување на човекој спрема својот, спрема другите луѓе како и спрема себе си*. Истиот се манифестира во вредносното проценување на човечките постапки и барања како позитивно или негативно вредни, при што првите се одобруваат, посакуваат, препорачуваат, заповедаат, а другите не се одборуваат, се осудуваат, забрануваат. При ова, **специфичноста на моралот** во однос на другите облици на пракса и вредносно проценување се бара во поглед на **моралната пракса и објектот на моралната оценка**, односно моралниот суд. Гледано од овој аспект, посебноста или специфичноста на моралната пракса е во тоа што нејзиниот објект е самиот човек. Вториот значаен момент во однос на специфичноста на моралот е во однос на моралниот суд, т.е. предикатите или атрибутите според кои истиот се изразува - доброто и злото. Сето ова говори дека моралот е активно човечко обликување и оценување на себе си и другите луѓе како добри и лоши.

Исто така во „Филозофскиот речник“ наоѓаме одредување на моралот како „една од формите на општествено-историско човечко постоење (покрај религијата, правото, политиката, државата итн.). Како таков, во текот на времето, истиот *се менува* и со својот обем и со содржина, па е различен во различните историски периоди и кај различните племиња, народи, класи, групи итн., а често и одделните професии имаат свој *специфичен морал* (на пр. лекарска етика). Моралот содржи во себе одредени *обичаи, прописи, правила, насоки, норми, каџегории, идеали* итн., како непишани регулативи, кои се

³⁰ Vuko Pavičević, *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974, str. 11.

наметнуваат на единките или на целите групи како *обврзни за дејѿивување и оценување*, односно како *оѿределена форма на живеење во ѿаа заедница*".³¹

Оттука моралот, исто така, може да се сфати и како збир на правила кои се создадени за време на историскиот развој, а се однесуваат на однесувањето на луѓето во општествената заедница, т.е. како систем од правила на одредено општество во однос на содржината и начинот на меѓусебните односи на луѓето и човековата заедница. Во ова најопшто значење, моралот се одредува како еден од начините на регулирање на меѓучовечките односи, односно како систем на општествени норми, правила и начела за човечкото однесување во општеството, попрецизно за регулирање на односите меѓу луѓето.

Сепак, како што смета Анте Вукасовиќ, „ваквото одредување е премногу општо, а со тоа и недоволно прецизно“³². Имено, за регулирање на меѓучовечките односи постојат и други начини, правила, норми како што се обичајните, правните, религиските, а не само моралните. Претходно споменатата дефиниција ги опфаќа и нив, па затоа не е можно да се воочи разлика помеѓу нив, т.е. тешко е да се направи разликата во однос на специфичната функција на моралните норми и правила.

Бидејќи моралот е една од примарните животни потреби, еден од облиците на човековата општествена свест, негова општественост преку која поединецот е поврзан во општествената заедница, без таа врска заедничкиот живот не може ни да се замисли. Човекот е индивидуално, но воедно и општествено суштество кое се управува согласно личните интереси, но како член на општеството мора да ги почитува и интересите на заедницата во која живее. Според тоа, човекот како човечко суштество има една „двојна природа“, која се наоѓа во константна противречност и конфликтна ситуација. Поради тоа, се раѓа и една нужна потреба од хармонизирање на личните и општествените желби и интереси, и тоа е она што се нарекува „врело“ на моралот, кое е еден од темелните облици на хармо-

³¹ Vladimir Filipović (ur.), *Filozofjski rječnik*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1965, str. 265.

³² Ante Vukasović, *Etika, moral, osobnost*, Školska knjiga & Filozofsko-teološki institut D.I., Zagreb, 1993, str. 23.

низирање, регулирање и разрешување на конфликтите во меѓучовечките односи и во самиот човек.

Оттука, може да се каже дека моралот е еден од облиците на човековата пракса во кој се изразува реалниот, конкретниот, практичниот, активниот однос на човекот во однос на надворешниот свет и самиот себе си - во однос на другите луѓе, општествената заедница, државата, спрема работата, материјалните и духовните вредности, што значи дека моралот е човечко мислење и дејствување во кои се применува критериумот на доброто и злото, па затоа и се манифестира како вреднување на човечките желби и постапки како добри или лоши. Во оваа смисла, моралот е активно обликување, насочување и вреднување на личните и туѓите постапки, што значи дека поимот на моралното ги опфаќа и оценките на човековото однесување, оценките на човечките акти, нивното вредносно проценување и обележување како добри или лоши.

Доследно на претходното, бидејќи моралот е човечко мислење и дејствување во кои се применува **критериумот на доброто и злото**, „во него се остваруваат етичките вредности и тој има етичко значење“.³³ Согласно одредбата за моралот, која ја дава Радомир Лукиќ, се вели дека „најголем број научници, содржински го дефинираат поимот „морал“ како систем од норми кои определуваат што е *добро*, а што *зло*, со што се регулира човечкото однесување, односно човечките односи“.³⁴

* * *

Вака, т.е. со набројување и презентирање на определби на поимот морал и тоа, пред сè, преку гледиштето на модерните граѓански согледби на слободната морална личност, може да се оди во недоглед! Сето тоа говори за богатството на определби на овој поим што произлегува од неговата комплексност во одредувањето, така што речиси е „невозможно да се изложи една одредба на поимот морал која би важела за сите епохи на европската духовна и општествена историја, особено затоа

³³ Jacqueline Russ, *La Pensee ethique contemporaine*, PUF „Que sais-je?“, Paris, 1994, ff. 5.

³⁴ Radomir Lukić, *Sociologija morala*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1974, del I, gl. 1-4.

што самото сфаќање на индивидуалното морално дејствување, во голема мера, се менувало од епоха во епоха"³⁵.

Сепак, со оглед на основната интенција на учебникот - да понуди одреден основен увид во етичката и моралната проблематика, т.е. базична согледба во одредувањето на основните поими поврзани со моралот и етиката - се чини дека овде, повеќе од нужна, е една мала историска реминисценција од антиката, т.е. на сфаќањата на Сократ и Аристотел, затоа што токму со нив е поврзан зародишот и изградбата на поимот за моралот, поставувањето на основата во разбирањето на феноменот на моралот.

Имено, од една страна, до период на Сократ, луѓето го правеле она што се очекувало од нив да го прават во општеството, бидејќи биле воспитувани на пристојно однесување во истото, што говори дека тие немале внатрешен однос спрема моралот - во нивниот морал не постоела рефлексива дека „треба да знаат дека она што се прави е добро, а не нешто друго“. Заклучно, нивниот морал бил природен без постоење на моралноста, која значи, морал споен со рефлексива. Тоа е така затоа што пред Сократ, философите го проучувале светот низ кој се движи човекот.

Но, Сократ го надополнува и продлабочува истото, внесува дух и гледа што може од човекот да се создаде, прашувајќи што е чест, доблест, морал... и барајќи од луѓето сами на себе да си одговорат, со што, интелектуалното богатство за него е предуслов доброто да се прифати како нужна потреба. Овие нови претпоставки тој ги бара во уверувањето дека човекот со своите субјективни и индивидуални умски сили може во сопствената свест да го пронајде и дофати јасното спознание за сите ствари кои се однесуваат на човечкото дејствување. Тоа спознание треба да биде поимното спознание за дејствувањето, т.е. за основните поими на дејствувањето како што се праведноста, чесноста, умереноста, храброста, разумноста и побожноста. Ако човекот има јасно сознание за овие поими, тогаш истото може да го води во дејствување, при што ова знаење е знаење за **целта на дејствувањето** или за **моралното добро**.

³⁵ Milenko Perović, op. cit., str. 17.

На тој начин, основата и принципот на човечкото дејствување, Сократ ги поставува во индивидуалното умно дејствување, кое во сопствената свест, преку умските причини, ги наоѓа основните ориентири за дејствување (моралните цели). Наоѓајќи ги во себе овие ориентири како мерила за дејствувањето, човекот од една страна има можност своите сопствени нагони да ги подвргне на истите, т.е. да се самосовладува, а потоа, од друга страна, како слободно и разумско суштество, кое живее во заедница со другите такви човечки суштества, да ги уреди сите односи на активност во таквата општествена заедница. Таа свест, на која Сократ го постави новото тежиште на човечкото дејствување, подоцна ќе биде наречено **морална свест**, а начинот на постапување на таа свест - **морален феномен**.

Така, Сократ е оној кој ги претвора обичаите во моралност, а човекот го прави свесен за тоа претворање, со што во свеста на човекот се создава **морална свест**, се формира уверување дека нешто е морално. Би се рекло дека тој настојува од темел да ја сврти оваа структура на обичајното дејствување на античките Грци, со тоа што тежиштето на дејствување на човекот потполно го преместува од важечките закони и обичаи (кои биле основа и цел на секое дејствување на луѓето), на индивидуалниот, субјективниот, слободниот карактер на индивидуалниот човек. Истовремено, во временски континуитет, истото е потпомогнато и со длабоката криза на античкиот полис во 5 век п.н.е., при што на сцена доаѓа до раѓање на самосвеста на луѓето и истакнување на нивното индивидуално право и интерес наспроти владеачкиот интерес на полис - заедницата.

Од друга страна, она што е започнато со Сократовиот обид, се продолжува во експлицитна форма кај Аристотел, затоа што истиот гради една мрежа на практичко-етички поими и претстави, која во овој контекст можеме да ја земеме како сосема солидна база за елаборација на проблемот на поимот на моралот. Во неа централно место заземаат поимите **обичај** или **навика** (*ethos*, lat. *consuetudo*), **трајно стекнатите способности за исправно дејствување** (*hexis*, lat. *habitus*) и **моралниот карактер** (*ēthos*, lat. *mos*).

Во Стара Грција, во времето на класичниот антички полис, општиот облик на создавање и одржување на различ-

ните облици на човечкото дејствување можно е да се одреди како обичаен систем на дејствување, особено затоа што истиот бил граден врз силата на обичаите како основен облик на регулација на човечкото дејствување. Силата на обичаите и обичајниот дух се манифестирале, од една страна, така што дејствувале врз обликувањето на секој индивидуален човечки карактер и по пат на процес на воспитување на добри граѓани (*paideia*, lat. *educatio, disciplina*), така што тие подоцна во своето дејствување ќе го следат обичајот, т.е. тој обичаен дух.

Од друга страна, силата на обичајот и обичајниот дух се манифестира така што тој обичаен дух се одржува во сите облици на човечкото дејствување, бидејќи во античкиот облик на општествениот живот постоеле само два облика на општественост: **домаќинство** (*oikos*, lat. *domus*) и **град-држава** (*polis*, lat. *civitas*), а идеалот на таа обичајност е дејствувањето на слободниот граѓанин во слободниот полис. Оттука и воспитаниот човечки карактер примарно се остварува во овие две основни подрачја на дејствување, а од нив и во неформалните општествени врски (на пример во пријателството).

Процесот на обичајното воспитување на добриот граѓанин, како што потенцира Перовик³⁶, започнувал со дејствување на етосот (како обичај) врз поединецот. Тоа дејствување во поединецот поттикнувало способност за етос (како навика), т.е. навикнување на истиот на обичаите, асимилирање во неговата душа и способности да постапува само по правилата на обичаите и конкретните содржини на обичаите. Значи етосот (како навика) е индивидуално привикнување на важечките обичаи. Од таквото привикнување, во човечката душа се создава трајна способност (*hexis*) човекот да постапува добро и исправно, согласно „законите и обичаите“ на својата заедница, т.е. едно култивирање на човекот своите нагони, интереси и способности (*pathos*, lat. *passio, affectio*) секогаш да ги става под водство на својот разум и ум. Но стекнувањето на оваа трајна способност, не значи и дека човекот секогаш добро ќе постапува, туку, само кога истата е на дело, тогаш човекот може да се каже дека го изразува својот морален карактер (*ēthos*).

Во овој контекст би можело да се истакне дека на овој начин за прв пат се случило философското промислување на

³⁶ Ibid.

моралната свест и моралниот феномен, кој подоцна ќе биде наречен **етика**, а Сократ ќе биде прогласен за втемелувач на моралниот феномен и основач на етиката, додека нешто подоцна, првите зачетоци на етиката како научна и пред сè философска дисциплина за моралното дејствување, ќе бидат постулирани со појавата на Аристотел.

1.3.2. Значење на моралот

Моралот е важен составен дел од животот. Од претходно изложеното, може да се излучи сознанието дека истиот се раѓа во човековото општество за да ги регулира односите меѓу луѓето, при што се развива, напоредно со развојот на човековата заедница. Истиот е во функција на животот, што значи дека без него не би било возможно извршување на општествените функции, кои се повеќе од потребни за животот на човекот и човековото општество.

Како облик на човечка општествена свест, моралот настанува тогаш кога поединецот мора своите индивидуални тежненија да ги хармонизира со барањата на заедничкиот живот, што значи моралот го означува процесот на обликување на општествената особеност, процесот на формирање на поединецот во општествена личност. Неговата задача и значење се состојат во тоа одредени членови да ги адаптира на заедницата, да ги направи составни делови на целината. Со самото тоа, моралот го ограничува поединецот во неговите постапки, но воедно како еднаквоправен член го вклучува во општествениот живот, па освен должностите, му обезбедува и одредени права и човечка слобода. Значи, „моралот е повеќе од потребен, составен дел на **културата**, кој на човекот му ги открива животните вредности и со тоа ја структурира неговата личност и го прави целосен човек“.³⁷

Бидејќи моралот е секогаш морал на одредено општество, истиот е одраз на конкретните материјални, општествени и културни услови. Како што човечкото општество се менува, усовршува и појавува во многубројни облици, така и моралот, во таа историска смисла, се менува, усовршува и многу раз-

³⁷ Radomir Lukić, op. cit., str. 602.

лично се манифестира, следејќи го созревањето, бидејќи просто-напросто е зависен од општественото суштество.

Но, **моралот не е само општествена, туку и историска категорија**, што значи дека, освен општествената условеност, мораме да ја воочиме и историската условеност на моралот. Имено, со промената на општествените односи и услови на живот, се менуваат и моралните сфаќања. Моралот е еден од облиците на општествено-историскиот опстанок на човекот, како што е религијата, правото, политиката и другите облици на општествена свест. Како таков, истиот се менува со текот на времето и во однос на смислата, но и во однос на содржината и опсегот. Специфичен е за различни историски периоди, кај различни народи, племиња, општествени групи, сталежи, слоеви и.т.н. Но како таков, моралот не е некаква пасивна последица и одраз на економско-општествените односи, туку истиот е самостоен облик на општествената свест, кој има одредена активна улога, повратно дејство, влијае на економско-општествените односи и придонесува за нивно менување и усовршување.

Сумарно, испитувајќи ги специфичните обележја на овој феномен, како што наведува Вукасовиќ, можеме да дојдеме до следниве неколку основни значења на истиот³⁸:

- *моралоџ е особена човечка каџеџорија*;

Станува збор за специфичноста на моралот како изразито човечка појава во однос спрема останатите живи суштества, постоењето на една одлика според која моралните човечки постапки битно се разликуваат од постапките на било кои животински групи - свеста да се прави она што е добро. Животните постапуваат инстинктивно, без учество на свеста, па дури и кога тоа постапување е „општествено“, сепак истото е биолошки одредено и во служба на одржување на видот.

Свеста е она што човекот го обележува и издвојува од животнисикиот свет. Тој е свесен за своите постапки, ја стекнува способноста за спознавање на нештата и постапува со одредена намера, цел. Благодарение на свеста, може да ги воочува можните корисни или штетни последици од индивидуалните постапки и ставови за целината на животот и трајните

³⁸ Ante Vukasović, op. cit., str. 25.

задачи на индивидуата, а од друга страна и за општествената целина.

Уште кај Аристотел се укажува на фактот дека способноста за разликување на доброто од злото, е она по што човекот се разликува од другите живи суштества. Кант, на пример, оди уште подалеку со тоа што за прв пат во целата историја на философијата, експлицитно го сфати и одреди поимот на **човекот како морална личност**, т.е. дека човекот во својата суштина е морално суштество. Оттука, човековото иманентно подрачје е подрачјето на моралноста, а активитетот на субјектот е препознаен како морална активност. Така, Кант, на крајот, останува на хоризонтот на самата моралност која во својата етичка доследност е поставена и препознаена како единствена суштина на човековата реалност, според која човекот воопшто, е човек.

Гледано вака, од Кантова перспектива, може да се заклучи, не само дека моралот е особена човечка категорија, туку и тоа дека човекот е изразито и најнапред **морално суштество - homo moralis** и дека само како морална личност тој станува целосен човек, човек за кој Максим Горки има кажано: „Човек - колку гордо тоа звучи! ”.

- *моралот прогресивно се развива и усовршува во след со историскиот развој - прогресивен развој и усовршување на моралот;*

Станува збор, всушност за континуиран развој на моралните норми и сфаќања во процесот на **историскиот развој на човештвото**. Како што поединецот и неговото општество константно се менуваат и се развиваат во текот на историјата, исто така во знакот на тој постојан **прогресивен** развој и перманентно оплеменување и усовршување, се случуваат и промени во општествената свест воопшто, а особено промени во моралните сфаќања и односи. Па така, во тој процес на развој, моралните идеи и сфаќања континуирано се надополнуваат, преобликуваат, развиваат и усовршуваат, добиваат нови квалитети, па затоа ги сметаме за нови морални достигнувања.

Меѓутоа, она што не треба да се заборава, е фактот дека моралните, како и впрочем сите останати достигнувања, имаат своја развојна линија и се темелат на поранешните морални достигнувања, односно секое ново морално учење е овозможено со претходните морални сфаќања. Затоа мора да се при-

фати и понатаму да се усовршува морално стекнатото минато, т.е. позитивните резултати од моралното усовршување на човештвото. Во прилог на оваа теза говори и ставот на Вилхелм Винделбанд дека: „како што самиот човек е круна на создавањето, така е и неговата историја за развојот на човештвото. Комплицираното движење на судбините на народите, ја очитува идејата на хуманитетот“³⁹.

- *може да се ѓовори за ѿсѿоење на оѿреден морален релативизам;*

Како еден од облиците на општествената свест, моралот е секогаш општествено условен. Меѓутоа општествените облици се менуваат и имаат многу хетерогена структура. Поединечни општествени слоеви, делови од сложени општествени структури, како што се сталежот, групата, класите..., имаат свои сопствени интереси и цели кон кои тежнеат. Тоа доведува до одредени противречја и општествен антагонизам, што од своја страна се одразува и врз моралните сфаќања на поедини групации. Оттука, битно се разликуваат моралните сфаќања кај робот и робовладетелот, работникот и индустријалецот..., она што на едни им изгледа добро, чесно, морално и праведно, за другите може да биде лошо, нечесно, неморално и неправедно. Со тоа, едновременно се укажува и на постоење на одреден морален релативизам, колоквијално изразен низ реченицата - Секој има свој морал!

Крајните консеквенции од моралниот релативизам се негација на моралот, т.е ако вреднувањето би добивало сила само од субјективните ставови, би исчезнало објективното мерило на моралноста и би завладеал хаос и самоволие. Заговорниците на сфаќањето за моралниот релативизам единствено се потпираат на општиот релативизам и вредносниот нихилизам, со што само ги наговестуваат знаците на тешката културна криза во човештвото.

- *ѿсѿојатѿ консѿанѿни и ѿрајни оѿшѿочовечки морални катѿгории - заеднички ѿрајни морални вредносѿи;*

Се наоѓаме пред дилемата пред која се наоѓале и сѣ уште се наоѓаат голем број теоретичари на моралот. Од една страна

³⁹ Wilhelm Windelband, *Povjest filozofije*, Knjiga druga, Kultura, Zagreb, 1957, str. 101.

се, т.н. „етички релативисти“, како Фридрих Ниче и Освалд Шпенглер, кои забележуваат дека моралните сфаќања и односи се менуваат од епоха во епоха, дека истите се различни за различни народи и во различни социјални средини, па дури и неусогласени до степен на спротивност во сфаќањето на моралот и моралниот суд. Од другата страна на оваа дилема, стојат т.н. „етички апсолутисти“, како што се Вилхелм Винделбанд, Хајнрих Рикерт, Карл Еуген Дириг, Николај Хартман и Фридрих Шилер, кои забележуваат дека основните морални вредности, норми и категории се општо прифатени во различни историски периоди, кај различни народи и во сосема неизедначени социјални средини, т.е. дека истите ги наоѓаме при вертикалниот и хоризонталниот пресек на моралните сфаќања. На основа на ова може да се заклучи дека истите, независно од човекот, во просторна и временска димензија се трајни, вечни, универзални и апсолутни.

Сепак, етичкиот релативизам и апсолутизам се двата краја, пола на оваа дилема кои меѓусебно се исклучуваат. И двете забележуваат одредени факти, но нивните крајни заклучоци се едностранни и неприфатливи. И покрај тоа што моралните сфаќања и односи се менуваат напоредно со општествените промени, сепак постојат определени морални вредности (наречени основни морални категории), одредени морални сфаќања кои се заеднички за различни историски епохи и морални теории, верскиот и световниот морал. Тоа е така затоа што ниту едно морално учење не е во потполност ново, т.е. не е наследник на поранешните морални сфаќања и не се темели на истите⁴⁰. Во таа смисла, ниту робовладетелскиот, ниту феудалниот, ниту граѓанскиот, ниту било кој и да е друг морал не се нешто апсолутно ново, туку само алки во ланецот на развојот, етапи во процесот на моралното усовршување.

- *се надзираат контуриите на создавање на еден ошито-човечки морал, пред сè изразени преку обидот за втемелување на Универзалната етика - визија за формирање на ошито-човечки морал.*

Човекот тежнее кон воспоставување на вистински хумани и еднакви односи меѓу луѓето, за воспоставување на такви

⁴⁰ Подетално види кај Vuko Pavičević, op. cit., str. 106-159.

општествени односи во кои неговото достоинство ќе дојде до полн израз, во кои, врвна и најдрагоцен вредност за човекот, ќе биде човекот, што значи, човек на човека ќе му биде пријател и брат. Со други зборови, човекот тежнее кон воспоставување на вистински хуман, општочовечки морал.

Во оваа смисла, универзалната етика е една од најинтересните пројави на човештвото заедно со општата комуникација, глобализацијата на економски план и поврзаната меѓународна политика, а кои истата ја подготвија. Како што смета Кирил Темков, истата „сама по себе е етичка вредност, бидејќи нејзината изградба е една од најважните етички задачи на денешницата, во која е ангажиран целиот свет“⁴¹.

1.3.3. Области на современиот морал

Доследно на сознанието дека денес на етичката сцена оперира модерното сфаќање на поимот *дејствување*⁴², во мноштвото облици на истиот спаѓаат и практичните односи, т.е. односите на дејствување, кои се делат на морални, правни, политички, економски и обичајни односи, т.е. на морал, право, политика, економија и обичаи.

Бидејќи развојот на човештвото денес донесе многубројни промени, истиот во сферата на моралното и етиката резултираше со проширување на доменот и опсегот на испитување на класичната етика, каде во преден план беше специфичниот *однос на човекој со другиот човек*, т.е. Другиот како елемент во животот на човекот - тоа негово друго Јас. Логичка последица на тоа, е појавувањето на сè поголемиот обем и квалитет на човековите односи во реалноста што го опкружува.

Тука, на преден план се издвојува *човековиот однос кон природата* и тоа поради последиците од досегашниот начин на производство, кој се појави со новата ера на индустријализацијата и предизвика пројавување на екософски или еколошки однос на човекот кон неговото битие-природата; потоа неговиот *однос спрема самој човештво*, како резултат на зголе-

⁴¹ Кирил Темков, *op. cit.*, стр. 233.

⁴² каде човекот е претставен како слободна индивидуа, која согласно својата слобода го поставува светот на својата индивидуалност и стапува во многубројни и различни односи со другите луѓе.

мувањето на бројот на различните општествено-социјални врски и заедници во кои тој стапува, односно спрема неговите заедници, пред сè затоа што заедницата стана општа работа, т.е. објект на етичко вреднување и оценување од аспект на ангажираноста на луѓето за подобрување на квалитетот на својот живот; исто така *неговото сфаќање на космосот* (на сепостоечкото), затоа што во новото време истиот пронајде голем број на изуми и се здоби со широки сознанија за вселената, а оттука и пошироката свест за неговото место во истата; како и *неговиот однос спрема самиот себе*, да се спознае, издвои и грижи за себе, со што, веќе, индивидуализмот не е сфатен во pejоративно значење, туку како природна вредност на единката, која ја потврдува својата моќ и способност да се изгради во личност и да се самоосвести.

Во овој контекст, во рамките на моралниот облик на дејствување, а согласно посочените сфери на човековата опстојба, можеме да разликуваме пет области на истиот⁴³, и тоа:

1. ОДНЕСУВАЊЕТО НА ЧОВЕКОТ СПРЕМА ДРУГИОТ ЧОВЕК (класична област на моралот) - како основна етичка задача која беше и натаму е важечка за секоја личност. Моралот е форма на односи меѓу луѓето и речиси сите етички теми и норми се однесуваат на овој меѓусебен однос, при што однесувањето кон Другиот, денес оди дотаму да не значи само почитување на Другиот, туку и, во Фoербахoва смисла на зборот „органиски егoизам“ - заштита на Другиот од мене во форма на моја активност за подобрување на статусот на Другиот, како дел од мојот широк и демократски свет. Светот повеќе не може да функционира и да дава барани антрополошки, социјални и политички резултати без таква свртеност и грижа за Другиот.

2. ОДНЕСУВАЊЕТО НА ЧОВЕКОТ СПРЕМА ПРИРОДАТА - Иако човекот е природно суштество, сè до периодот на индустријализацијата, тој не го осмислувал вредносно своето однесување спрема природата, туку истата повеќе ја сфаќал како подиум каде се одвива неговиот живот. Со индустријализацијата кај самата природа се појавија и негативните последици од развиеното производство, од трошењето на

⁴³ Согласно поделбата која ја дава Кирил Темков во *Етиката денес*, Епоха, Скопје, 1999, стр. 39-49.

ресурсите и од загадувањето на животната средина. „Злоупотребата почна да се разликува од нејзината употреба!“⁴⁴.

3. ОДНЕСУВАЊЕТО НА ЧОВЕКОТ СПРЕМА НЕГОВИТЕ ЗАЕДНИЦИ - Иако човекот е општествено суштество кое живее и се реализира, во и низ различни општествено-социјални врски и во заедници од различен обем, сепак тоа не е гарант дека секогаш и ќе живее во вистинска хумана, човечна заедница. Квалитетот на неговиот живот зависи од тоа во каква состојба е заедницата во која е тој, како и од положбата на истиот во неа. Доколку заедницата има човечни својства, т.е луѓето во неа се однесуваат согласно слоганот на францускиот философ Шарл де Монтескје: „Јас, нужно сум човек, а случајно Французин!“, тогаш таа ќе му служи на човекот - да живее добро, со достоинство, разбирање и со среќа. Затоа, денес е нужно добро и ангажирано однесување на луѓето спрема заедницата, согласно нивната освестеност за сопственото социјално милје.

4. СВЕСТ ЗА МЕСТОПОЛОЖБАТА НА ЧОВЕКОТ ВО КОСМОСОТ - Повеќе од јасно е дека денес живееме во една епоха на огромни сознанија и пронајдоци, каде луѓето научија многу за целиот свет и за вселената, а со тоа и си го одредуваат своето место во истата во духот на космизмот, кој значи разбирање на сепостоењето и скромност за својата положба.

5. ОДНЕСУВАЊЕТО НА ЧОВЕКОТ СПРЕМА САМИОТ СЕБЕ - Предмет на вредносното определување во старите времиња била човековата личност. Сократ и другите антички философи барале: „Сознај се самиот себе!“. Во современото доба се бара човекот повторно да стане свој прв и најзначаен објект на моралната грижа, согласно девизата: „Не можеш да помогнеш некому, ако не си помогнеш, прво, себе си!“, т.е. самиот како „фундаментален етички субјект да стане сам на себе си предмет на поширокиот вредносен само-однос“⁴⁵ - не само Јас, како супстанција на егзистенцијата и дејствувањето и субјект на моралната акција подложена на самопроценка, туку и Јас, како конкретна личност, тело и дух, станувам сѐ повеќе свој сопствен **објект** на набљудување и своја етичка задача.

⁴⁴ Кирил Темков, *op. cit.*, стр. 41.

⁴⁵ Кирил Темков, *op. cit.*, стр. 44.

Во однос на значењето и етичката вредност на претходно посочени области на современиот морал не е можно да се направи нивна хиерархија, ниту пак некоја листа на приоритетни области на кои човекот треба посебно да им посвети внимание и однос. Едноставно, тоа е така, затоа што негрижливиот однос кон било која и да е, ќе значи само негово уназадубање и деградирање, наспроти барањата на секоја од овие области - морална сатисфакција на **одговорна личност**.

II. ГРАДБЕНИ ЕЛЕМЕНТИ НА ЕТИКАТА

Внатрешната дисциплинарна поделба на практиката философија, кај Аристотел, а која почива на разликување на поединечното дејствување на човекот во домаќинството и во полисот, му овозможува разликување на целината на практиката философија на етика, економија и политика.

Оттука, доколку за етиката говориме како за „философска дисциплина, наука за моралот, која ги испитува целите и смислата на моралните барања, темелните критериуми за вреднување на моралните дејства, а воопшто и заснованоста и изворот на моралот“⁴⁶, тогаш истата доследно се обликува низ корпусот на водечките етички прашања, кои се однесуваат на моралниот феномен.

Од нив најпрво истата ги разгледува оние кои се насочени на тематиката на онтолошкиот статус на моралноста, т.е. на општите философски прашања за смислата и внатрешната структура на стварноста, т.е. смислата и карактерот на специфичната човечка стварност.

Истите, своето упориште го имаат во општото философско разбирање на суштината на човекот, особено на неговата „втора природа“ и прашањето за создадениот и поставениот карактер на човековата реалност, т.е. прашањето за суштината на човековото дејствување како моќ врз која почива целината на човечкиот историски и практичен свет.

Во рамките на овие прашања се раѓа и настојувањето да се расветли и специфичната смисла на прашањата за суштината на индивидуалното човечко дејствување, а кое може да се разбере и како прашање за суштината на човечката моралност.

Од него, како основно етичко прашање, кое има експлицитен тематски карактер, се отвораат и низа други кон-

⁴⁶ Vladimir Filipović (ur.), *Filozofijski rječnik*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1965, (одредница „Етика“).

кретни прашања кои треба да ја осветлат внатрешната структурна граѓа на морално-етичкиот феномен, т.е. прашањата, „од каде“, „како“, „со што“ и „зошто“ моралноста.

Сумарно, во таа поделба на мисловното поле на етика, најзначајни се прашањата⁴⁷ за **целта** на индивидуалното и колективното дејствување (за намерите и целите, т.е. смислата на моралност); **потеклото** или изворот на можноста човекот да дејствува морално, т.е. за слободата како основа на тоа дејствување (за изворот или потеклото на моралноста); за **начините** на создавање и дејствување на индивидуалниот морален карактер (за начините на воспоставување на моралниот карактер); како и за **дејствените** облици, т.е. доблестите во кои се мери исправноста на дејствувањето (за дејствените облици на моралниот феномен).

2.1. ПОТЕКЛО НА МОРАЛОТ

Во историјата на етиката, прашањето за изворот или потеклото на моралноста, најчесто е разгледувано преку неговото проблемско поврзување со прашањето за онтолошкиот статус на човековото морално дејствување. Истото е поставувано во контекст на легитимната основа, која се зема како мерило или парадигма на човечкото дејствување воопшто, т.е. со прашањето за тоа, на основа на кои претстави или уверувања човекот може да го мери своето индивидуално и колективно дејствување, па и моралното дејствување, дали истото е исправно или неисправно, праведно или неправедно, добро или лошо, чесно или нечесно...

Едновремено, истово прашање за изворот, т.е. потеклото на моралот е поставувано и во контекст на тоа, каква е непосредната антрополошка основа, чија реализација му овозможува на човекот да има одредени претстави за моралното дејствување и воопшто, за тоа како може да дејствува, држејќи се до одредени морални принципи, прописи, норми, претстава за должноста и слично.

⁴⁷ Слична поделба нуди и се раководи според истата и Миленко Перовиќ. Подетално види во Milenko Perović, *Uvod u etiku*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad, 2003, str. 39-48.

Бидејќи етиката, во изворното античко одредување, самата себе си се поставува и сфаќа како философија за поединечниот, слободен, активен/дејствен карактер на човекот, нејзиното водечко прашање за изворот или потеклото на моралноста, на експлицитен или имплицитен начин е поставувано како прашање за тоа, дали е, како, и во која мера човекот навистина е слободен во своето општо дејствување, а посебно во своето индивидуално дејствување. Со други зборови, се работи за **прашањето на слободата**, затоа што ниту едно посериозно дело, кое се занимава со проблемот на моралот, не може и не смее да го заобиколи проблемот на слободата и слободната волја на човекот, бидејќи самата морална оценка на човечките постапки подразбира дека лицето за кое се донесува морална оценка, е слободно.

Оттука, најширокиот контекст на прашањето се однесува на можноста за промислување на слободата како изворен начин на човековата егзистенција. Нешто потесниот контекст се однесува на прашањето за човечката слобода во дејствувањето, т.е. за дејствувачката или практичната слобода, додека пак најтесниот етички контекст е обликуван во прашањето за етичките аспекти на слободата, т.е. за **моралната слобода**.

Историски гледано, во почетниот период на античката историја, сè уште не било поставено прашањето и гледиштето за моралната свест, моралниот феномен, како ниту за философската и етичката рефлексивност на моралното дејствување на човекот, а тоа пред сè поради доминацијата на мисловната парадигма на митолошката свест. Како што се нагласува: „целата историја на античката олимписка митологија е одбележана со напорот на човечката митолошка свест, самата себе си да се рационализира и „секуларизира“, т.е. да пронајде природна основа и причина за секоја човечка активност“⁴⁸. Во овој период се случува првото реално истражување на причините кои го детерминираат човечкото дејствување.

Но претставата за семоќната природа (physis), на која човекот е судбински потчинет, полека се придвижува до претставата за општата човечка природа, т.е. за човекот како микрокосмос, кој постои во еден поголем макрокосмос. Понатаму, претставата напредува до уверувањето дека оваа општа

⁴⁸ Milenko Perović, op. cit., str. 40.

човечка природа не е иста и еднаква во секој човек, ниту пак еднакво се остварува од индивидуа до индивидуа, па така се дошло до сфаќањето дека секој човек има своја сопствена индивидуална човечка природа која е извор и причина на неговата животна судбина и неговото конкретно дејствување.

Дури кога ова сфаќање започнува да завладува со општите уверувања на луѓето, се отвора можност да се постават тематските прашања за моралната слобода на човекот во дејствувањето, при што треба да се напомене дека проблемот на односот меѓу човечката природа и човечката слобода станува водечки начин на кој целата античка етика расправа околу прашањето за изворот на моралноста, која во многу нешта ќе ги одреди или скицира понатамошните текови на етичката размисла за ова прашање.

Имено, со софистите и Сократ се раѓа идејата за тоа дека човекот во принцип може да биде господар на својата судбина. Сократовото откритие на моралната свест е базирано на разбудената слобода на самосвеста, која овозможува да се подразбере тоа дека човекот за божествените и природните ствари не може да постигне никакво знаење, па оттука во однос на нив и не може да изрази било каква слобода. Меѓутоа, подрачјето на дејствување е такво, што за него може да се стекне проверено знаење, кое може да биде ориентир за дејствување, особено затоа што дејствувањето се наоѓа во „власта“ на човекот, што му овозможува да го прави најдоброто. Вакво е Сократовото определување на **моралната слобода, како можност човекот да дејствува според сопствените знаења и уверувања.**

Аристотеловото поимање на слободата е делумно засновано на искуството на Сократовата и Платоновата философија, а дел на многу комплексно истражување на реалното античко искуство на слободата. Аристотел не поставува само еден поим на слободата, туку повеќе поими кои се изведени од прашањата за карактерот на човечкото дејствување во различни подрачја на практичката стварност. Првото одредување на слободата, тој го означува како **автаркија**, која се однесува на независноста, слободата и самодоволноста на полисот во однос на другите полиси. Второто одредување на слободата, го означува како **елеутерија**, која произлегува од внатрешното

уредување на полисот⁴⁹. Третото одредување на слободата, кај Аристотел, се однесува на индивидуалното дејствување на човекот, во кое централно место има поимот на **слободата на избор** (prohairesis).

Библиската литература донесува основна претстава дека само Бог е слободен во својот акт на создавање и уредување на светот. Сепак, целата внатрешна драматика на оваа литература почива на претпоставката дека и човекот е на одреден начин слободен и тоа, почнувајќи од чинот на „првородниот грев“ и отворањето на можноста да го спознае доброто и злото. Таа претпоставка ја овозможува смислата на идејата за казната, преобрунувањето, каењето, покорноста и слично.

Во нововековната филозофија, целината на проблемот на слободата се сведува на односот на природата и човековата слобода, обидувајќи се да го реши со помош на двете спротивставени мисловни позиции - детерминизам и индетерминизам.

Сепак, темелите на модерниот поим на моралната слобода ги поставува Имануел Кант, кој настојувал да ја втемели целината на човечките активности на идејата за човечката слободна самосвест, при што, човекот го сфаќал како „амфибиско суштество“, т.е. како суштество кое живее во два света - во светот на природата (во кој е подреден на каузалната детерминација) и светот на слободата (во кој човекот сам произведува со својата слободна дејност).

Оттука, целината на Кантовото сфаќање на слободата е можно да се расчлени на две одредби на слободата: *слободата како џрансценденџална идеја* и *слободата како авџономност на волјата*⁵⁰. Првото одредување почива на сфаќањето на човечката моќ, сам од себе да создаде каузален след на настаните, кој е различен и независен од оној природниот, емпирискиот. Второто одредување на слободата како автономија на волјата или моралната слобода, значи моќ на човечкиот практички ум, на волјата да ѝ даде одредувачка причина, која е основа на човечкото морално дејствување. Оттука, моралната слобода не е детерминирана со човечките нагони, туку самодетерминирана, т.е. се одредува самата себе си со свеста за

⁴⁹ основното својство на аристократските системи е доблеста, на олигархиските, тоа е богатството, додека на демократските, тоа е слободата.

⁵⁰ Имануел Кант, *Криџика на џрактичкиот ум*, Метафорум, Скопје, 1993, стр. 7-20.

моралниот закон и должноста. Па така, моралната слобода, водена од претставата за моралниот закон воспоставува едно потполно ново поле на реалноста, наспроти природата и битието, кое не може да се докаже, туку само покаже и тоа преку расветлување на односот меѓу неа и моралниот закон. **Слободата е причина за постоењето на моралниот закон, а моралниот закон е начин на спознавање на слободата.** Со други зборови, слободата ја спознаваме на основа на тоа што постои моралноста, а постоењето на моралноста, нужно мора да го претпостави постоењето на слободата.

Кај Георг Вилхелм Фридрих Хегел пак, проблемот на слободата добива целосна философска елаборација и тоа на три различни, но и заемно поврзани нивоа, од кои третото, т.е. практичко-философскиот поим на слободата, е всушност проблемот на слободата на волјата⁵¹. Имено, кај Хегел човечката слободна волја во својата суштина, е резултат на филогенетскиот и онтогенетскиот процес, од кои првиот е историски процес на култивизирање и цивилизирање на човековиот род, а со тоа и на слободната волја, додека вториот се претставува како индивидуален развој на поединечниот човек, кој се базира на преминување на индивидуалните развојни стадиуми на волјата, а кои се сродни на филогенетските стадиуми. Долгото историско време кое е потребно за да човечкиот род интелектуално и спознајно, волјево и карактерно се изобрази, се скратува во воспитно-образовната онтогенеза, на начин на интелектуално, морално и техничко воспитување на поединечниот човек. **Воспитното создавање на човекот во морална личност, не е ништо друго, освен процес на воспитување на неговата слободна волја,** што би значело дека во процесот на воспитување на слободната волја не се работи за ништо друго, освен за доведување на природните нагони или самоволјата до состојба на волја, која е навикната да биде разумски водена, односно водена од умни причини. Тој процес се нарекува **морално воспитување на слободната волја, а неговиот резултат е создавање на индивидуален морален карактер, т.е. морална личност.** За обликуван (воспитан) може да се смета оној морален карактер, кој по пат на долга воспитна навика, во себе

⁵¹ Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 17.

создал трајна склоност (грч. *hexis*, лат. *habitus*) да може да ги култивира своите сопствени природни нагони и емоции, па во таков култивиран облик и ги изразува (грч. *ethos*). **Култивираниот нагон е слободна волја, т.е. внатрешното барање на човекот, кое спонтано се подведува на разумско и умско водство.**

Подоцна дискусиите за поимот и проблемот на слободата (кај Карл Маркс, Фридрих Ниче, Мартин Хајдегер, Жан Пол Сартр и други), во многу нешта се одвиваа на ниво на разбирање на слободата како начин на човечкото егзистирање, било преку повторување на идејата за слободата на волјата, било преку обидите истата идеја да се осветли на философски подлабок начин, што укажува на фактот дека кога говориме за волјата, ние говориме за *волјата како способност на човекоѿ и како морален сѿремеж*.

Во првиот случај велиме дека волјата е способност на човекот да се концентрира и да ја вложи својата енергија во реализирање на некоја намера. Оваа свесна човекова активност и насоченост кон остварување на некоја цел, ја опфаќа во себе целината на морално-етичкиот феномен⁵² и тоа на начин на структурални елементи на самата волја:

1. *Цел на дејсѿување*. Претставата за целта на дејствувањето е она што го придвижува секое човечко дејствување, па и моралното дејствување. На дејствување не може да задвижи разумот, ниту умот, затоа што тоа не се придвижувачките сили на човечкото барање. На дејствување не придвижуваат ниту емоциите (како што обично се мисли), затоа што тие сами по себе не можат да придвижат барање, туку барањето ги придвижува нив. Значи, на дејствување не не задвижува некоја желба, туку она што во самата желба се сака, т.е. некоја претстава за целта или интересот. За разлика од животните, кои немаат моќ на претставување, туку на дејствување и се придвижени со непосредниот каузален механизам на сопствените инстинкти/нагони, човекот е придвижен на дејствување затоа што може да има претстава за целта на дејствувањето. Самата цел на дејствувањето не е она

⁵² а за кој подетално ќе се говори во следниот дел „Начини на втемелување на моралот и разбирање на структурата на моралното дејствување”.

што е непосредно постоечко и присутно, туку тоа е она што е можно и идно, она што допрва може да настане. Тоа е така затоа што човекот има моќ однапред да замисли одредени дејствени цели и намери, па целината на својата личност волно ја насочи кон извршување и исполнување на тие цели и намери.

2. *Одлука за дејствиување.* Замислувањето на одредени цели и намери на дејствување, не е доволно за дејствувањето да може да се случи, затоа што човекот може да биде растргнат на сите страни и во неопределеност, а оттука може и да се колеба меѓу различните цели на дејствување. Значи, за да дејствува, човекот мора да донесе конкретна одлука за конкретното дејствување во конкретната ситуација. Одлуката за дејствување претставува реализација на одредена желба во одредена ситуација. Самиот поим, „волева одлука“, во себе го содржи тоа, да таа мора да биде свесна и намерна.
3. *Дејствиување.* Со поставувањето на целта на дејствување, како и одлуката за дејствување, се доаѓа до самиот дејствен чин или акција. Овој чин може да се одреди како спроведување на дело на одредени цели, интереси и желби на човекот. Во тоа спроведување, човечкиот карактер ја манифестира својата човечност, како во однос на другите луѓе, така и во однос на себе си. Во самото морално дејствување можно е да се разликуваат две основни страни на дејствувањето: *моралнојо постојайување* и *моралнојо однесување*. Првата е конкретен морален чин во конкретна поединечна дејствена ситуација. Во него се соединуваат сите компоненти на моралот и моралниот карактер на човекот: мотивите и последиците на дејствувањето, намерите, одлуката и изборот во дејствувањето, оценката и самооценката на постапките... Што се однесува до втората страна, т.е. моралното однесување, истото е целина на постапки на еден човек, кои имаат морално значење, гледано низ долг временски интервал во постојани или изменети услови на дејствување.
4. *Последици на дејствиувањејо.* Свесниот и волев однос спрема последиците од дејствувањето кај оној што дејствува, се воспоставуваат непосредно или посредно.

Дејственикот како изграден морален карактер има способност непосредно со својата совест, како повратна свест, да ги оценува последиците од сопственото дејствување, но има и можност посредно, преку односите со другите луѓе во однос на неговите постапки, да се здобие со потполна свест за своите постапки, при што одговорноста може да ја сноси само суштеството, кое се смета за „пресметливо“ (импутабилно), т.е. суштество на кое му се припишува разумност во дејствувањето. Одговорноста има две страни во зависност од оценката или самооценката на вредносниот квалитет на моралните постапки. Може да се манифестира како морална заслуга (која е проследена со чувството на „мирна совест“, морална гордост, самопочитување и слично), ако постапката е оценета за позитивна. Меѓутоа може да се манифестира и како морална вина, ако постапката е негативно вреднувана. Моралната санкција, која „моралниот виновник“ сам себе си ја одредува, може да биде „грижа на совест“, срам и каење, а моралната санкција, која другите му ја одредуваат, се нарекува „морална осуда“ (која може да се движи од благ прекор до екскомуникација од одредената група, во која поединецот живее).

Но, волјата може да се разгледува и како морален стремеж, т.е. осветлувањето на структурата на индивидуалната слободна волја на човекот, бара философски подлабок начин на експликација. Во таа смисла, **најдобро е волјата да се третира како морален стремеж, пред сè кон слободата.** Имено, ако ги владее нагоните, човекот станува слободен од внатрешните, ирационални импулси и навики. Тој има самоконтрола, се издигнал до позиција во која тој самиот суштествено влијае врз своето однесување.

Во овој случај, волјата е израз на самосвесната единка, која демонстрира рационално однесување, како една од многуте сили, кои влијаат врз нејзините решенија. Ако личноста е зрела и свесна, волјата е поддршка на нејзиниот општ напор да прави добро и на нејзиното самонасочување да го обезбеди тоа. *Волјата е израз на моралниот стремеж за добро дејствување.* Оттука, еден квалитет е основен за етиката, т.е. **добра волја.** Тој означува личност со добра намера и со постојано својство на љубов за луѓето и за етиката.

2.2. НАЧИНИ НА ВОСПОСТАВУВАЊЕ НА МОРАЛОТ И РАЗБИРАЊЕ НА СТРУКТУРАТА НА МОРАЛНОТО ДЕЈСТВУВАЊЕ

Прашањето за начините на воспоставување на моралниот феномен укажува на проблемот на разбирање на начините на кои внатрешните душевно-свесно-духовни структури кај човекот, преку воспитување, навикнување и социјализација, овозможуваат човекот, како индивидуа, да го обликува својот морален карактер. Поради сложеноста на ова прашање, истото, најчесто, е поврзано и посредувано со прашањето за изворот или принципот на моралноста, како еден од клучните фактори на создавање, обликување и одржување на моралниот карактер на човекот, а од којшто произлегува секое индивидуално морално дејствување.

Првите знаци на етичка рефлексивност во историјата на човечкото мислење, ги наоѓаме кај софистичката тематска потрага по одговорот на прашањето за душевната структура на поединечниот човек како одлучувачка за изнаоѓање на исправен начин на дејствување. Тоа е така, бидејќи сè дотогаш, во т.н. „предетичка епоха“ на античкиот историски дух, кај луѓето сè уште не постоела самосвесна рефлексивност за она што го придвижува човекот на дејствување и го одредува начинот на тоа дејствување, иако во процесот на зацврстување и развивање на таа митологија, се покажува богата скала на внатрешни душевни состојби на човекот во неговите предморални квалитети.

Посредувањето на епистемичката моќ на човечката свест и патетичките (афективни) моќи на човечката душа, за софистите е одредувачка за начинот на човечкото дејствување. Кај Сократ, на пример, самопосредувањето на епистемичката моќ на човечката свест, која се наоѓа во можноста на човечката слобода, е сфатено како дијалектичко допирање до суштината на човечката свест како поимност. Тоа е единствениот начин човекот да го изобрази сопствениот карактер и постигне исправно морално дејствување. Изградениот морален карактер

е она што ја онеспособува нагонската (патетичка) структура на човечката душа (самосовладување).

Слично е и кај Платон, како и кај Аристотел, кај кого преку подведување на човечката патетичка (нагонска) душа на воспитно навикнување на епистемичката (умна) душа⁵³, се раѓа исправниот човечки карактер, чие што средиште, е дејствувањето мислење (*phronesis*), како складно единство меѓу умот и нагоните⁵⁴. Меѓутоа, како што е потенцирано кај Аристотел, за ваков карактер исправно да се реализира, битна е и социјалната средина во која владеат добрите закони и обичаите⁵⁵.

Оттука, моралниот карактер не се стекнува со учење, туку со навикнување, кое од една страна значи дејствување на надворешните воспитни и социјализирачки фактори на почовечување, а од друга страна, значи внатрешно обликување на нагонската структура на личноста, за истата да се воспостави како слободна и самостојна волја⁵⁶. Со нивно соединување, т.е. преку процесот на интериоризација на надворешните вредносни содржини со екстериоризација на внатрешните душевни содржини, се воспоставува трајна склоност или настроеност (грч. *hexis*, лат. *habitus*) на самостојната човечка волја да дејствува исправно. Изразувањето на оваа трајна склоност или настроеност во моралните постапки и моралното однесување е всушност морален карактер, интегрален морален квалитет на поединечниот човек, кој зборува за правилноста во однесувањето на некој човек.

Претходното дава за право да се тврди дека **моралниот карактер** е морален квалитет на поединечниот човек, кој индивидуално се воспоставува во секој човек како релативно трајна основа на личноста, означувајќи го она што кај една личност е потрајно и специфично, што е својствено за неа како нејзини особености и начин на однесување. Полето на дејствување на моралниот карактер е севкупноста од подрачја на човечкото дејствување, севкупноста од човечката практика. Моралниот карактер ја опфаќа севкупната душевно-свесно-духовна структура на човекот, која се обликува со навикнување на инди-

⁵³ Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb, 1992, 1102 b 29-31.

⁵⁴ Aristotel, op. cit., 1095 b 4-5.

⁵⁵ Aristotel, op. cit., 1099 b 25.

⁵⁶ Aristotel, op. cit., 1103 a 17.

видуалната свет (во синтетичко единство на нејзиниот интелект, волја и темперамент) за во себе да стекне трајна склоност за слободно и самостојно исправно индивидуално дејствување.

Основен елемент на карактерот е волјата, односно нејзините својства се база за карактерните квалитети на личноста. Карактерот на некоја личност ги претставува нејзините волјеви особини, т.е. силината на волјата, нејзината стабилност, постојаност, упорност, издржливост, па би можело да се тврди дека **формата на карактерот** е цврстината на волјата да ја следи некоја цел, енергичност во следењето на моралните цели, додека пак **содржината на карактерот** е она што човекот го зема како цел на дејствувањето, според кое се раководи во одредено постапување и однесување. Резимирано, моралниот карактер во целина е единство на формата и содржината на волјата.

Бидејќи моралниот карактер е морална самосвест на човекот која се читува во практично-моралното дејствување и претставува ознака за моралната личност на човекот, како таков, моралниот карактер е можно да се расчлени на оние делови кои соодветствуваат на претходно посочената структура на човечката слободна волја⁵⁷, која може да се конкретизира низ следниве моменти на волјево-мисловните операции во самиот морален карактер:

- *морални моџиви и уверувања* (внатрешни начини на волевиот однос спрема моралните цели и целите на дејствувањето, а кои се одредуваат како придвижувачи на дејствувањето);
- *морални намери, одлуки и избори* (начин на преземање на моралните цели во поединечната свест како непосредни придвижувачи на моралното дејствување);
- *морална имџуџација, вина и санкција* (повратна свест на оценување на моралните постапки);
- *морална заслуга, моралниот срам и каењето* (психолошки состојби предизвикани со моралните оценувања и самооценувања на постапките и однесувањето);
- *совест* (критичка или антиципативна функција на повратната морална свест).

⁵⁷ согласно поделбата предочена во претходниот дел „Потекло на моралот“.

Моралното дејствување на поединечниот човек започнува со појавата на моралните цели во свеста. Тие ја придвижуваат свеста на одредена активност во конкретна ситуација, што значи дека крајната цел на дејствувањето е првиот придвижувач или **мотив за дејствување**. Кај Аристотел, на пример, она прво придвижувачко што не води кон моралната одлука, моралниот избор и самото морално дејствување, е она што е во желбата посакувано. Значи, нас не не придвижуваат самите желби, туку она што го посакуваме⁵⁸. Она што го посакуваме се всушност нашите претстави за целите (потребите, интересите). Значи, целта на дејствувањето е придвижувач или мотив на моралното дејствување. Во Аристотеловска смисла, вистинскиот придвижувач на моралното дејствување е единството на умот и волјата (копнежот, жедта, желбата).

За самата античка цивилизација, а потоа и за средновековието, прашањето за конкретните цели како придвижувачи или мотиви на човечкото дејствување, е нешто што е подразбрано и се однесува на сознанието дека целите на секое човечко дејствување, па и моралното дејствување, се доброто дејствување. Содржината на конкретните цели, чие остварување води кон добро дејствување, е она што важело како „обичај и закон“. Конкретниот облик на тој придвижувачки идеал кај античките Грци, може да се резимира во ставот: „Да се биде слободен и исправен граѓанин во слободен и исправен полис!“. Што се однесува до средновековниот христијански свет, придвижувачкиот идеал е содржан во суштинската насоченост на човекот кон Бога и оностраното Божје царство. Додека пак во нововековната философија и етика, пак, доаѓаме до делумно оспорување на Аристотеловата идеја за моралниот придвижувач, како единство на умот и волјата.

Прашањето за **моралните уверувања** како основен придвижувач на човековото дејствување, во историјата на етичките дискусии, се појавуваат најнапред кај Имануел Кант, кај кого поимот на моралното уверување добива високо значење на принцип (начело, придвижувач) на моралниот карактер. За него моралното уверување е начин на добра настроеност на волјата, т.е. самопоставување на водечки морални цели од страна на практичниот ум, кој има одлучност истите цели да ги

⁵⁸ Aristotel, op. cit., 1112 a 17 како и 1112 a 18 и 1113 a 14.

следи во конкретното морално дејствување. Вистинската моралност не се мери според последиците на дејствувањето⁵⁹, туку според добрата волја, т.е. според намерата⁶⁰, што би значело дека вредноста на постигнатата доблест не е во корисните последици од дејствувањето. Моралниот квалитет на дејствувањето е одреден со исправноста на побудата за дејствување, а која се базира на автономијата на волјата⁶¹.

Исто така, проценувањето на исправноста на побудата, кај Кант, не е веќе базирано на она што објективно важи во заедницата како „обичај и закон“, што значи дека токму на новиот граѓански дух на слободата, Кант го потврдува и докажува поместувањето на тежиштето за проценување и тоа од социјалната заедница врз самиот слободен поединец. Ако на човекот, како на индивидуа и личност и се признае слободното право по своја слободна волја сам на себе си да си поставува дејствени цели, тогаш со тоа му се признава и правото на слободно уверување. Таквото право подразбира дека човекот според сопствените интереси, сам на себе си слободно си поставува цели според кои ќе се раководи во дејствувањето, а не истите цели и уверувања да му бидат наметнати однадвор.

Меѓутоа, слободата на моралното уверување, како основен придвижувач на човечкото морално дејствување, отвора многу тежок проблем, поврзан со моралната комуникација меѓу луѓето и тоа во однос на можноста за остварување на морална заедница меѓу луѓето. Пред тешкотијата на овој проблем, кој ја отвора модерната драма за несводливите разлики во моралните уверувања, Кант избира решение за кое мисли дека може да ја води идејата за моралната согласност меѓу луѓето. Имено, според него, индивидуалната основа за вака бараната согласност е секако *слободата на моралното уверување*. Таквата слобода не е самоволјата. Додека самоволјата подразбира дека човекот во своето дејствување може да си постави било која субјективна максима на дејствувањето, слободата на волјата подразбира дека човекот во своето дејствување, за цели ќе си ги поставува само оние субјективни

⁵⁹ што во современата етика е прикажано во етиката на одговорноста или консеквенцијалистичката етика.

⁶⁰ што во современата етика е прикажано во етиката на уверувањето или етика на совеста.

⁶¹ Имануел Кант, op. cit., стр. 48.

максими на дејствување, за кои е уверен дека се универзални и општи, т.е. само оние кои можат да важат како општ морален закон за сите луѓе во сите дејствени животни ситуации (категоричкиот императив)⁶². Значи, човекот може да избира придвижувачи да му бидат само оние цели кои би можел да ги избере секој друг човек, но кои нема да ја повредуваат човечката слобода и достоинство, т.е. самата човечност на луѓето.

Со други зборови, самиот факт дека сме одговорни за она што го правиме, укажува на ограниченоста на нашата слобода. Слободата не е апсолутна или неповрзана со нешто. Апсолутизираната слобода не признава никакви вистини и вредности над себе и смета дека сѐ ѿ е дозволено, а оттука нужно води во лична и општествена пропаст, станувајќи и самата жртва на детерминизмот и анархијата на самоволието. Тоа пак значи дека вистината и вредноста не само што ја ограничуваат слободата, туку и ја овозможуваат слободата. Истото вреди и за многу други условености кои на сличен начин го ограничуваат и воедно го овозможуваат нашето слободно дејствување. Неслободно инстинктивната и волјевослободната страна на нашето суштество меѓусебно се дополнуваат. Тоа е рамката во која е зададена нашата слобода, со кои е ограничена, но и овозможена.

Ваквото Кантово разбирање на моралните уверувања доведе во современата философија да постои поделеност меѓу етичките концепции и тоа согласно дилемата, дали моралната постапка ќе се оценува според намерите или според последиците, исто како што доведе и секоја етичка концепција да поставува за себе си својствено објаснување за значењето и заемните односи меѓу **намерата, одлуката и изборот**, кои земени како основни значења треба да ги објаснат и опишат внатрешните процеси во дејствената волја, но и кои овозможуваат моралните мотиви и уверувања да се преведат во поединечното дејствување во конкретна ситуација.

Имено, за да дејствува, човекот мора своите желби да ги посредува со разумот, односно умот, со што истите стануваат промислени желби, т.е. специфично човечко осмислено дејствување, кое уште се нарекува и *разумносѿ*. Таа разумност одлучува која од мноштвото желби, кои човек ги има, треба да

⁶² Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 46.

биде избрана за реализација. Изборот на ваквата желба е избор на конкретната **намера** на дејствувањето. Тоа говори дека секое дејство започнува со намерата, при што постапката треба да се осмисли - таа е израз на идејата и на слободата на волјата на личноста.

Со размислата и со определбата, се раздвижува дејството на човекот. На латински јазик оваа внатрешна димензија на моралот и на постапката се нарекува *инџенција* или *насоченост* и *определба на личноста за некое дело*. Во интенцијата се согледува квалитетот на општите морални цели на личноста да прави добро, а да го одбегнува злото, како и квалитетот на етичката определба (замисла и цел) на човекот во конкретниот случај. Таа покажува дека човекот се согласува со нешто.

Бидејќи делата се прават со желба да се направи добро, а нивниот резултат најчесто е нешто добро или зло, може слободно да се тврди дека намерата е еден од најзначајните елементи на моралот. Таа е основа за моралната оценка, бидејќи е важно што одбрал човекот. Намерата ја претставува моралната цел на човекот, покажува дали постапката е израз на добри желби, дали пред дејствувањето личноста правилно се определила за доброто, наспроти злото.

Но, самиот избор на конкретната намера, не е доволен за да се дејствува, затоа што човекот мора да ги придвижи и внатрешните побарувања и желби за таа намера да се реализира. Таквото внатрешно побарување и желба се нарекува **одлука** за дејствување. Но, ниту одлуката не е доволна, затоа што човекот мора да размислува и **избере начин** (да направи морален избор) на кој ќе ја реализира својата одлука, т.е. ќе донесе одлука и направи избор за тоа како ќе постапува.

Во модерното морално-етичко искуство, под **одлука**, се подразбира волјево-интелектуалниот чин со кој намерата се доведува до избор, при што одлуката почива на разгледување на дадената ситуација во која треба да се дејствува, како и на одлучувањето да се дејствува, односно одлуката најпрво се применува како ознака на оној слободен избор за последната цел или практичен принцип, или пак, за она што од избраните принципи одредува што е примарен избор или алтернатива на дејствувањето.

Бидејќи човекот дејствува на темел на одлуката, т.е. одлуката се состои од преферирање на една алтернатива на

дејствување над друга, истата мора да поаѓа од практичниот принцип и да прашува како може во дадената ситуација, истиот да се оствари. Тоа говори доволно дека принципот ја одредува точката на гледиште, според која дејственикот во ситуација бира помеѓу различни алтернативи и прави разлика меѓу намерата и одлуката: *намерата ја истакнува одлучноста, додека поимот одлука го истакнува моментот на избор помеѓу различни алтернативи на дејствувањето.*

Низ историскиот пресек може да се забележи дека постои темелна разлика меѓу античкото и модерното сфаќање на поимот **морален избор**, а која се состои во тоа што според античкото сфаќање целите на дејствувањето не можат да бидат предмет на морален избор, туку истиот избор се однесува само на изборот на средствата, со цел да се постигнат познати, признати и утврдени цели. Според модерното сфаќање, не постои цел на моралното дејствување која меѓу луѓето би била однапред утврдена, општоприфатена и општоважечка. Имено, морално право е модерниот човек сам на себе си според својата волја да си избере било која цел, а работа на моралната заедница е дали тие цели ќе ги оцени како прифатливи или не.

Во прилог на ова, говори и фактот што моралното дејствување се изразува во поединечен, самостоен акт во конкретна ситуација, кој ги затекнува или се среќава со дејствувањето и волјата на другите луѓе, произведувајќи одредени последици за човечката заедница. Овие последици подлежат на проценка на нивната сопствена вредност, т.е., од една страна, самиот поединец, кој дејствува ги проценува последиците од своето дејствување со актот на морална самооценка, додека, пак, од друга страна, неговото дејствување подлежи на проценка од другите луѓе, која се нарекува морално оценување.⁶³

Оценувањето на вредноста на човечкото конкретно дејствување, доаѓа од таму што тоа дејствување е изведено од страна на возрасно, зрело, самосвесно и одговорно суштество, т.е. суштество на кое може да му се припише *одговорност*. Припишувањето на одговорноста во етичка и правна смисла се нарекува **импутабилност** (пресметливост) или едноставно

⁶³ Се разбира, сите елементи на моралниот карактер на човекот подлежат на самооценување и оценување, затоа што целта на дејствувањето, мотивот, верувањето, намерата, одлуката и изборот носат своја посебна вредност, како и општа вредност која се предметува во самиот чин.

импутација која се одредува како пресметливост кое во морално значење е суд според кој некој се смета за причинител на некое дејство кое се нарекува акт, и стои под законот.

Импутаторот, т.е. оној кому се припишува одговорноста во моралното дејствување е самиот дејственик, т.е. неговата совест. Меѓутоа во поширока смисла, моралната одговорност на дејственикот може да ја припише и неговата морална заедница. Ако неговото дејствување предизвикува одредени правни последици, тогаш улогата на импутатор ја преземаат соодветните правни институции.

Ова припишување на одговорноста, во етичка и правна смисла, доаѓа оттаму што слободата ја вклучува одговорноста.⁶⁴ За актите, кои сме ги направиле без своја волја или против неа, никој не може да не обвини, ниту пак пофали, односно самите ние не се чувствуваме, ниту виновни, ниту заслужни поради таквите акти.⁶⁵ Но, исто така треба да се истакне дека и моралот, сепак, познава некои одговорности за актите кои сме ги направиле без своја волја, но кои се последица од некои наши претходни слободни одлуки. Така, на пример, секој човек ги сноси последиците за сè она што направил во пијана состојба. Одговорноста произлегува од тоа што тој бил слободен да предизвика таква состојба.⁶⁶

Од оваа, имплицитно или експлицитно претпоставената припишливост на одговорноста, т.е. импутацијата, се изведува

⁶⁴ Но, како што сметаат добрите познавачи на човечката психа, постојат голем број случаи кога човекот сака одговорноста да ја префрли на друг, да се ослободи од слободата. Ова се смета за најлош облик на оттуѓување на човекот, затоа што тој се одрекува од слободата и одговорноста, се одрекува од своето јас, својата совест и особености.

⁶⁵ Ова важи за етиката, но не и за правото кое смета дека сме одговорни дури и за некои акти кои сме ги направиле ненамерно.

⁶⁶ Научната и техничката моќ, со која денес човекот располага, го заострува проблемот на одговорноста до невидени граници. За разлика од претходните генерации кои поради ограниченоста на своето знаење и моќ, помалку или повеќе можеле да ги предвидат последиците од своите постапки, денес исто така поради научните и техничките достигнувања кои овозможуваат неограничена моќ над природата, не е можно да се предвидат постапките од некои наши акти. Затоа, според Ханс Јонас, етиката денес треба се занимава, најмногу од кога и да е, со хевристичко предвидување на последиците од нашите дејства. Заради тоа одговорноста денес е средишна етичка категорија.

и поимот на **вината**, т.е. за злото кое е производ на нашата слобода, лично сме виновни ние!

Историски гледано, најнапред се сметало дека човечките престапи и вини доаѓаат од несовршеноста на човечката природа, но и од намерните, волеви дејства на луѓето, па оттука тие со себе повлекувале и казна (санкција). Во овој контекст, Аристотел е првиот кој во проблемот на вината го внесува значајното разликување меѓу несреќните случаи, грешките и престапите.

Во Стариот Завет, поимот на вина и поимот на грев не се разликуваат многу, туку и двата поима се сфаќаат како човечка задолженост спрема Бога, додека пак во Новиот Завет, постои разлика меѓу долгот на човекот и неговиот грев. Христијанството исто така ја раѓа и идејата за наследената вина на луѓето поради пра-родителскиот грев. Во овој контекст, Тома Аквински ги разликува поимите на зло, грешка и вина, одредувајќи ја вината како грешка која е во моќта на оној кој дејствува.

Кај Хегел, целата расправа за вината, философски се продлабочува преку ставот дека човекот, затоа што е човек, изворно во себе ја носи сопствената вина како импутабилност - да се може да се биде виновен, тоа припаѓа на честа и достоинството на човечкото суштество затоа што отсуството на чувството на вина им припаѓа на суштествата кои се без самосвест (животните, децата и лудаците).

Со поимот на морална вина заедно оди и поимот на **морална санкција**, која го има своето место во сите подрачја на човековото дејствување. Феноменот на моралната санкција настанува во вреднување на човечките дела преку одобрување или осудување на неговите постапки, при што самата индивидуа или моралната заедница ги оценува тие постапки како добри или како лоши.

Моралниџа санкција може да има реакџивен или антиџиџивен каракџтер, т.е. може да настапи по направеното дело или да предупреди одредено дело да не се прави. Тој карактер е одреден со проценката на моралниот квалитет на конкретно направеното дело или со пропишување на неопходни морални квалитети на идните дела.

Поради тоа, моралните санкции често се земаат како регулативно средство на човечката комуникација, со чија

помош некои морални заедници го одржуваат важењето на одредени морални вредности и барања кои се ставаат пред поединецот. Истото може да се увиди и преку фактот што моралните санкции не се заштитени со некој механизам на формална присила и реална власт, туку истите ги поставува и применува во конкретната ситуација неформалното јавно мислење на некоја заедница.

Бидејќи моралното дејствување се изразува во поединечен, самостоен акт во конкретна ситуација, кој подлежи на морална проценка на неговата вредност, како од страна на самиот поединец, така и од другите луѓе, таа морална проценка за вредноста на постапката, доколку е негативна, може кај дејственикот да предизвика различни психолошки последици. Истите се поврзани со проблемот на самопотврдување на личноста во нејзиното достоинство и вредност, а најчесто се манифестираат како **морален срам**⁶⁷ и **морално каење**⁶⁸.

Но, едновремено, освен прашањето за моралната вина, санкција, моралниот срам и каењето од тоа, се поставува и прашањето дали на оној кој дејствува, му се "исплати" да биде морален? Ова прашање претставува непосреден израз на прашањето: Дали е корисно, поволно и угодно да се биде морален?⁶⁹ Во основа на ова прашање се наоѓа уште едно потемелно прашање: Зошто воопшто да се биде морален?

Прашањата секако не се нови, туку само го експлицираат она поле на проблемот кое отсекогаш го окупирало човечкиот дух и самата етичка традиција. Имено, прашањето зошто човекот треба да биде исправен, зошто треба добро да

⁶⁷ Интересен е фактот дека поимот на срам е поширок од моралниот срам и се однесува на многу различни подрачја на психолошки однос спрема другите суштества и луѓе, додека моралниот срам претежно има позитивно морално својство и има значајна функција во воспитувањето.

⁶⁸ Поимот на **каење** го означува внатрешното признавање на сопствената вина заради одредена постапка или однесување. Истото се манифестира преку јавно признание или во внатрешно чувство на жалење заради нешто што е направено. Како елемент на моралната свест, каењето почива на самоопсервација и негативна самооценка на сопствените постапки. Тоа е внатрешно покајание или покор и во оваа смисла може да се сфати како составен дел на срамот или совеста.

⁶⁹ Во современата англо-саксонска етичка литература, благодарение на нејзината долга индивидуалистичка и утилитаристичка традиција, можно е општото прашање за моралот да се постави и на овој начин.

постапува и да тежнее кон доброто, е прашање поставувано уште во старите цивилизации како прашање за **заслугата** од доброто и исправно дејствување.

Во етичката литература од античкиот период прашањето за моралната заслуга го добива карактерот на прашање за тоа дали моралот е вреден сам по себе, т.е. дали моралноста е цел сама по себе или служи како средство за постигнување на други вредности. Имено, генералниот став на антиката е дека душата треба да прави правични дела, без оглед на наградата, односно, според Аристотел, на пример, наградата за доброто дејствување е блаженството, кон кое треба да тежееме заради него самото.

Еден од најцелосните одговори на ова прашање е содржан во Хегеловото учење дека моралната заслуга е самиот однос меѓу луѓето како **однос на заемно признавање**, т.е. неговиот поим за модерната личност каде целта на моралниот живот се состои во **признавањето** на правата на човекот слободно да дејствува и признавање на правата на човекот да биде морална личност⁷⁰.

* * *

Сите претходни одредувања и внатрешни моменти на моралниот карактер на човекот се соединуваат во етичкиот поим на „**совеста**“, што укажува дека за моралот, освен човековата намисла, неговата волја да стори нешто, неговата настојчивост и издржливост да остане на правиот пат, важно е и човековото сопствено просудување на своето дејствување, што само допотврдува дека главната сила на моралот не е во надворешното дејствување, туку дека вистинската основа на моралот е во внатрешното доживување на обврската да се прави добро, како и во радоста од правилното постапување, т.е. во чувството на моралната должност и обврзаност.

Совеста е средиште на моралната свест и моралниот феномен како таков, онаа последна суштествена форма на моралот на личноста - краен збор на етиката во нас, свест за морална совест, која го следи целото нејзино дејствување, една морална самооценка како морален суд на личноста за себе си,

⁷⁰ Georg Vilhelm Fridrih Hegel, op. cit.

која истовремено е подвоена на објект и субјект, т.е. на оној за кого се суди и на оној кој суди.

За татко на поимот „совест“ се смета Сократ и неговиот „дајмон“ како негов водич во етиката. Тоа е првиот запис за совеста. Не дека дотогаш ја немало совеста, туку само дека дотогаш истата не се разгледувала засебно, бидејќи повеќе била доживувана како испреплетена целина од размисли, идеали, вредности, норми и оценки.

Како што се развивала етичката наука, така учењето за совеста било сè подетално. Денес совеста се смета за етичка сила во човекот која решава за најважните прашања на етиката и му го покажува вистинскиот пат во животот и моралот, особено поради фактот што човек треба да ја консултира совеста кога треба да донесе најтешки решенија.

Во Кантовата етика, на пример, слично на Сенекината идеја за совеста⁷¹, истата се зема како своевидно внатрешно судилиште на човекот, во кое човекот сам си ги просудува сопствените дела. Во чинот на совеста, како и во било кој судски процес, моралната свест на човекот се разложува и ги игра сите оние улоги кои постојат во класичниот судски процес. Таа е и тужител, и адвокат, и обвинет, и судија, кој ја изрекува пресудата согласно оценката за исправноста или неисправноста на направеното дело. Совеста е практички ум кој во секој случај на остварување на некој морален закон изрекува заклучок на совеста како пресуда или ослободување.

Ова специфично морално чувство на должност и обврзаност постои кога кај личноста се усвојуваат моралните норми, не затоа што се мора, туку затоа што тоа треба да се прави, иако никој на тоа не не присилува. Треба, затоа што се согледува дека може да се направи добро или лошо, при што нашата човечност лежи во тоа дека може да се прави добро - Не правам ли добро, јас не го изневерувам само другиот човек на кого моето добро постапување би му донело корист и сигурност, туку се лажам и себе си, своите човечки можности, својата личност која може нешто човечки и да постигне.

Совеста, како чин со кој моралниот субјект, во светлото на човечкото безусловно тежнение за доброто и неговото

⁷¹ Lucije Anej Seneka, *Rasprava o blaženom životu i odabrana pisma Luciju*, Grafos, Beograd, 1978, str. 36, 53 i str. 88.

конкретно сфаќање на тоа добро, оценува како треба да постапува и дејствува во конкретни околности за истиот да остане верен на себе и својата замисла за тоа каков човек сака да биде. Станува збор за последниот субјективен критериум на моралното дејствување, чија основна структура е составена од три елементи:

- **Првиот елемент** го прави нашето безусловно тежнение за доброто, т.е. за целта и совршеноста која е запишана во природата на нашето суштество. Од ова тежнение произлегуваат основните морални начела од кои прво и основно е: „Доброто треба да се прави и бара, а злото да се избегнува“. Оваа длабочина на свеста која традицијата ја нарекува *sinteresis* (чувам) и *sineidesis* (сознавање) и според која човекот е морално суштество, се нарекува уште и *џрасовесџ* или искра и светло на совеста.

- **Вториот елемент** е истоветен со сфаќањата и толкувањата на моралното добро на основа на кои се создава нашиот животен проект и темелниот вредносен состав. Моралното добро и основните морални начела делуваат на нас само преку тој елемент, кој можеме да го наречеме *совесџ во џоширока смисла* или состојба на стекната, здобиена одговорност, осетливост и расположливост за морално добро и морални вредности.

- **Третиот елемент** е *совесџа во џоџесна смисла*, која претставува чин преку кој спознаваме што во конкретниот случај е добро да се прави. Последната субјективна норма на моралното дејствување е токму совеста во ова потесно значење. Станува збор за нормирана норма, чин кој само го спознаваме и усвојуваме во нашата индивидуална посебност и неповторливост.

За да успее моралното дејствување, совеста мора добро да ги оценува конкретните акти, при што се бара добро познавање и исправно толкување на основните морални начела. Тоа е услов за добар животен проект и вредносен состав, тоа се непосредните критериуми според кои совеста суди.

Совеста, која на конкретни случаи исправно ги применува критериумите и нормите според кои суди се нарекува *исправна совесџ*. Должност на секој човек е да има таква совест, затоа што тоа е услов за постигнување на човечката цел и совршенство. Ако совеста погрешно ги применува

критериумите и нормите според кои суди, тогаш таа е *неисправна* или *погрешна совест*. Станува збор за објективна неправност или грешка, а не за субјективна, затоа што субјектот не е свесен дека е во заблуда.

Постојат луѓе кои не се грижат во голема мера за тоа дали совеста им е во склад со моралните норми и критериуми. Нивната совест е површна која може да се прочита како нечувствителност за нормите и вредностите. Степенот и опсежноста на оваа нечувствителност зависи од општата морална состојба на личноста и од нејзиниот темелен вредносен состав.

Спротивно на ова, постојат луѓе со претерано чувствителна совест. Тие никогаш не се сигурни во исправноста на своите оценки. Тоа се случаи на т.н. скруполозна совест која е еден вид на присилна неуроza.

2.3. ДЕЈСТВЕНИ ОБЛИЦИ НА МОРАЛОТ

Прашањето за дејствените облици на моралноста, како прашање за начинот на кој човечкиот морален карактер дејствено (ефициентно) се изразува, т.е. како прашање за тоа како конкретно се замислуваат и поставуваат општите морални цели, за да истите бидат непосредни придвижувачи на човечкото дејствување, во историјата на етиката доживеало најдлабоки внатрешни промени. Придвижувачката сила на тие промени се наоѓа во епохалните разлики во сфаќањето на прашањето за тоа што е човекот, кое и какво е неговото морално дејствување, а оттука и кои општи и конкретни морални цели го придвижуваат кон морално дејствување.

Севкупната традиција на пред-Кантовската етика, *општијата цел на човечкото дејствување* ја одредува со *поимот на доброшо*, а *конкретната цел на моралното дејствување* ја одредува со *поимот на доблеста*, на тој начин отворјќи го традиционалното етичко прашање за **моралните доблести и пороци**.

Имено, старогрчка митологија ја обликувала претставата за мерата и средината како облици во кои се сретнуваат општите претстави за целите и тежненијата на човечкото дејствување и човечките настојување и желби во конкретни животни ситуации да дејствуваат, да постапуваат и да се

однесуваат според тие цели и настојувања, што значи дека вистинската и најдобра еџициентна (делотворна) сила на секое човечко дејствување може да се оствари кога човекот би се држел до соодветните мерки.

Оттука, се до појавата на Протагориниот став за човекот како мера, (*homo mensura*) како одлучувачки чекор на подигање на оваа општа претстава до рамниште на философски поим, доблеста е дефинирана како способност во одредена ситуација да се погоди мерата, а порок е, неспособноста да се погоди истата, и претерување во некоја постапка. Тоа само потврдува дека поимот на моралната доблест означува конкретизација на општиот поим на доброто како цел, поим кој во античката традиција имал многу широко значење.

Со појавата на софистите и Сократ, истиот се специфицира на доблеста на карактерот. Имено, кај Сократ, на пример, дејствувачка доблест е дофаќањето на умната моќ на свеста, т.е. нејзината способност да може во себе си да го пронајде вистинското знаење за она што човекот треба да го прави, а што да избегнува. Во овој контекст, за сфаќањето на доблеста, кај него се клучни два става:

1) *доблестџа е знаење;*

(Човекот не може да ја постигне доблеста доколку не знае, не научи што е доблест. Затоа, сите доблести се сведуваат на поимно знаење на целта на човечкото дејствување⁷². Знаењето за доброто дејствување е веќе постигната доблест, затоа што луѓето постапуваат лошо само затоа што немаат знаење за доброто постапување)

2) *доблестџа е една и единџивена;*

(Ако знаењето на доблеста е едно и единствено, тогаш и доблеста мора да биде една и единствена. Нејзините внатрешни разлики, кои ги именуваме со посебни поими за различни доблести, не се различни доблести, туку разлики кои доаѓаат од примена на една и единствена доблест на различни ситуации во кои човекот дејствува)

Платон го следи својот учител во одредувањето на доблеста како знаење, но истото го доразвива⁷³, настојувајќи неговото учење за доблестите да го втемели, смести во онтолош-

⁷² Platon, *Menon*, BIGZ, Beograd, 1970.

⁷³ Платон, *Дијалози*, (*Проџаџора*), Култура, Скопје, 1994.

кото подрачје на светот на идеите, кои се сфатени како причини на човечкото дејствување⁷⁴; потоа во политичката реалност на човечкиот свет⁷⁵; како и во едно сложено психолошко учење за поединечната човечка душа⁷⁶. Според истата, секој дел од човечката душа носи, својствена на себе, дејствувачка доблест (глава, гради, стомак - мудрост, храброст, умереност), при што со нивно обединување се постигнува душевен склад и се добива една општа доблест - праведноста. Спротивното на ваквиот склад, т.е. на четирите доблести, се заснова учењето за четирите пороци - неразумност, неумереност, плашливост и неправедност, кои доведуваат до внатрешна неусогласеност на деловите на душата, која Платон ја нарекува морален порок.

Кај Аристотел, одредувањето на доблеста почива на идејата за можноста да се измери моќта на фронетичкото (разумно) посредување меѓу умот и желбите, а која е применета на комплексно емпириско поле на дејствување, т.е. со избор на средината (како доблест) меѓу двете крајности. Делејќи ги сите доблести на дијаноетички (спознавачки, логички - мудрост, расудување, разумност) и на етички (или морални, т.е. доблестите на карактерот), Аристотел вели дека доблестите на карактерот настануваат со ускладување на умот и желбите. Нивниот склад во човекот, го воспоставува разумноста, која е одлучувачка за доброто човечко дејствување и постигнување на сите доблести. На основа на ова, тој ја поставува својата позната дефиниција: „Доблеста е состојба на избор, всушност средина во однос на нас, а одредена со разумот. Таа е средина меѓу два порока, во однос на она што е премногу, и она што е премалку“⁷⁷. Значи, доблеста е средина меѓу претераноста и недостатокот, а она што ја нарушува таа мера и средина, се смета за морален порок.

Во христијанската традиција, Платоновото учење за четирите стожерни (кардинални) доблести станува проникнато со специфично христијанско учење за трите фундаментални христијански доблести (вера, љубов, надеж). Стариот Завет го донесува познатиот Декалог, кој може да се сфати и во својот негативен облик, т.е. како каталог на основните човечки

⁷⁴ Platon, *Gozba*, BIGZ, Beograd, 1994.

⁷⁵ Platon, *Država*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1977.

⁷⁶ Platon, op. cit.

⁷⁷ Aristotel, op. cit., 1106 b 35 и 1107 a 5.

пороци, зацврстувајќи го учењето за седумте смртни гревови (т.н. SALIGIA, по првите букви од латинските имиња на пороците: горделивост, разврат, мрзеливост, гнев, алчност, завист и скржавост).

Меѓутоа, искористувајќи го од една страна христијанскиот начин на обликување на душевните моќи со кои се градат основните христијански доблести, т.е. теолошкото рационализирање на христијанската доктринарна основа која во себе се покажала за способна во сопствената основа да ја преземе рационалната содржина на платонистичкото учење за кардиналните доблести, како и мисловните идеи од антиката, се формира нововековната етика во која постојат различни сфаќања за доблеста, т.е. каде, пред сè доминира една доблест на која се втемелуваат останатите - човечкиот напор за самоодржување. Едновремено, во Новиот век веќе опаѓа и интензитетот на теолошките и етички осуди на човечките пороци, па дури во Просветителството се јавува и идејата дека пороците можат да бидат корисни за социјалниот живот и тоа како противтежа на доблестите, т.е. нешто што и кај Имануел Кант се појавува како обид да се раздвојат човечките пороци на „пороци од суровоста на природата“ и „пороци на културата“.

Нешто подоцна, во философијата на германскиот идеализам, самата идеја за доблеста како дејствувачка моќ на моралноста, сè повеќе ја губи својата традиционална сила и полка започнува да се заменува со идејата за должноста. Радикалниот пресврт го донесува Кантовата етика, посветувајќи се на можеби најтешкиот проблем на етиката, т.е. на **должноста** и на нејзиното почитување и извршување како основа на моралот.

Овој пресврт е поврзан со *две прашања* - како да се пронајде она што по себе е поттик за морално дејствување и што е тоа што на личноста, ако го следи тоа начело и го извршува, сигурно ќе ѝ обезбеди позитивна оценка и прифаќање на нејзината определба и настапување.

Луѓето се прашуваат што треба да ги води во моралот, во насочувањето и извршувањето на нивната волја, во исполнувањето на нивниот живот, со значење кое ќе ги задоволува, а истовремено ќе им даде оправдување на нивната етичка определба. За таа цел, и луѓето и нивните философи, кои ги осмислуваат прашањата за суштината на човековиот живот, пронашле многу, и различни одговори. Некои од нив се потпи-

раат врз страстите и интересите, други на свртувањето кон некој надворешен предмет, кон севкупноста на постоењето, кон остварувањето на некоја конкретна цел и придобивка, кон среќата, спокојството, непоматеноста на душата или кон некоја слична идеална состојба. Меѓутоа, ни едно од овие решенија не е усвоено едногласно и универзално. Само едно решение е апсолутно и универзално - тоа е *должноста*! И кога не ни се допаѓа, за неа се води сметка, бидејќи тоа е нешто што човек го прави од почит кон самиот морал. А, ако не го следи и не го прави, јасно искажува дека не го почитува ниту моралот, ниту човечкото суштество во себе си.

Значи тој пресврт во однос на целата традиција на етиката, почива на гледиштето дека човечкото дејствување воопшто, а и моралното дејствување посебно, не почиваат на природната нужност, туку на човечката слобода, која Кант ја сфаќа како ноуменална моќ на човекот, но и како слободна волја. Слободата на човекот во дејствувањето, се содржи, во прв ред во можноста тој самиот на себе си да си постави некоја цел на дејствувањето, па со цврстината на сопствениот карактер да настојува да ја реализира во реалноста. Таа слободна основа на човечкото дејствување, Кант ја означува со терминот „требање“, при што, конкретизацијата на оваа претстава, која може да произведе одредено дејствување кај човекот, тој ја нарекува „морална должност“ - категорија која добива средишно место како централна етичка категорија.

Неговата книга „Критика на практичниот ум“, ја опева должноста како единствен морален принцип, кој е неумитен и апсолутен затоа што не бара ништо, освен негово исполнување, а дава и обезбедува сè, најнапред морална сатисфакција на личноста: *„О, должност! - ти возвишено, велико име, ти ишито во себе не содржиш и не подразбираш нишито своеволно, нишито ишито со себе носи додворување, туку бараш поштиничување, но, ишито така, и не се закануваш со нишито ишито би ја возбудувало и заситрашувало природната наклонетост во душата, за со тоа да се раздвижи волјата, туку само поштиничуваш еден закон кој самиот од себе наоѓа влез во душата и која самиот за себе, спроводно на волјата, си прибавува поштиничување..., пред кое замолчувааш сите склоности, дури и ако скришум работаш против него, кој е твојот досвоен*

*извор и каде се наоѓа коренот на воејто благородно по-
шекло?"⁷⁸.*

Трагајќи по одговорот на ова прашање, Кант ја одредува
должноста како нешто што својата основа ја има во законо-
давството на практичкиот ум и е априорна. Оттука, сите чо-
вечки активности можат да се поделат врз основа на тоа каков
однос имаат спрема ваквата претстава за должноста:

- дејствување примерено на должноста;
- и дејствување од должноста.

На оваа разлика почива разликата меѓу легалитетот
(т.е. правната сфера на општеството) и модалитетот. Дејству-
вањето, примерено на должноста, својата основа може да ја
има во склоноста или стравот од санкции, додека дејствува-
њето од должноста има вистински морален квалитет, затоа
што не почива на склоностите, туку на чистата свест за долж-
носта⁷⁹.

Должноста е нужност на активитетот, која произлегува
од почитувањето спрема моралниот закон. Мотивот на морал-
ното барање може да биде само „општата законитост на деј-
ствувањето воопшто“⁸⁰, додека рационалното мерило на вте-
меленоста на должноста, е можноста максимата (моралното
право или пропис) на дејствувањето да биде општиот закон, кој
е применлив на сите луѓе. Ова мерило е принцип на практички-
от ум. Тој, истовремено може да служи и како мерка на просу-
дување на доброто или лошото дејствување.

На крај, би можело да се резимира дека онаа етика која
ја истакнува должноста, е класичната граѓанска етика. Како и
кај Стоичарите, но и кај Кикерон, така и кај Кант, во идејата
на должноста и нејзиното обврзно исполнување се обедину-
ваат:

- *вербајта во нужността и вредността на етиката;*
- *автономијата на личността и на моралната свест;*
- *слободата на волјата која го одбира најдоброто;*
- *моралниот квалитет на личността на која не ѝ е
потребно ништо помалку отколку совршенство;*
- *духот на моќното граѓанство.*

⁷⁸ Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 113.

⁷⁹ Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 105.

⁸⁰ Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 106.

Само облагородениот човек на Кант, кој е свесен за својата индивидуалност, но и за својата одговорност и притоа сака да ги користи моќта и придобивките на својот ум, може да постапува според неговата **најпрочуена философска формулација на некој морален закон, т.е. категоричкиот императив** кој Кант го обликува како трајно употреблив етички клуч: **„Постапувај така што максимата на твојата волја секогаш би можела наедно да има вредност како принцип на сеопшто законодавство!“**⁸¹.

Оваа константност и сеопштост на моралот на единката е она што граѓанската етика на современото доба ја разликува од секој дотогашен и поинаков морал. Кант, наместо дотогашниот поим на доброто, го поставува поимот на должноста, како општа цел на дејствувањето, додека конкретната цел на дејствувањето ја поставува во моралниот закон (чиј што облик е изразен во категоричкиот императив), а кој се конкретизира во учењето за должностите.

Подоцнежната философија и етика немале некое посебно разбирање за Кантовото учење за моралната должност, сметајќи дека истото е премногу апстрактно, формалистичко и ригорозно, па поради тоа и не може да го најде своето место во комплексната стварност на модерното човечко дејствување. Сепак, во јавната свест на современата епоха се одржале одредени сфаќања за важноста на идејата за моралната должност или моралните обврски на човекот. Се разбира, посебно е прашањето кој и на каков начин во социјалната заедница ги одредува моралните должности и обврски? Во *оштинa* смисла, ги одредува целокупното искуство на социјалниот живот на луѓето, додека во *посебна смисла*, во одредени современи специфични професии (медицина, новинарство, деловен свет...), се јавуваат специфични морални барања кои имаат форма на морални должности во тие професии. Без сомнение, во современото доба, одлучувачки фактор на поставување и извршување на моралните барања, должности и обврски, е поединецот како слободна личност.

Со поставувањето и разработката на должноста, како дејствен облик на моралот, начин на кој човечкиот морален

⁸¹ Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 44.

карактер дејствено се изразува, е поврзано и прашањето за **моралниот закон**.

Иако, обично се смета дека класичниот облик на моралниот закон е предочен во старозаветните текстови, т.е. Декалогот, сепак во строго поимна смисла, Декалогот не е морален закон, ниту збир на морални прописи, затоа што припаѓа на пред-моралната свест и пред-етичката култура на еден народ кој на тежок начин се ослободува од суровоста на природниот живот и се обликува по пат на своевидна обичајна култивација. Тоа е така, уште повеќе, затоа што според целиот Стар Завет насекаде се распространети сродни номотетички (законодавни) заповеди кои имаат за цел еден народ да го зацврснат во исправноста на обичаите. Во оваа смисла, но временски многу порано, е и примерот со мислите на Седумте мудреци од старогрчкиот период, искажани во форма на изреки, затоа што истите се израз на раната состојба на хеленскиот дух, во кој се обликува обичајната свест, како и т.н. Златно правило, изразено во позитивна и негативна формулација.⁸²

Историски анализирано, се смета дека поимот на морален закон има теолошко значење бидејќи потекнува од идејата дека Божјиот закон за луѓето, претставува обврзувачки морален закон. Во нововековната етика пак, сè до појавата на Кант, природниот закон е сфаќан како морален закон. Радикалниот пресврт во **сфаќањето на моралниот закон настапува со Кантовото втемелување на истиот, во човечката слобода**.

Имено, *важењето на моралниот закон не потекнува од идејата за Бога или од природата, туку од слободната моќ на умот, сам себе си да си постави практични правила, кои ќе ги следи во дејствувањето*⁸³. Ако тие правила се само субјективни, ако човекот ги смета за важечки само за својата волја и дејствување, Кант ги нарекува **максими**. Ако овие правила се објективни, т.е. ако почиваат на свеста дека мораат да бидат почитувани и применливи од сите луѓе, тогаш тие се нарекуваат **морални закони**.⁸⁴

⁸² за кое неосновано се смета дека е темел на христијанскиот морал, бидејќи неговото настанување е многу порано од појавата на Стариот и Новиот Завет.

⁸³ Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 45-46.

⁸⁴ Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 25-28.

нема да ја повредува човечноста на другите луѓе, туку овие максими ќе можат да бидат објективни и универзални. Таа нивна објективност и универзалност подразбира дека истите можат да се постават како општ закон, т.е. како закон, кој можат да го прифатат и другите луѓе.

Од друга страна, категоричкиот императив, наспроти целата етичка традиција, ја изрекува можноста на чисто одредување на поимот на моралот, во кого целта на моралот не би била нешто што е надвор од моралот. Моралот не е човечко дејствување кој за своја цел би имал остварување на нешто друго, туку целта на моралот се гледа во самиот морал, т.е. во човечката моќ, сопствената човечност и човечноста на другите луѓе да ја постави како основна цел на човечкото дејствување воопшто.

Меѓутоа, ниту во овој облик, ова прашање за дејствениите облици на моралот, не се одржало долго, туку во современата философија преминало во една општа аксиолошка концепција, т.е. теорија на вредностите, во која истото добива општ израз на прашање за **моралните вредности**, како и конкретен израз во прашањето на **моралните норми**.

Имено, современите пост-идеалистички етики во потполност ја напуштаат традицијата на учења за доблестите, но и радикално ја толкуваат идеалистичката традиција на учења за должноста и тоа во онаа мера во која идеалистичката идеја за слободата се заменува со идејата за вредностите, а идејата на должноста се заменува со идејата за моралните вредности и моралните норми, како оние облици на современото разбирање на целите на човечкото дејствување и начините на кои се остварува делотворниот карактер на моралноста.

Значи, преовладувачката тенденција во современата етика, наместо традиционалниот поим на доброто и Кантовиот поим на должноста, го поставува поимот на вредностите, како општо одредување на целта на дејствувањето, а поимот на моралните норми, го разбира како конкретизација на **моралните вредности**.⁸⁷

Ова, особено затоа што кога етиката го учи човекот што е добро и му го покажува патот во животот, всушност му

⁸⁷ Подетално погледни кај Алесдер Мекинтаир, *По доблестта*, Табернакул, Скопје, 1998.

говори за вредностите. Вредностите се израз на *нашаџа свесџ* за живоџоџ, за односиџе меџу луџето и за нашеџо џосџаџување. Тие се најголеми букви и најзначајни поими во големата книга на нашата Етика затоа што ги изразуваат нашите сознанија за она што е важно и исправно, покажуваат што одбираме во животот и што ги води нашите намери и желби.

1. Вредностите се определеност за нешто што има позитивен квалитет, што се смета за добро и на што му се дава добра оценка;

2. Вредностите зборуваат за што се застапуваме, кон што сме свртени, што ни се допаѓа и што сакаме да ни се случи, но и што нам ни е спротивно и за што немаме разбирање и го отфрламе, што значи дека вредноста го изразува духот на етичката определба на личноста.⁸⁸ Во оваа смисла тие се раководно начело во живеењето и во моралот на човекот. Тој живее според вредностите, дејствува според нив, ги планира своите постапки според нив, ги мери своите реализации и ги спроведува делата на другите луѓе, потврдувајќи дека изборот на вредностите е не само етички, туку и животен избор на секого;

3. Вредностите се блиски до душата на човекот затоа што ги изразуваат неговите точни чувства и внатрешни согледби. Тие се духовен елемент со кој што човекот ги поттикнува своите сили и ги оправдува своите настојувања, а нивното реализирање го води човекот до етичка доблест. Тие се неговата важна внатрешна димензија, но и широка општествена мера со која тој најдобро ги мери своите достигнуања, своите духовни и материјални дострели, а во заедницата се оценуваат ориентациите, чекорите и постапките во нејзините рамки;

4. Главна карактеристика на вредноста, е нејзиното значење за човекот, затоа што тој е оној кој нив ги избира и ги следи⁸⁹. Од вредностите зависи однесувањето на луѓето и затоа тие бараат да бидат почитувани како правило за однесување во моралот, инсистираат човекот да внимава на нив и да ги следи.

Од времето на настанокот, па до денес, философијата е окупирана со *џроблемоџ на вредносџиџе* и *нивниоџ однос кон сџварносџа*. Тоа значи дека философијата, уште од поче-

⁸⁸ Кирил Темков, *Еџика за III џодина*, Просветно дело, Скопје, 2004, стр. 25.

⁸⁹ Ibid.

ток, се прашува за тоа каков е онтолошкиот статус кој го имаат тие вредносни поими, т.е. какво е нивното место во општата структура на стварноста. Исто така, се прашува и за тоа дали овие поими припаѓаат на самите ствари, независно од нашето вреднување или тие се само наше именување на стварите, со оглед на одредени цели за чие остварување ни се потребни и надворешните ствари. Едновремено, философијата се прашува и за тоа, како е можна согласност помеѓу луѓето во поглед на вреднувањето на стварите.

Од особена важност е позиционирањето на овој проблем на централното место во поединечни правци на современата философија, особено во неокантовската и делумно во феноменолошката философија, каде, дури е и направен обид, севкупноста на философијата да се сведе на теорија на вредностите.⁹⁰ Овде целината на морално-етичкиот проблем е изведена врз поставката за клучната положба на поимот на вредностите во разбирањето на овој проблем, т.е. дека клучниот поим, кој се наоѓа во самата основа на промислувањето на можностите и начините на воспоставување и одржување на човечкиот практичко-морален свет, не е поимот на моралното добро, ниту моралната слобода и должност, туку поимот на **моралните вредности**.

Истите се сфатени како еден посебен облик на вредности кои се однесуваат на поединечниот човек во неговото општо и посебно животно дејствување. Воопшто, човекот може да дејствува, па и морално да дејствува, затоа што на тоа го задвижуваат одредени желби, интереси, барања и мислења. Она, придвижувачкото е одредена претстава или систем од претстави кои ја сочинуваат вредноста. За оваа вредност да биде остварена во непосредното конкретно дејствување, истата мора да добие конкретизиран облик на **морален идеал**, т.е.

⁹⁰ Според Херман Лоце (Herman Loce) - таткото на аксиологијата како теорија на вредностите - философијата добива одредување на аксиологија, т.е. општа теорија на вредностите. Во вакво одредување таа е сфатена како „истражување кое за свој предмет ги има поимите кои во посебни науки и во животот важат како принципи за просудување на стварите и дејствувањето“.

посакувани морални вредности, кои е потребно да се следат во моралното дејствување⁹¹.

Но, општите општествени морални вредности настануваат со заемно посредување и усогласување на вредносните ставови на различни луѓе, но тоа усогласување никогаш не може да биде потполно, во целост, затоа што сите сме различни на некој свој сопствен начин. Овие системи од морални вредности не можат да се наметнуваат во современите општества, затоа што претставуваат работа на слободен избор и одлука на поединецот или општествената група и токму затоа, не постои универзален систем на морални вредности, кој би важел за сите времиња, сите општества и сите општествени групи и поединци. Коренот на нивната разлика всушност се наоѓа во фактот дека денешниот човек има право на слобода на морално уверување и слобода на совеста. Сепак, општа тенденција на времето е дека постои или може да постои стандардизација и општа прифатливост на моралните вредности, за што сведочи и обидот на УНЕСКО за создавање на една

⁹¹ Во овој контекст, моралот се реализира низ четири поврзани форми кои говорат за патот на етичката идеја и дејство:

идеал - вредност - норма - постапување

Идеалот е смислата која личноста ја пронашла или ја прифатила, крајната цел на постоењето и на дејствувањето, она што човекот го води во животот и во постапувањето, што како светлина му го означува патот. Идеалот е врвно добро, она што е најважно, што е извор на сите други вредности, ги докажува нив и им дава сила.

Вредноста е она што чини, што го изразува духот на етичката определба на личноста. Вредноста се замислите и целите за кои човекот мисли дека се правилни, дека му се допаѓаат, дека му се потребни и сака да ги следи во животот и во дејноста. Вредноста е човековиот избор на она што смета дека е добро и претставува оградување од она што мисли дека е зло.

Нормата е етичка заповед, етичка вредност во форма со која се кажува што да се прави, а што да не се прави. Нормите се барања за дејствување, директен опис на она што е вредно, што се наложува да се прави.

Постапувањето е човеково дејствување, она што човекот го прави, а се однесува на некое животно и етичко прашање, односно претставува олицетворение на некоја вредност и извршување на некоја норма. Постапката се инспирира од етичките ставови на личноста, на групата или на епохата. Тоа е делото како краен израз на етичките замисли, цели и наложувања. Моралот постои за луѓето да постапуваат правилно. Етиката не е празна дискусија за исправноста на дејствувањето и живеењето, туку вистинска животна потреба и реалност, секојдневно конкретно практично дејствување.

Универзална етика, по принципи, многу слична на Глобалната етика, на германскиот теолог Ханс Кинг⁹².

Бидејќи патот на моралниот идеал до крајната етапа - моралното постапување - во многу нешта зависи од посредното реализирање на моралните идеали преку моралните вредности, истите мораат да добијат специфициран облик на конкретно барање или обврска, кое, оној кој дејствува, си го поставува пред себе самиот или кое, другите луѓе го поставуваат пред него. Овие барања или обврски се нарекуваат **морални норми**.

Поимот на моралната норма како правило на исправно морално дејствување, иако ретко, но се појавува уште кај Хелените, а своето вистинско значење го добива во втората половина на 19 век и за време 20 век кога постигнува самостојно поимно и термилошко значење и тоа, пред сè, во германскиот јазик, а нешто помалку се разгледува и во англискиот јазик, каде најчесто, како термин за морална норма, се земаат термините „принцип“ и „правило“.

Еден од првите автори кои поимот на моралната норма го става во средиштето на етичката рефлексива, е Вилхелм Вунт, кој етиката ја сфаќал како наука за нормите, а самите норми ги одредил како „чисти правила на волјата, која на битието му го спротивставува требањето“⁹³ и во оваа смисла на нив гледал како на практични аксиоми кои во својот чист облик се појавуваат само во моралноста.

Во современата етичка литература, во целина моралните норми се морални барања за пожелно постапување на луѓето во дадени ситуации кои постојано мораат да се обновуваат како барања за типизирано и повторливо уредување на дејствувањето на луѓето и кои во себе го имаат значењето на:

- морални заповеди, забрани или дозволи;
- начини на дејствување;
- стандарди на вредноста;
- практични регулативни идеи;
- универзални барања кои се ставаат пред човекот.

⁹² Подетално види Hans Kung, *Projekt svjetski etos*, MIOB naklada, Velika Gorica, 2003.

⁹³ Wilhelm Wundt, *Ethik: Eine Untersuchung Der Tatsachen Und Gesetze Des Sittlichen Lebens*, Nabu Press, 2010.

Истите се однесуваат на прашањата за тоа кој ги нормира, што може да се нормира и како се нормира. Имено, адресант и адресат на моралните норми, според современите сфаќања, е самиот индивидуален човек, со неговото признато право на слобода на совеста.

Од различни морални адресанти можат да произлезат нормативни морални барања во однос на општествениот живот, кои доведуваат до тоа да се создаде своевидена морална заедница на луѓе или т.н. морално јавно мислење. Поради тоа, се смета дека моралните норми ги пропишува т.н. анонимен општествен авторитет, кој може да ја преземе улогата на адресант кој повратно се обраќа кон луѓето како на адресати, со морални барања во облик на неформално важечки морални норми. Второ, со моралните норми може да се препише поголем број на можни дејствени односи меѓу луѓето, и трето, моралната норма е заштитена со внатрешниот глас на сопствената совест или со споменатиот неформален морален авторитет - т.н. јавно мислење.

2.4. СМИСЛАТА НА МОРАЛОТ

Прашањето за суштината и целта, односно смислата на моралноста, е прашање за телеолошкиот карактер на моралното дејствување, кое во себе ги обединува трите претходно споменати прашања, т.е. во однос на изворот, начините и дејствените облици на моралноста, со што се покажува како основно и водечко прашање на етиката, од кое зависат сите претстави за целината на морално-етичкиот феномен.

Во оваа смисла, суштината на моралниот феномен може да се одреди како однос меѓу, на една страна, човечката слобода, требањето, вредностите, можностите и нормирањето на човечкото дејствување, додека од друга страна, на фактичноста на постоечкото. Со други зборови, суштината на моралниот феномен го претставува односот меѓу зададеноста и даденоста, а највисоката форма низ која во етиката и моралот се изразува целта на зададеното (слободното, можното, потребното, вредното), т.е. целта на самото морално дејствување, се нарекува **морален принцип**.

Овој израз ги претставува одредените морални цели, барања, постулати, идеи и вредности, со кои, во крајна линија, е задвижено и одредено моралното дејствување. Затоа *моралниот принцип се слободно човечко самоодредување на целиот на моралното дејствување*. Тие настануваат, се развиваат и менуваат историски, преку спонтаното дејствување на човечката самосвест која самата на себе си поставува водечки начела на дејствување во бескрајната разноликост на животните и дејствените ситуации. *Кога овие принципи ќе станат рефлектирани во етичкото мислење, тогаш истиот стануваат етички принципи*. Затоа, етичките принципи се моралните принципи кои се зајакнати во своето поставување и важење со философско-етичката аргументација.

Во историско-етичкиот систематски облик, етичката традиција испорача два основни и највисоки морално-етички принципа - **доброто и слободата**.

Слободата како морално-етички принцип се поставува во етичките концепции на германскиот идеализам (Имануел Кант, Јохан Готлиб Фихте, Фридрих Вилхелм Шелинг и Георг Вилхелм Фридрих Хегел), во философијата на марксизмот и философијата на егзистенцијализмот.

Имено, философијата на германскиот идеализам радикално ја прекинува во целост традицијата на етичкото прашање за доброто како дејствена цел, па оттука во нејзиниот интерпретатиски клуч, сите „етики на доброто“, во основа се разгледуваат како хетерономни етики. За оваа философска ориентација, **слободата** како извор на моралноста, воедно се разбира и како цел на моралноста, „така што со тоа се постигнува кружен карактер на самовтемелување на моралниот феномен: принципот на моралност е воедно и водечка цел на моралноста“⁹⁴. Со други зборови, слободата е онаа која се сака себе си како слобода и тоа е основното поимање на целта на целината на човечкиот живот и дејствениот живот.

Во постидеалистичката философија, на дело е повторно плурализмот на одредени цели на моралноста. Во многу етички концепции повторно се враќаат старите идеи за целта на дејствувањето (модерниот утилитаризам, хедонизам, перфек-

⁹⁴ Milenko Perović, op. cit., str. 47.

ционизам, прагматизам...), т.е. овие принципи повторно се земаат како основни цели на моралното дејствување на човекот.

Во неокантовската и феноменолошката етика, традиционалната идеја за целта на моралот се заменува со идејата на вредноста. Одржувањето на идејата за слободата како начин на човечкото суштество останува и натаму водечки мисловен мотив за разбирање на дејствувачките цели во марксистичката философија, како и во философијата на егзистенцијата.

Доброто, како морално-етички принцип, ги карактеризира сите етички концепции пред Кант, иако во некои етички учења се појавува и после него, сè до најновите етики. *Конкрејтизацијата на поимот на моралното добро во етичката традиција ги дава концепциите во кои како морално-етички принципи се поставуваат: блаженството, задоволството и користа. Отиука, етичките концепции кои се градат на овие принципи се нарекуваат: еудајмонизам, хедонизам и утилитаризам.*

Имено, прашањето за целта на моралноста, етичката традиција го поставува, најчесто, како прашање за доброто и злото, со што принципот на доброто има долга пред-философска историја и тоа без оглед дали поимот на доброто е сфатен како поим на цел и без оглед дали под него се мисли на целното устројство на светот воопшто, човечкиот свет или светот на човечкото дејствување и морално дејствување.

Историски гледано, како највисок морално-етички принцип на човечкото дејствување, **принципот на доброто**, експлицитно се зема од софистичката философија. Кај Сократ, основната цел на човечкото дејствување се одредува со поимот на моралното добро. Имено, идејата на доброто е цел која може да раководи со целокупното човечко дејствување, ако луѓето со својот ум ја најдат во сопствената свест, што значи дека може да се здобие, а со тоа и служи како основен ориентир во сопственото дејствување. Тоа е така затоа што човечката свест во себе самата може да постигне исправно знаење за причините кои треба да го водат дејствувањето. Поимно сфатено, моралното добро не е нешто просто субјективно, нешто што човекот го наоѓа во себе, туку знаење за доблестите постигнато со мислење и кон кое треба да се тежнее.

Преведено поинаку, доброто е дејственоморална цел, доброто е самиот поим како една парадигма и мерило на чо-

вечкото дејствување. Како еден поим, доброто го допушта само она внатрешно разликување кое доаѓа од соодветните својствени цели во различните предметни полиња на дејствување - поимот на праведноста, побожноста, умереноста, храброста и разумноста.

Кај Платон, ова Сократово учење се проширува, со што целта на моралноста е доброто, а доброто е поим, при што конкретноста на човечките цели, човечкото добро, како дејствен телос, не се здобива само од епистемичката суштина на човечката свест, туку и од идеалната суштина на сето, кое воедно е и цел на сето (идејата на Доброто), а со тоа и парадигма на човечкото добро⁹⁵. Претходното значи дека кај Платон учењето за моралното добро се проширува во една метафизичка и политичка концепција, во која централно место имаат метафизичкиот и политичкиот поим на доброто. Метафизичкиот поим на доброто е развиен во Платоновото учење за идеите, во кое идејата на доброто има значење на највисока цел на сѐ и од која сѐ што постои, добива своја егзистенција и смисла. Политичкиот поим на доброто е изведен од неговото истражување на суштината на политејата, т.е. исправното уредување на полисот.⁹⁶ Што се однесува до етичкиот поим на доброто, истиот Платон го одредува како единство на складот, убавината и вистината на душевните моќи на човекот, а кое се постигнува така што човечката душа се соединува со универзалното добро (со светот на идеите).

Аристотел го прифаќа Платоновото учење за доброто само во ставот дека се тежнее кон некое добро⁹⁷, некоја цел, но не го прифаќа неговиот став дека постои некое добро по себе, туку смета дека секоја човечка дејност има своја својствена цел⁹⁸, т.е. свое специфично добро⁹⁹. Природата е целесообразно (телеолошки) уредена, како што и човекот е суштество кое во себе носи можност сите свои постапки да ги води и уредува според сопствените човечки цели. Таквата можност му е изворно дадена поради тоа што тој изворно е суштество на заедницата, суштество на логосот (умот и говорот), како и суш-

⁹⁵ Platon, *Gozba*, BIGZ, Beograd, 1994.

⁹⁶ Platon, *Država*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1977.

⁹⁷ Aristotel, 1095 a 15.

⁹⁸ Aristotel, 1095 a 16-17.

⁹⁹ Aristotel, 1094 a 22.

тество кое е способно да го разликува доброто од злото, праведното од неправедното, корисното од штетното¹⁰⁰.

Бидејќи Аристотел, самата стварност ја сфаќа како расчленета структура на стварите, кои се според нужноста и стварите, кои се според можностите, на оваа основа, тој разликува облици на човечка активност, како и цели кои се својствени на различни типови на човечка активност и области на човечката реалност¹⁰¹. Оттука, подрачјето на човечкото дејствување (праксис), својата цел оттука ја има во практичното добро. Значи, целта на човечкото дејствување, начелно е највисокото добро, кое се одредува како „добро дејствување“. Доброто на поединечниот човек, т.е. моралното добро, е доблеста, а нејзиното остварување на човекот му носи блаженство¹⁰².

Христијанското изведување на идејата за доброто како цел на човечката активност, во потполност почива на ставот за божественото умно создавање и уредување на светот, како и човечкиот свет, т.е. за Бог, како добро и основа на секое добро. Но, општата христијанска доктрина, истовремено го отвора и доста сложеното прашање на т.н. теодицеја - проблемот на барање објаснение за постоењето и потеклото на злото во светот и оправданоста на Бога како оној, кој не е одговорен за злото во светот.

Нововековната етика на образците на природата настојува да ја формулира идејата за доброто, кое како вредност се бара и настојува да се оствари во овоземскиот живот. Начелно, добри се оние ствари кон кои луѓето тежнеат, па така доброто се одредува како она што е релативно, т.е. според она кон што се тежнее, така што не постои метафизичко добро по себе (Томас Хобс). Оттука, конкретните облици на моралното добро како морално-етички принципи се одредуваат на традиционален начин, што значи дека повторно во средишно место се враќаат античките содржински одредби на доброто (задоволство, уживање, корист, блаженство, среќа...).

Од друга страна пак, што се однесува до **поимот на злото**, истиот не може да се одреди како морално-етички принцип,

¹⁰⁰ Aristotel, *Nikomahova etika*, Globus-Liber, Zagreb, 1988, 1097 b 11, како и 1103 a 15 и a 16.

¹⁰¹ Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb, 1992, 1094 a 5-10.

¹⁰² Aristotel, op. cit., 1095 a 15.

туку пред сѿ како поим кој е спротивен на етичкиот поим на доброто.

Во античката пред-философска и пред-етичка традиција, поимот на злото се јавува во содржинските одредувања на болеста и смртта, ропството и сиромаштвото... Најголемо зло од сите зла е смртта, но дури и таа се смета за нешто нужно и природно.

Пресврт во таа традиција се наоѓа во Сократовото етичко поимање на злото. Имено, ако доброто (општата цел на дејствувањето на луѓето) е содржано во знаењето за доброто, тогаш злото се наоѓа во вообразеното незнаење на сите оние кои мислат дека се мудри, а всушност не се. Затоа Сократ смета дека единствена можна човечка одбрана од злото е во познатата Делфиска заповед: „Спознај се самиот себе си!“.

Во однос на своето учење за доброто, Платон го гради и поимот на злото. Моралното зло и политичкото зло структурално, за него, имаат ист корен, кој е одреден во поимот на несогласувањето/неслогата. Вистинското добро на поединецот почива на складот на неговите делови на душата, а злото потекнува од внатрешниот несклад во душата.¹⁰³ Кога разумот ќе допушти страстите на душата да земат замав, тогаш настанува злото.

За Аристотел, исто како што не постои доброто по себе, не постои ниту злото по себе. Злото е можно само кај стварите и суштествата кои се „по можност“, т.е. кај луѓето кои имаат избор и дејствуваат, водени од некои цели. Тука е веќе можно да се заснова етичкото поимање на злото, како она што е спротивно на доблеста. Ако доблеста се одредува како средина и мера, тогаш злото, порокот има значење на она што отстапува од средината и мерата¹⁰⁴.

Стариот Завет ја содржи идејата за првото радикално зло на човекот кое се состои во кршењето на Божјата забрана за вкусување на плодовите од дрвото на сознанието за „доброто и злото“. Тоа кршење на забраната донесува прогон од Рајот, т.е. раскинување на човекот со простата природна егзистенција и „отворање на неговите очи“, што значи човеково преземање на божествените моќи, за разликување на

¹⁰³ Platon, op. cit.

¹⁰⁴ Aristotel, op. cit., 1107 a 5.

доброто од злото. На оваа основа, во Стариот Завет, на специфичен начин е резимирано целокупното античко искуство со поимот на злото како метафизички, природен, политички и етички феномен. На метафизичко поле Бог е сфатен како извор на доброто и злото. Меѓутоа, злото, кое тој му го нанесува на човекот, спаѓа во своевидна педагогија на спасот. Природното зло е сфатено како последица на првиот грев на човекот и божјата казна за тој грев. Политичкото и моралното зло имаат ист корен во самото зло на човечкото постигнување на самосвеста, т.е. во „злото срце“, кое значи слободно човечко уверување и барање.

Одлучувачки пресврт во новозаветното сфаќање на злото е содржан во идејата дека Бог нанесува зло самиот на себе си преку жртвувањето на својот син, за во самиот човек да ги придвижи силите на доброто, кои ќе го водат кон избавување од секое зло. Начелно, човекот со сопствената сила на барањето и тежнението, не може да се одбрани од радикалното зло во себе (изворната расипаност и корумпираност на својата душа), туку за тоа му е потребна помош од Божјата милост. Од друга страна, библиската литература го отвора и проблемот на оправдувањето на Бога, поради фактот на постоење на злото во човекот (т.н. проблем на теодицејата).

Нововековната философија и етика повторно го оживува мисловниот интерес за проблемите на метафизичкото, физичкото, политичкото и етичкото зло. Моралното зло е сфатено како она, што својата причина ја нема во Бога, туку во самиот човек како сторител. Поради ова, нововековните етики се поларизираат по прашањето, дали човекот по својата природа е добар или лош, т.е. дали по својата природа е алтруист или егоист. Постепено завладува уверувањето дека злото е пред сè политичко-етички проблем кој треба да се решава во постоечкиот свет. Тоа решавање не може да биде успешно само ако се апелира до луѓето да не прават зло, туку потребна е општа организација на општествениот живот и сите облици на човечкото дејствување. Бидејќи нема авторитет кој однапред би одредувал кои човечки намери и барања се добри или лоши, свест за нивното разликување може да се здобие само во слободната општествена пракса. Во неа човечкото дејствување, преку општа согласност, се вреднува како добро или лошо, прифатливо или неприфатливо. Од друга страна, злото

како физички феномен на човечката егзистенција, треба да се решава во процесот на општата цивилизациска еманципација на луѓето, во остварувањето на задачата за постигнување висок квалитет на животот за што поголем број на луѓе, во растот на здравствената култура и заштита на населението. Со големата цивилизациска задача, направено е барање за општа борба против болестите и оние социо-медицински фактори кои ги предизвикуваат истите.

Меѓутоа, колку што секоја етичка концепција настојува да го постави и образложи сопственото специфично разбирање на доброто наспроти злото, давајќи му карактер на сопствен водечки етичко-морален принцип, толку секоја од нив ја спроведува и неговата конкретна тематизација, во која општо формалното одредување на доброто, како цел, т.е. принцип, се исполнува со конкретни содржински одредувања.

Овие одредувања, во историјата на етиката, се бројни и затоа тешко се подведуваат на некаква систематизација. Тоа е така, затоа што тие почиваат на различни нивоа на појмовна општост или заемно синтетички се прелеваат еден во друг или во себе покажуваат испреплетување на целта и начините на моралното дејствување. Токму поради овие причини се отежнува и нивната дедукција (како конкретна цел) од поимот на доброто (како најопшта цел на моралното дејствување).

Сепак, почитувајќи го критериумот на одреден закономерен редослед во нивното историско-мисловно појавување, како и критериумот на нивната системска вредност во значајните етички концепции, истите би можеле да ги поставиме во една релативно закономерна низа на конкретно морално-етички принципи:

- *блаженството или среќајта,*
- *задоволството и радоста,*
- *корисноста.*

○ **принципот на блаженство или среќа
(евдајмонизам)**

Хелените ја отворија философската расправа за целта на човековото дејствување, а со тоа и на човечкиот живот и истата стана меродавна во обичните сфаќања на луѓето и

етичките расправи, сè до ден денешен. Притоа, тие го отворија и прашањето за тоа, дали основната цел на човечкиот живот е стекнување на богатство, уживање, здравје, моќ и власт, долговечност, чест или друго.

Согласно кажувањата на Аристотел, постои принцип на согласност меѓу образованите и необразованите (*consensus omnium*), во однос на тоа што е главно животното добро за луѓето - **среќата** (достигнување на **блаженството**, на задоволството од себе и од достигнатото, како највисоко добро и цел). Токму поради тоа, Хелените сметале дека е среќен оној човек, кој во себе го има добриот демон (евдајмон) за водител. Од овој термин е изведен и поимот на **евдајмонија**, кој го означува етичкиот правец во кој среќата и блаженството се поставени како цел на човечкото дејствување. Како што вели Аристотел: *„Како крајна цел во највишиот смисла ја нарекуваме онаа цел, која (...) секогаш се одбира само поради неа самата, а никогаш поради некоја друга цел. Таквата цел е блаженството, чистата задоволност, која ја избираме само поради неа самата, а не поради нешто друго. Станува збор за она што го прави живото доскопено за да биде посаквано (...). Блаженството (среќата) е највисоко добро и доволно само што го себе, зашто е крајна цел на сето човечко дејствување“*¹⁰⁵.

Во однос на формалното согласување, добиен е одговор за тоа што е највисоко добро и цел - среќата. Но, во однос на она што ја прави содржината и квалитетот на највисокото добро, постои разлика: Што е објективен критериум за содржината и квалитетот на највисокото добро, односно како да се одреди која активност е морална, а која не? Па така, според Аристотел, објективен критериум на човековата среќа не треба да биде нешто трансцендентно, ниту пак нешто заедничко за човекот и останатите живи суштества, туку нешто што е специфично за човекот, што го издигнува над останатите суштества и што е во него. За Аристотел, тоа е човековиот генерички спецификум - **човековата среќа лежи во умствената дејственост и тоа во разумната дејственост спрема доблеста**: *„Станува практичниот живот на едно суштество, обдарено со разум (...), еден живот во дејствување, како живејачка која очигледно има поголемо значење. Ако постои*

¹⁰⁵ Aristotel, op. cit., 1097 a 5 - 30 и 1097 b 5 - 20.

некоја сџеци-фично човечка дејност, џоа е дејстџувањето на душата сџо-ред умоџ, а не без ум (...). Следстџвено, сџеци-фична човечка дејност е живеење сџоред дејностџа на душата, сврзана со умоџ, а дејностџа на еден доблесен човек, е доброџо и убаво однесување сџоред добродетелџа (...). Ако е џака, џогаџи човечкоџо добро се сосџоџи во дејностџа на душата сџоред добродетелџа"¹⁰⁶.

Оттука, етиката не е замислена како реализирање на зададени цели и норми, туку таа е постојано осуштествување на добродетелта. Процесот на доброто дејствување е истовремено и изградба на чувството за морал и осознавање на значењето на етичката стварност. Во оваа смисла, за Аристотел „целта на етиката не е теоретско знаење, туку практично делување"¹⁰⁷. Етиката е поврзана со живеењето. Личноста е морално суштество, ако постапува морално. Моралот, не е прашање на етичкото сознание, туку на доброто дело, кое константно одново треба да се извршува. Никој не е добар по својата природа. Добар се станува со практично однесување, кое одговара на нормата. Ние не ја поседуваме моралноста, ниту по природа, ниту против природата. Ние сме настроени за нејзино постигање: еден помалку, друг повеќе, но сепак ние мораме по пат на навика потполно да ја постигнеме.¹⁰⁸

Самата добродетел, Аристотел ја одредува според класичниот хеленистички принцип на мерата и средината: „Добродетелџа е одбирачка наклоност на волјата, која се држи за средината, џогодна за џаа личност, а е оџределена со размислување, и џоа онака како шџо џоа би го најавил разумниоџ човек. Средината е држење меѓу две маани, еднаџа која преџстџавува преџераност и друѓаџа која е недосџаџок"¹⁰⁹. Затоа, вистинско, исправно, целисходно држење на човечкото суштество е она кое се држи до средината. Таа овозможува да се достигне апсолутната цел на човековото живеење - среќата, блаженството. Блаженството е задоволно чувство на животот, придружено од исправното човеково дејствување според

¹⁰⁶ Aristotel, op. cit., 1098 a 5 - 25.

¹⁰⁷ Aristotel, op. cit., 1095 b 4-5.

¹⁰⁸ Подоцна од сосема поинакви претпоставки, до истиот заклучок ќе дојде Барух Спиноза до ставот: „Блаженството не е награда за моралноста, туку тоа е самата моралност“.

¹⁰⁹ Aristotel, op. cit., 1107 a 5.

добродетелта. За Аристотел, тоа е начин на однесување со кое човекот станува добар.

○ **принципот на задоволство или радост
(хедонизам)**

Уверувањето за **задоволството** или **радоста**, како цел на човековиот живот, уште од порано се јавува кај Хелените. Содржински тоа означува позитивна телесна и душевна возбужденост, чувство на задоволство, поврзано со ситоста, возбуждување, кое се случува при добивање на добри вести или естетско доживување. Ова уверување е преземено и во етичкото мислење.

Прва развиена етичка концепција, која задоволството го сфаќа како највисоко добро и цел на човековото дејствување (која подоцна ќе биде именувана со поимот **хедонизам**), наоѓаме во Сократовата школа на Кирениците. Аристип, основачот на оваа школа, кој не го делел мислењето со Сократ дека критериумите и ориентириите на исправното дејствување можат да се најдат во умната природа на човекот, велел дека истите се наоѓаат во чувствата на болка и задоволство. Оттука, чувствата се мерило за познание и дејствување. Чувството на задоволство е единствената цел на дејствувањето, додека чувството на болка е она, што треба да се избегнува. Разликата меѓу видовете на задоволства може да се прави само во однос на нивната сила, додека во изборот на задоволствата, одлучувачка е разумноста на човекот.

Одлучна реакција на хедонистичкиот став на Кирениците се појавува од втората Сократова школа, т.е. од Киниците Антистип и Диоген, кои сметаат дека смислата на човечкиот дејствен живот е во силата на волјевото побарување да ја постигне доблеста. Во оваа смисла, настојувањата за задоволства, уживање и следење на нагонот, го оддалечуваат човекот од постигнувањето на доблеста, а прифатливи се само оние уживања, после кои не следи каење, т.е. оние кои нема да предизвикаат пореметување на внатрешната слободна самодоволност на човекот со помош на каењето.

Хедонистичкото гледиште во класичен облик било развиено нешто подоцна кај Епикур, кој сметал дека задоволството е почеток и крај на блажениот живот, а со тоа и основ-

но мерило на целокупниот човечки избор и избегнување да се дејствува. Бидејќи, секое задоволство не може да биде корисно, исто како што и секој болка не може да биде штетна, затоа мерилото на задоволството не е во него самото, туку во разумноста, праведноста и моралната исправност. Пријатен живот нуди само разумот, кој критички проценува и ги одмерува причините за избор или избегнување на некоја наслада.

Оттука, целта на исправниот живот е **атараксија** (душевен мир), што значи отсуство на душевно неспокојство и телесни болки, т.е. задоволство во „мирување“.

○ принципот на корисност

Поимот на **корисност(а)** има многу различни улоги во етичките дискусии за целта и важноста на човечкиот живот. Дури со зацврстувањето на модерниот либерализам, овој поим се разгледува како водечки принцип на човековото морално дејствување.

Имено, нововековната етика покажува поголема склоност од сета претходна традиција корисноста да ја сфатат како највисок принцип на човечкото дејствување. Во таа склоност се фундира нововековната и модерната хедонистичко-утилитаристичка традиција, и тоа пред сè преку авторите Дејвид Хјум, Адам Смит, Адам Фергусон и други, кои расправаат за индивидуалната и социјалната корисност.

Класичниот облик на утилитаристичкото гледиште го дава Џереми Бентам, кој се обидел да го изведе целото подрачје на моралот, политиката, законодавството и власта од принципот на корисноста. Според него, корисноста е највисок принцип на проценка на моралот и правото и можно е нејзино изедначување со среќата на основа на идејата за максимализација на среќата на најголем број луѓе. Како што е наведено кај Бентам, користа и среќата стојат во квантитативен однос на калкулација на користа. Социјалната корист е само како збир на индивидуални величини на корисност.

По Бентам, епохална величина, но и најтемелно внатрешно ограничување на принципот на корисност како водечки морално-етички принцип, покажал Хегел.

Подоцна, философските и етичките дискусии за утилитаризмот, почнувајќи од Мил, па преку Контовиот критички

одноc, наспроти Хегеловото релативизирање на принципот на корисност, Муровото засновање на нехедонистичкиот утилитаризам, сé до обидот на фон Гизицки утилитаристичките идеи да ги внесе во германскиот духовен простор - во суштина можат или се сведуваат под Хегеловите критички согледби за суштината на утилитаризмот.

III. ПОДЕЛБА НА ЕТИКАТА И СОВРЕМЕНИ ЕТИЧКИ ТЕОРИИ

3.1. ПОДЕЛБА НА ЕТИКАТА ПО ГРАНКИ

Појдовна точка на секоја етика е човечкото постапување и неговиот живот во својата многуобразност. Тоа говори дека на одреден степен на развој, луѓето морале да почнат да размислуваат за своите постапки, за меѓусебните односи, за начинот на однесување, како и да ги воочуваат одредените последици кои произлегуваат од тоа. Човекот спознал дека одредени постапки предизвикуваат одредени последици, т.е. го регистрирал тој одреден каузален однос на ова подрачје, што го навело да се обиде да ги регулира своите постапки и однесување, со што ќе може да влијае врз последиците, а на тој начин ќе воспостави и подобри услови за квалитетен живот.

За регулирање на неговите постапки биле потребни одредени норми и правила, па затоа човекот започнал да ги поставува. На почетокот истите биле во некој рудиментиран облик и во вид на скратени пораки, поговорки..., но инспириран од првите спознанија, човечкиот интелект започнал да размислува за смислата на неговата егзистенција, за идеалите кон кои тежнее, како и за начините и средствата со кои истите ги досегнува и реализира.

Кога за овие прашања се заинтересирала и пошироката заедница во која тој живее, се појавиле и првите истражувачи кои систематски се занимавале со човечкото однесување во заедницата. Се формулирале и правилата и нормите на однесување, а тие зачетоци биле всушност зачетоци на етиката како теорија на моралот, чиј основач е Сократ. Нешто подоцна, првиот етички систем е создаден од Аристотел, со чие име се поврзува и осамостојувањето на етиката како посебна научна дисциплина.

Сходно на претходното, може да се констатира дека етиката „во смисла на една научна, пред сè философска дисциплина

лина, може да испитува тогаш, кога моралниот живот на еден народ доспева до одредена развојна висина, т.е. кога е создадена одредена сума на практично искуство и кога, заради најразлични побуди, се појавуваат сомнежи во смисла на најисправно и најцелисходно обликување на човечкиот живот"¹¹⁰.

Согласно историскиот след на случувањата, бидејќи истата се третира како научна, философска дисциплина, т.е. како наука за моралот или како испитување на моралот, при испитувањето можеме да се раководиме, најмалку од две цели, според кои може да се изврши и основна поделба во рамките на етиката како наука¹¹¹. Прво, тежнеејќи да го опишаме, објасниме, разбереме онаков каков што се јавува во целокупноста на човечкиот личен и општествен живот, при што целокупноста на духовните акти или операции (посматрање, разбирање, објаснување...), заеднички можеме да го означиме со грчкиот збор „теорија“. Второ, во занимавањето со моралот, ние можеме да бидеме водени и од практичната цел, а тоа е случај кога не тежнееме кон опис и објаснување на теориското сфаќање на постоечките морални сфаќања и оценки, туку сакаме јасно да ги утврдиме, формулираме принципите и правилата од кои треба да се раководиме.

Во зависност од овие две основни цели во занимавањето со моралот, односно во зависност од овие два различни начина на прашањето за моралот, етиката се дели на две основни гранки: **теориска етика** и **практична** или **нормативна етика**.

- **теориска етика** (социологија, психологија, гносеологија и логика на моралот - метаетика)

На **теориска етика** се мисли кога се зборува за проучување и објаснување на моралните поими и односи, моралните сфаќања и облици, онакви какви што се појавиле во одредени етапи на општествениот развој; потоа опишувањето, истражувањето и интерпретирањето на појавите и потеклото на моралот, неговиот извор и својства, цели и задачи, развој и усовршување, односно условите, причините и последиците за нас-

¹¹⁰ Fridrih Jodl, *Istorija etike kao filozofske nauke do kraja prosvetiteljstva*, Prva knjiga, Veselin Masleša, Sarajevo, 1963, str. 3-4.

¹¹¹ Види подетално кај Vuko Pavičević, *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974.

танување, развивање и исчезнување на поединечни морални сфаќања и облици на моралните односи.

Теориската етика е онаа која го истражува моралот давајќи одговори на прашањата за постојаноста и развојот на моралот. Таа има своја емпириско-експликативна (дескриптивна) задача, која се состои во тоа да даде одговор на прашањата: што е моралот, од кога истиот постои, како е создаден, од што зависи и слично, при што се одредува или нарекува уште како емпириска, односно емпириско-експликативна наука - дескриптивна етика.

Бидејќи задача на теориската етика е анализа, објаснување и разбирање на моралот, конкретните начини на кои тоа се прави, е преку воочување и јасно истакнување на неговите особености, преку споредување на истиот со некои нему слични појави и облици на регулација на човечките постапки, како што се религијата, обичаите и правото. Тоа значи дека разбирање на дадениот конкретен облик на моралноста добиваме, дури тогаш, кога истиот го разгледуваме во поврзаност со карактерот на општествената структура во која тој се јавува како еден од можните облици на регулација на односите, што говори дека моралот има и своја општествена страна. Тој е општествена појава, како и секоја општествена културна творевина, кој се создава и постои во општеството, по пат на одредени општествени процеси. На него влијае општеството, како што и тој влијае на општеството, т.е. општествените појави.

Оттука, теориската етика го истражува моралот, функционално и каузално, т.е. во зависност од психолошките човечки сили и облици на општествени односи. Во вториот случај, него го истражува **социологијата на моралот**, која придонесува за разбирање на моралот, „третирајќи го како објективно даден момент во противречната и богата со конфликти целина на општествениот живот и општествениот карактер“¹¹².

Во прилог на претходното пунктирање на функционалното и каузално испитување на моралот, е споменато и дека истиот се врши и во зависност од психолошките човечки сили. Моралот, како систем на норми, е тесно поврзан со човечката и општествената психа, затоа што се создава преку одговарачки психички процес, како што и постои во самата психа.

¹¹² Vuko Pavičević, op. cit., str. 17.

Моралните норми, исто така, предизвикуваат извесни психички процеси со самото свое постоење во психата, што говори дека истиот има и своја субјективна, психолошка страна, за која е потребно психолошко проучување. Тоа е така, затоа што човекот не се раѓа како морално суштество, што би значело дека не ја донесува со себе на свет формираната свест, туку истата со текот на времето ја изградува. Затоа е потребно „да се утврди основата на природно дадените диспозиции на која подоцна, преку воспитувањето за применетите мерки и влијание, додатно, човечкото суштество го развива моралното чувство и моралната свест, се ослободува од егозимот и почнува да ги уважува туѓите желби и потреби, да се гледа себе си во другите и да ги гледа другите во себе, да ги уважува нормите или правилата на заедничкиот живот“¹¹³.

Со ова, субјективна страна на моралот, се занимава *психологијата на моралот*, која има за задача да ја прикаже и генезата, развојот на моралната свест или совест, етапите низ кои таа проаѓа, од потполно хетерономно однесување (мотивирано со имитирање на старите постапки заради страв од грешка), до автономно однесување (уважување на општествено-моралните норми, кои се создадени од знаењето и разбирањето за нивната вредности и од формалното чувство дека тоа ни е човечка должност).

Поставувањето на прашањето за можноста од изградба на нешто општо, заедничко, т.е. заеднички, општи и трајни морални вредности, без оглед на досегашната неповрзаност на историскиот тек на развој на општеството, всушност ја иницира истрагата на проблемот на односот меѓу релативното и апсолутното и тоа не само со помош на емпириско-индуктивниот и историско-етнолошкиот метод, туку и на логичко-гносеолошкиот метод, т.е. испитување на логичко-гносеолошката природа на моралната оценка воопшто.

Во најново време, систематски се развива една посебна гранка на теориската етика, која се нарекува *гносеологија* или *логика на моралот* и, која, пред сè, се занимава со проучување на особеностите на гносеолошкиот статус на моралните определби на доброто и злото, за сметка на т.н. реални одредби. Станува збор за една научна дисциплина и методологија на

¹¹³ Ibid.

проучување на моралот, која е започната како систематска теориска дејност со делото на Џорџ Мур - „Principia Ethica“, од 1903 година и особено потребна за разбирање на природата и особеностите на моралните атрибути и судови, што укажува дека во генерална смисла втората задача на оваа дисциплина е „испитување на особеностите на моралниот суд, како и начинот на докажување и образложување во областа на моралните судови, наспроти начинот на докажување во областа на судовите за стварноста“¹¹⁴.

Овој облик на проучување на моралот понекогаш се нарекува и *меѿа-еѿика*, кое значење се одредува во разликата и спротивноста кон практичната или нормативната етика, со цел „да се издвојат исказите за нормативните етички судови од исказите, кои самите се експресија на моралните или етичките судови“¹¹⁵.

Резимирано, може да се изведе заклучок дека метаетиката ја сочинуваат логичко-гносеолошките истражувања на моралните судови и атрибути, односно исказите за оние судови и атрибути кои се добиени на основа на логичка, гносеолошка и семантичка анализа, додека нормативната етика ја сочинуваат самите тие судови кои истовремено се земаат и како директиви за морална акција.

- **нормативна или практична етика**, т.е. **применета етика** (биоетика, медицинска етика, еколошка етика, социјална етика, економска етика, деловна етика)

Бидејќи етиката се одредува како философска дисциплина, која се занимава со прашањето - Што треба да се прави? - таа воедно станува и практичка философија, но не во смисла на готова рецептологија или „воспоставување на една таблица на вредности во која треба да гледа оној кој дејствува“¹¹⁶, т.е. непосредно да не подучува што треба овде и сега, конкретно во секоја ситуација да правиме, туку, како и самата философија: „не не учи на готови оценки, судови, туку само на оценување“¹¹⁷. Со тоа етиката, како практичка философија, по пат

¹¹⁴ Vuko Pavičević, op. cit., str. 18.

¹¹⁵ Vuko Pavičević, op. cit., str. 22.

¹¹⁶ Hans Georg-Gadamer, *Ќитанка*, Matica Hrvatska, Zagreb, 2002, str. 106.

¹¹⁷ Nicolai Hartmann, *Etika*, Ljevak, Zagreb, 2003, str. 9.

на рефлексива буди, поттикнува, воздигнува, доведува до сопствен слободен израз на човечкиот практички ум.

Ако теориската етика тежнее кон анализа, објаснување и разбирање на моралниот феномен, согласно нејзината задача да го опише, објасни и разбере моралниот феномен, онаков, каков што се јавува во целокупноста на човечкиот личен и општествен живот, тогаш **нормативната**¹¹⁸ или **практичната етика** настојува да ги *формулира и образложи нормите на правилно, исправно, добро постојување* и така да одигра практична улога и помогне во самото дејствување. Ако дескриптивната етика, основниот проблем го гледа во прашањето - *Што е моралот?* - нормативната се занимава со прашањето: *Каков би требало да биде моралот за да човекот како поединец и општеството во целина би ги исполниле своите улоги, т.е. човештвото да ги оствари своите задачи, а човекот своите човечки должности како човек. Со други зборови, доколку сакаме да ги утврдиме и образложиме критериумите, правилата и нормите на исправното постапување, тогаш сме на теренот на нормативната, т.е. практичната етика.*

Станува збор, всушност за *одредување на моралните својства, категории и норми, моралните правила и начела, моралниот идеал и систем, според кој треба луѓето да живеат*, односно за нормирање на човечкиот живот како главна задача на нормативната, практичната етика. Поаѓајќи од оваа нејзина задача, многумина ја сфаќаат како критичко-нормативна наука за моралната волја и вредностите кои истата ги остварува, за вредностите од кои таа ги изведува начелата на етичката проценка и поставува одредени норми како средства со помош на кои се остваруваат етичките идеали.

Едновремено, како и теориската, така и нормативната или практичната етика може да се подели на неколку гранки, при што таа поделба се врши врз основа на најмалку два принципа: прво, спрема **обемот на оној круг на норми кои треба да се формулираат и образложат** и второ, спрема **ставот на**

¹¹⁸ **Нормативна етика** - гранка на етиката која ги испитува конкретните етички вредности и норми (во целина и во некоја област) и *предлаѓа* морални идеали, вредности и норми за извршување - се нарекува и **практична етика**, во смисла дека тука станува збор за точно барано дејствување, и **применета етика**, апликација на општите етички сознанија во некое конкретно морално дејствување.

етичарот во однос на тие норми. Кога етичарот ќе преземе задача да ги формулира, образложи и сугерира сите основни морални норми, тогаш овој тип на етика може да се нарече *општо-практично-нормативна етика* или *општа моралика*. Во спротивно, кога тој ќе се обиде да ги формулира и образложи нормите кои треба да ги регулираат односите во посебни или специјализирани општествени групи или редови и специфични морални должности на членовите на тие организации спрема општеството воопшто, според нивната професија и слично, тогаш имаме *посебна нормативна етика* или *посебна практична етика*. Такви на пример се лекарската етика, војничката етика, новинарската етика..., подведени под поимот на професионалната етика.

Ова дава за право да се воспостави едно потесно разграничување на нормативната од практичната етика, бидејќи **практичната етика**, или уште како што ја нарекуваат - **применета етика**¹¹⁹, *ѝи поставува и формулира мерилата, нормите, критериумите на моралното судење и дејствување*, односно *претставува примена на етиката или моралот на практични прашања* и, за разлика од нормативната етика, која општо ги поставува критериумите, мерилата и нормите, практичната етика, или подобро речено етики, имаат специфичен карактер и *се однесуваат на однесувањето во конкретни животи ситуации регулирајќи ги меѓучовечките односи во тие поединечни тесни заедници во кои човекој доброволно стипува*.

Историски, истата се јавува некаде во 60-тите и 70-тите години на минатиот век, а нејзиното избивање на преден план, со целата своја комплексност и острина, е поврзано со ситуацијата на надоаѓачките кризи во преодната епоха, односно со радикално изменетата ситуација во современиот свет на науката и технологијата. Токму затоа и се појави применетата етика, во која се поставуваат прашања за моралните проблеми во

¹¹⁹ Бидејќи се однесува на примената на етичкото расудување на специфични прашања или области од практичните занимања, т.е. претставува практична копија на апстрактните морални теории, која се разви во последните три децении согласно практичната важност на одредени теми и степенот до кој прашањата поврзани со истите се доведени до етичко расудување. Подетално види кај Peter Singer (ur.), *Uvod u etiku*, V deo „Primene“, Izda-vačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci & Novi Sad, 2004, str. 393-569.

конкретни подрачја на дејствување, особено во оние кои се поврзани со развојот на науката и техниката, како и со проблематиката на современото постиндустриско општество.

Имено, подрачјето на човечкото дејствување, светот на човечките дела, се повеќе се зголемува и комплицира со текот на историјата. Денес „природниот“ свет, во кој живееме, е се повеќе обележан со човечкото дејствување и неговите дела, па така станува поширок и посложен, отколку во раните епохи од историјата¹²⁰. Благодарение, пред се на модерната наука, техника и технологија, денес во многу подрачја од животот се наоѓаме пред потполно нови и контраверзни морални и етички прашања. Се поголемата комплексност на човечкото дејствување ја јакне потребата од етичка рефлексивност, со која потреба растат и општествените очекувања од етиката како професија, која треба да понуди одговори на отворените морални прашања на времето.

Но, едновременно расте и потребата етиката, свртена кон актуелните прашања на општеството, се повеќе интердисциплинарно да се протегне во многу подрачја на човечката дејност. Тоа разграничување на бројни подрачја на дејствување на применети етики, е резултат на бројни фактори, од кои ќе издвоиме само четири:

- *ојштинскиот дух на модерниот граѓански епоха, услови духовна база на најзначајните етички концепции во 19 и 20 век да биде, моралниот индивидуализам. Тој е современ општ поглед на светот, животна и дејствената позиција на луѓето. Во него, човечката поединечност е сфатена како средиште на човечкиот свет, со што се нагласува значењето, улогата и вредноста на поединечните човечки личности во однос на сите облици на колективниот живот на луѓето. Тој, во принцип, индивидуалните интереси на луѓето ги става над колективните интереси, додека мерката на колективниот интерес ја наоѓа во задоволување на индивидуалните интереси на луѓето.*

Превласта на моралниот индивидуализам во современиот живот произведе два основни морално-етички

¹²⁰ Поопширно види во Прво и Второ поглавје кај Hans Jonas, *Princip odgovornosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.

проблеми: (1) проблемот на воспоставувањето на моралната заедница меѓу луѓето и (2) проблемот на усогласувањето на моралната регулација на дејствувањето со другите облици на регулација на дејствувањето. Појавата на применетите или практичните етики произлегува, од една страна, од свеста за овие потешкотии, а од друга страна, од потребата во колективните животни подрачја да се надминат неговите негативни последици. Применетите етики настојуваат, теориски и практично, да ги осветлат и засноваат моралните заедници во посебни подрачја на дејствувањето, како и во подрачјата во кои се преклопуваат и спротивставуваат мерилата на различни дејности.

- *со природорони на моралниот индивидуализам се доаѓа до разорување на традиционалните вредносни уверувања кај луѓето.* Религијата е потисната како обврзен морален авторитет, променети се и традиционалните социјални форми на живот. Со јакнењето, на пример, на масовните медиуми, особено се влијае врз промената на структурата на јавноста и начинот на воспоставување на современите погледи на светот, структурата на човечките потреби, како и промената во самосвеста на човекот. Значително зајакнува свеста за опасностите од загрозување на природната околина, како и за негативните последици од новите, интернационални, економски и политички односи.

Исто така, со научните и технолошките промени се создадени мноштво нови полиња и можности на човечкото дејствување. Сите тие промени доведуваат до изострување на свеста за моралните прашања во меѓучовечките односи, во работно-техничките односи, во социјалните, политичките и економските односи, како и во односите спрема природата. Развојот на современата етика е воден од потребата прашањата на традиционалната етика да се согледуваат во ново светло или да се поставуваат содржински нови етички прашања.

- *изворниот став на етиката дека моралот почива на човечката слобода на дејствување, во последните децении е осборен од различни научни подрачја, како и од увидот во сложеното интерактивно функционирање*

на современиот свет, при што се доаѓа до мислење дека чoвечкото дејствување битно е детерминирано, односно дека не се остава простор за слободно дејствување. Ваквите сфаќања за биолошката, психолошката, социјалната, економската и политичката детерминација, ја загрозуваат самата идеја на моралната слобода во дејствувањето.

Исто така, во многу научни дебати се брани тезата за културна зависност на луѓето од важечките вредносни уверувања. Со тоа оваа теза го загрозува уверувањето дека мора да постојат општи обврзувачки принципи на чoвечкото дејствување. Од оваа идеја е произлезено и сфаќањето на моралот како, пред сè, социјален феномен, кој може да биде сфатен само од историско-културниот контекст како една социјална функција, која има само релативна вредност.

- *сомнежните во можността за засновање и важење на општите морални принципи, вредности и норми, значајните во емпириските науки, во текот на 20 век, се пренесени и во самата философија, во која добиваат облик на сомнеж во можноста за засновање на философската етика. Сходно на тоа, местото на етиката во водечките струи во 20 век станува сè помаргинално. Имено, сè додека егзистенцијалистичката философија се сметала за мисловно отворена во однос на морално-етичкиот проблем, во феноменолошката и херменевтичката философија, етиката, како систематска дисциплина, станува споредна. Различните струи во позитивизмот и неопозитивизмот, како и аналитичката философија, морално-етичкиот проблем го сведуваат на логички проблем.*

Дискусиите кои се појавуваат од почетокот на 80-тите години на минатиот век, а кои ги иницираше книгата на Џон Раулс „Теорија на правдата“, повторно го отворија прашањето за моралните обврски и задолженија на современото општество. Во услови на важење на вредносниот плурализам, повторно се заострија прашањата за праведноста, социјалната држава, мерките за борба против нееднаквоста меѓу луѓето, како и прашањето за потребата од изградба на морален нормативитет на современото општество.

Оттука, во целина гледано, применетата или практичната етика битно ја промени и јавната перцепција на етиката, но и моралната саморефлексија во многу човечки дејности. Без оглед како се именува оваа нова општа ориентираност на современата етика кон практичната примена, т.е. дали се именува како применета или практична етика или поразлично, истата својата целосна философска смисла може да ја има само како рефлексија на моралните проблеми во различни подрачја на дејствувањето. Тоа говори дека позицијата на применетата или практичната етика, во која етичките теории и принципи се применуваат на одредени подрачја на животна дејствување или на одредени специфични проблеми, се наоѓа меѓу општиот философски, метаетички план и животна-конкретните морални ситуации, што потврдува дека овој тип на етика е исто така рефлексивна, теориска дисциплина, која постапувањето во одредени животни области го подведува под етичко испитување. Па така, „таа се однесува на одредена општествена пракса и претставува нешто „помалку“ од фундаменталната етика, но истовремено и нешто „повеќе“ од професионалната етика или деонтологијата на професијата“¹²¹.

Токму затоа, практичната или применетата етика подразбира мултилатерален и дијалошки пристап, како и плуралистички хоризонт во справувањето со овие проблеми. Така на пример, во современата литература и етичките истражувања феминистичката етика сè повеќе се одвојува како засебно подрачје на оваа етика, како и две други дисциплини кои имаат долга традиција, но во денешни услови се сретнуваат со нови предизвици - етиката во психолошката и психијатриската пракса¹²², како и етиката во педагошката пракса¹²³.

Тоа говори дека темите и поделбите на применетата, т.е. практичната етика, во посебни подрачја, не се еднозначно одредени меѓу современите етичари. Начелно, оваа етика е насочена кон она подрачје на човечкото дејствување во кое се

¹²¹ Dževad Hodžić, *Primijenjena etika (hrestomatija)*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo, 2005, str. 8.

¹²² Donald N. Bersoff, *Ethical conflicts in psychology*, Harvard University Press, Cambridge, 1966; како и Andrew Thompson, *Guide to ethical practice in psychotherapy*, Wiley-Interscience, New York, 1990.

¹²³ John I. Goodlad, *The moral dimensions of teaching*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1990.

појавуваат нови морални прашања или нови поставки на старите морални прашања, при што нејзините теми, од една страна, се добиваат од големите подрачја на општественото дејствување, додека од друга страна, некои се подрачја кои во традиционалната етика биле помалку или повеќе ограничен предмет на етичката рефлексija. При ова, дисциплинарните граници, кои ги раздвојуваат овие подрачја, не се цврсти, ниту пак за нив постои некаква општа согласност меѓу етичарите, што дава за право да се апострофира фактот дека многубројните подрачја со кои се занимава оваа етика во современата етичка литература, различно се граничат, разликуваат и групираат.

Сепак, согласно основното тематско подрачје, различните форми на практична, т.е. применета етика можеме да ги сведиме на:¹²⁴

- дисциплини кои се занимаваат со **природата** - еколошка етика;
- дисциплини кои се занимаваат со **животот** - биоетика, медицинска етика и етика на морален однос спрема животните;
- дисциплини кои се занимаваат со **општествената (ко)одговорност** - деловна етика, генетика, етика на медиумите, педагошка етика, психолошка етика, етика на техниката и етика на науката;
- дисциплини кои се занимаваат со **правдата** – феминистичка етика (етиката и половата разлика), политичка етика, правничка етика, социјална етика и економска етика.

Бидејќи просторот не дозволува разгледување на сите нив, а ниту поопширна елаборација на дел од нив, овде следи само прегледно претставување на неколку од нив, сходно погоре изложената поделба.

¹²⁴ Dževad Hodžić, op. cit., str. 14.

❖ Биоетика

Поимот „биоетика“ потекнува од два старогрчки поима, „bios“ - живот и „ethos“ - моралност, етика, морал, што во буквално значење ја означува етиката на животот, моралното размислување и вреднување на животот и на сѐ што се однесува на животот; една интердисциплинарна област на истражување и експертиза за одговорноста на човекот во заштитата на животот, на животните форми и на здравјето.

Во современиот научен и технолошки обележан капиталистички свет на слободен пазар овој поим се создаде на почетокот на 70-тите години¹²⁵ во САД, првенствено благодарџки на модерниот развој на генетските технологии и молекуларната биологија. Веќе во доцните 70-ти години на истиот век, преку генетскиот инжинеринг и биотехнолошкиот напредок, се случи и комерцијализација на науката во биологијата¹²⁶, со што моралниот кредибилитет на науките и научниците се наруши, особено поради некритичкото апсорбирање на научните истражувања во комерцијалниот и индустрискиот сектор.

Оттогаш овој поим „биоетика“, стана сѐ почесто предмет на новинарски и стручни, научни натписи и расправи, затоа што силниот развој на медицината, на биолошките истражувања, на генетиката, со своите различни откритија овозможија невидени проникнувања во, дотогаш непознатите сфери на човековото тело, на човековата суштина и генетска структура. Модерните ген-технологии, првично втемелени и развивани во настојувањето да се овозможат нови перспективи во темелните научни истражувања, но и да се подобри наследната супстанца на луѓето, животните и растенијата заради подобар животен квалитет, во меѓувреме отворија значајни дилеми и стравови пред можностите на нивната злоупотреба или непредвидливи штети, па оттука се постави и темелното прашање **„Дали човекот смее да прави се што може?“**.

¹²⁵ Особено значаен придонес има книгата „Биоетиката - мост кон иднината“ на Ренселар ван Потер од 1971 година, која обележа една епоха, во која, поради негативните состојби во сферата на животот, се презема етичка акција за заштита на животот.

¹²⁶ Sheldon Krimsky, *Biotechnics and Society - The rise of Industrial Genetics*, Praeger, New York, 1991.

Така всушност и се роди „биоетиката“, која бара сериозност на луѓето пред големите прашања на нашите природни основи, која ги насочува луѓето кон создавање и водење чист и добар живот и која ги поттикнува на ангажман во унапредувањето на виталната основа на човечкото постоење. Заради осетливоста на прашањата и одговорностите во конкретните случаи се основаат етички, т.е. биоетички комитети, поедини национални лекарски друштва кои донесуваат свои кодекси, Советот на Европа кој даде свои препораки за државите членки, а некои држави веќе и донесоа свои законски одредби за подрачјето на биоетиката¹²⁷.

Поаѓајќи од биоцентричкиот концепт на моралноста, што значи откажувајќи се од антропоцентричката парадигма, која преовладуваше во речиси сите модерни западни етики, биоетиката е вид на применета, практична етика, општа етика, применета на подрачјето на животот, која како **предмет** на содржинското и критичкото истражување го зема животот под етичко-моралниот видик, но не само човечкиот живот во потесна смисла (кој стои во средиштето на интересот на медицинската етика), туку животот на сите организми во природата и вкупниот живот како целина, односно Земјата како еден супер-организам¹²⁸.

Токму затоа биоетиката и не тера да ги осознаеме најважните прашања на практичната етика во областа на биологијата и човечкиот живот. Нејзината задача, во полето на биологијата и сродните науки, биогенетските истражувања и примената на различни технологии, се состои првенствено од согледување на можните, далекусежни и непроценливи опасности, од една страна, за животот во целина, и од друга страна, за слободата и достоинството на човекот. Таа задача, Ханс Јонас, укажувајќи на „суетниот сон на homo faber-от, кој е содржан во паролата дека човекот сака во свои раце да ја земе

¹²⁷ Македонија на овој план во 1999 година ја формира Комисијата за биоетика, при Министерството за здравство, а подоцна и „едвај“ ја преведе „Универзална декларација за Биоетиката и човековите права“, која остана само мртва буква на парче хартија, без некоја посериозна примена.

¹²⁸ За што доста елоквентно пишува James E. Lovelock во својата книга *The ages of Gaia: A biography of Our Living Earth*, Norton, New York, 1988 или хрватскиот превод James Lovelock, *Taj živi planet Geja – Biografija naše Zemlje*, Izvori, Zagreb, 1999.

својата сопствена еволуција, со цел не само да го одржи видот во неговиот интегритет, туку и да го подобри и измени по сопствен план", ја изрекува во прашањата кои се од голема важност за биоетиката: „Дали ние имаме право на тоа, дали сме ние квалификувани за оваа создателска улога? Тоа е она најсериозното прашање кое може да му се постави на човекот кој одненадеж доби една таква судбоносна моќ, па дури и да експериментира со идните човечки суштества"¹²⁹.

Зависно од темелниот пристап во разгледувањето на биоетичките прашања во современиот свет, можни се три сфаќања на биоетиката:

1. **во поширока смисла**; освен како наука за животот и здравјето, биоетиката го опфаќа и проучувањето прашања за човековата околина. Се протега на целокупното подрачје на животот на сите науки и професии, кои непосредно или посредно го дофаќаат животот;
2. **во потесна смисла**; биоетиката е поистоветена со медицинската етика. Таа е научност за моралноста на човечките зафати во физичкиот свет, неговата структура и неговите функции. Според ова сфаќање, од биоетиката е исклучено дури и подрачјето на душевното здравје, кое според класичната дефиниција, припаѓа на подрачјето на медицинската етика;
3. **во општо прифатено значење**; тоа е денешното најкористено значење на биоетиката, според кое, таа е содржинско проучување на човечкото дејствување на подрачјето на науката за животот и грижата за здравјето под светлото на моралните вредности и начела. Во ова значење, биоетиката е поимно поширока од медицинската етика. Освен квалитетите на животот, раѓањето, здравјето, болеста, смртта и човечките односи на тоа подрачје, таа го опфаќа и подрачјето на истражување на животот, како и неговото правно и општествено нормирање. Во оваа трета смисла, од биоетиката, понекогаш, е исклучено прашањето за човековата околина.

Сето ова укажува дека биоетичките истражувања и норми се однесуваат на многу области, т.е. на заштитата на Природата, на создавањето и заштитата на Животот (Живото)

¹²⁹ Hans Jonas, op. cit., str. 40.

во неговите основи и во неговата целост, на неунштувањето, односно на заштитата на сите живи суштества, на проблемите на здравата човекова средина, на прашањето на здравјето на луѓето, на проблемот на зависностите, како она што најдиректно го загрозува и психичкото и физичкото здравје на луѓето... Биоетиката посебно се занимава со етичките аспекти на биолошките истражувања, како и со некои особени прашања, т.е. евтаназијата, абортусот или допингот во спортот.

Оттука, проблемите и истражувањата на биоетиката можеме да ги генерализираме како концентрација на истата врз односот на трите големи животни категории: Живот, Природа и Личност¹³⁰. **Животот** е начин на постоење на нашата планета и на нејзините жители, од најмали до најразвиени. Сите тие се блиски во вредносна смисла. Секое живо суштество е единствено постоење за себе, а сите заедно ја градат целината на нашиот жив свет. Без потреба, ниту едно од нив, ниту сите заедно не треба да бидат загрозувани, деградирани или уништени. **Природата** е единствена основа на животот на Земјата. Во неа се насобрани сите елементи на постоењето и сите сили на творештвото на Земјата. Природата ги дава условите за опстанок на животот на нашата планета. Таа е извор на сите животни ресурси. Но и самата природа е форма на животот како целина и карактеристика. На неа може да се гледа како на едно живо суштество, со потенцијали, сила, енергија и со дострели. Природата не може да биде искористувана над нејзините капацитети, ниту да биде уништувана, дел по дел или во целост, затоа што со тоа се загрозува квалитетот на животот и неговото постоење воопшто. Природата мора да се чува како наша голема Мајка. **Личноста** е највисок дострел на развитокот на животот на Земјата. Човекот е развиено биолошко суштество, истовремено и социјално, психичко и етичко. Со овие димензии, тој, незаобиколиво е одговорен субјект на дејствувањето. Тој не може само да живее и да зема, туку мора и да мисли, добро да планира, да се грижи, да внимава и да дава. Уривањето и градењето се две спротивни страни на вредносната определба и на однесувањето на човекот. Позитивната

¹³⁰ Кирил Темков, *Етика за III година*, Просветно дело, Скопје, 2004, стр. 184-186.

етика на човечката личност е градителска, свртена кон напредувањето, издигањето, одењето напред.

Биоетиката ги поврзува овие три ентитета во една духовна целост, т.е. во нивно нераскинливо единство и во етичка димензија на ангажман на луѓето, нив да ги заштитиуваат и да ги унапредуваат. Со тоа, биоетиката стана основа за универзализација на современата етика, како нејзин стремеж кон сеопфатност, кон она што е единствено и вредно за сиот човечки род. Таа се гради како единствен вредносен систем со исти морални норми за сите луѓе на светот. Биоетиката е интернационална дисциплина и практика која ги поврзува сите луѓе во морална заедница, им укажува на основата на постоењето и од нив бара заедничка акција за чување и унапредување на животот.

❖ **Медицинска етика**

Медицинската етика се занимава со моралните прашања кои произлегуваат од подрачјето на зачувување и одржување на здравјето, превентивното здравствено дејствување и лечење на болестите. Таа е онаа која ги применува етичко моралните начела на човековото дејствување на подрачјето на медицината: здравјето и болеста, животот и смртта, т.е. составно ги проучува и одредува правата и должностите на лекарот и пациентот, на здравствените работници и установи, како и на поедините здруженија, во целина.

Оттука се гледа дека подрачјето на медицинската етика е пошироко од лекарската пракса, затоа што ги вклучува сите учесници во медицинската пракса: научниците, пациентите, семејството, па во крајна линија, и општеството во целина. Разбирливо, медицинската етика, во прв ред е посветена на пациентите, односно на оние на кои им е потребна медицинска и лекарска помош, додека од друга страна, морално-етичките норми на подрачјето на медицинската етика во прв ред се однесуваат на лекарот, чија темелна задача претставува конкретизацијата на општо моралните начела - да се помогне на оние на кои им е потребна помош. Тоа може да се види и од класичната формулација на Хипократовата заклетва, како и од Женевската декларација од 1948 година, дека лекарот е должен да ги третира пациентите, не од чисто техничко гледиште како

предмети за поправка, туку како луѓе кои имаат право на хумана постапка и третман. Токму затоа, согласно класичната Хипократова заклетва, лекарот се заколнува пред Бога, а во Женевската формулација на заклетвата, лекарот се повикува на сопствената чест, каде со оглед на својот личен свет, ќе живее чисто и побожно, а со оглед на професионалното дејствување, еднакво ќе ја извршува својата умешност, особено истакнувајќи дека сопствената професија ќе ја извршува совесно и достоинствено!

Ова дадено ветување се однесува и на двете форми на дејствување. Најголема грижа ќе биде здравјето и доброто на пациентот, без оглед на потеклото, општествената положба, погледот на светот, верското определување, но и дека сопственото занимање никогаш нема да се употреби на штета на пациентот. Затоа и се чуваат како тајна сите оние работи кои пациентот на лекарот ќе му ги повери во тајност. Лекарот е во служба на животот, а не господар на животот - ќе го почитува животот од неговиот почеток до крај и затоа изрично се исклучува практикувањето на абортусот и евтаназијата.

Во склад со Хипократовата заклетва се развиле и две трајно важечки начела. Првото е познато како: **„Не нанесувај штета!“**. Оваа темелна, негативно изречена, обврска има и свое позитивно влијание во самата заклетва, а содржи барање здравствениот работник секогаш да го има на ум доброто на својот пациент - да го чува и штити здравјето и животот! Второто начело гласи: **„Волјата на пациентот е врвен закон!“**. Се мисли на врвниот закон во поглед на лекувањето, т.е. пациентот има право да побара, прифати или одбие лекување. Ова начело денес е особено важно, затоа што ја истакнува и гарантира моралната автономија на секој поединечен човек. Додека пациентот е при свест, тој е способен да одлучува за самиот себе. Неговата одлука е конечна и врвна. Никој не смее да го присили на лекување, па дури ни тогаш кога одбивањето на лекување значи смрт. Пациентот, конечно, сам ја сноси одговорноста за својата лична здравствена состојба, за својот живот и својата смрт. Моралното начело е недвојбено јасно: ако мора да се донесе одлука за другиот, кога тој не е способен да ја донесе или не е позната неговата посебна волја во тој поглед, таа одлука мора да биде во негов најдобар интерес, во интерес на здравјето и животот.

Медицината е една од малубројните професии која уште од дамнина го изрекла овој свој етички кодекс, т.е. пишаните правила на морално однесување. За „татко“ на медицинската етика се смета Хипократ, со својот богат опус на дела од кои произлегува и „Заклетвата на лекарите“. Во раното христијанство и во христијанскиот свет на средниот век се појавува поимот „Hristus medikus“, т.е. „Христос како лекар на душата и телото“, како пример за лекарите и за пациентите. Според тоа се раѓа и поимот „Medikus hristianus - alter Hristus“, т.е. „христијански лекар - втор Христос“. Воспоставувањето на идните катедри и факултети, лекарската професија го должи на кралот на Сицилија, Фридрих 2 и неговото дело „Liber Augustalis“, со кое се создаваат нови прописи за образувањето и практичното изучување на/во медицинската дејност и лекарската вештина. Значаен развој на медицинската етика во Англија имал лекарот Томас Персивал со својата „Медицинска етика“ од 1803 година. За германското подрачје значаен е Кристоф Хуфеланд со „Enhiridion medikum“ од 1836 година. Поимот на медицинската деонтологија, во медицината го воведува францускиот лекар Максим Симон со „Деонтологија на медицината“ од 1845 година, а во САД значајна улога има основањето на лекарското друштво „Американска медицинска асоцијација“ во 1847 година. Пред Втората светска војна и по неа, заслуга за составно изградување на медицинската етика има папата Пиј 12 со делото „Дискурси на медицината“ од 1959 година.

Медицинската етика, непрекинато со столетија, од 17 век до денес, се предава на теолошките училишта под името „Пасторална медицина“. Во поново време овој предмет се воведува и на медицинските факултети отприлика во исто време кога се прави расцеп меѓу медицината и теологијата. Особена улога, посебно на правното подрачје кое ја озаконува медицинската дејност, денес има Советот на Европа со своите препораки. Државите членки ги преземаат препораките во целост или преработено ги озаконуваат.¹³¹

Фактот дека од 60-тите години на минатиот век, па до денес, интересот за медицинската етика и биоетиката нагло се

¹³¹ Иако законот е најниската скала на моралот, тој истовремено е и одраз и фактор на етичко моралната свест на општеството.

зголемува, со што рапидно расте и бројот на новоосновани институти, катедри, појава на стручна литература од овој домен, говори дека се шири корпусот на прашања на современата медицинска пракса кои во крајна линија се од етичка природа, бидејќи таа секогаш се однесува на човечкиот и, животот воопшто, човековата личност, слободата и достоинството, како темелни вредности во етиката. Од мноштвото добро познати прашања на медицинската етика, ги издвојуваме: абортусот, контрацепцијата, разните зависности, евтаназијата, реанимацијата, грижата за хендикепираните и ментално болните. Во поново време, во овој корпус на прашања се придодаваат и прашањата кои се однесуваат на почетокот и крајот на животот: генетски инжинеринг, евгенетика¹³², пренатална дијагностика и лекување, разни можности за уметничко оплодување, експерименти, со и на ембриони, клонирање, пресадување на органи, промена на полови, вивисекција, испитување на лекови, продолжување на животот, избор на пациентот за количините на лекови и апарати, критериуми за утврдување на смртта, право на умирање во човечко достоинство, должно почитување на умрените и нивните тела, професионална тајна, право и должност на здравствените работници и пациентите... Тоа е така, пред сè, затоа што денешниот развој на медицинската етика достигна невидени размери, а поврзан е најнепосредно со фактот дека медицинската дејност во себе ги опфаќа, од една страна, перманентниот развој на медицинските науки, а од друга страна, невидениот раст во вештините и техниките на лекување.

Новите етичко-морални прашања настануваат, не само поради новите научни и технички достигнувања, туку и поради новите структури во медицинската нега. Медицинската нега станува дело на низа различни специјалисти, кои мораат да ги разменуваат сознанијата и ги внесуваат во компјутери. Така, традиционалната приватност, обврска и право на тајна, бледнеат. Кога пациентот оди во болница, тој не оди на еден лекар, туку кај низа болнички персонал, каде себе си не се среќава како болен, туку се среќава со својата болест, со еден видик на својата болест. Пациентот не го среќава повеќе односот паци-

¹³² Гранка на социјалната политика, наука за условите кои водат кон создавање телесно и душевно здраво потомство, расна хигиена.

ент-лекар-пријател, туку мноштво специјалисти, кои за него како човек, малку знаат или воопшто ништо не знаат.

Погодностите на современата технологија, додатно и лекувањето, поставуваат сосема нови прашања на општествена праведност и солидарност. Тие факти ги менуваат односите и вредностите. Слабиот личен однос на пациент-лекар, прави медицината да се дехуманизира. Порано, лекарот беше медицински и морално оспособен за својата работа. Денес, како поединец, здравствениот работник не успева да одговори на силните барања на науката и моралот. Се основаат етички комитети, комисии, одбори, како за помош во решавањето на сложените конкретни прашања, случаи, така и за перманентна доедукација на медицинскиот персонал.

❖ Еколошка етика

Едно од најважните животни прашања на денешната епоха, се негативните тенденции во загадувањето на човековата животна средина, т.е. претераното искористување, расипување и уништување на природните животни услови. Со тоа, луѓето си го намалуваат сопствениот општ квалитет на живот и здравје и во далекусежна смисла ги загрозуваат и темелите на својот опстанок, како човечкиот род на Земјата. Затоа, согледувањата на овој проблем, нараснатата самосвесна потреба на човекот да ги промислува причините и последиците од еколошката криза во современиот свет, како и да пронаоѓа начини за нејзино преовладување, преку ангажирањето на човечките сили за подобрување на состојбата на животната средина, спаѓаат меѓу најзначајните современи биолошки, антрополошки, политички и етички прашања, при што основно прашањето е: Како да се спаси Природата, ако тоа спасување не стане дел од етичките вредности на сите, ако за тоа не дадат придонес сите?

Појавувањето на оваа еколошка криза е поврзана со модерното владеење на субјектот, со субјектноцентричното мислење на Модерната, чија што темелна мисла е напредокот и каде „верата се перпетуира во технички напредок“¹³³. Без-

¹³³ Abdulah Šarčević, *Politička filozofija i multikulturalni svijet, svijet, istina o istini: svijet moderne i postmoderne, u sjeni nihilizma*, Svijetlost, Sarajevo, 2003, str. 554.

граничноста на светот се изразува како предизвик за изуми, откритија, освојувања, при што античката хармонија и средновековната надеж за разрешување во есхатолошката перспектива, се заменуваат со идеалот на слободата во мислењето, просудувањето и постапувањето.

Оттука, светската дебата која се води за еколошката криза¹³⁴, нејзините историско-духовни причини, размери и можности за нејзино надвладување, во последните 30-40 години, доби на големо значење, како потрага по нова парадигма која би имала универзално важење во економскиот, политичкиот, правниот и етичкиот меѓународен живот. Станува збор за потребата и нужноста од еколошката етика, која се развива напоредно со деградирањето на човековата средина и на животните услови за другите живи суштества, што би се рекло дека со опаѓањето на условите за живеење, паралелно се буди и расте свеста за значењето на добрите услови за вистински живот.

Откако човекот ја подвргна Земјата на систематска и негрижлива експлоатација и откако штетите станаа несогледливи, на прв план изби една нова етика на моралната одговорност за средината, во која може да се почувствува стравопочитувањето пред природата, наместо на неа да се гледа како на потрошно добро, и која етика во односот кон природата мора да ја напушти досегашната преовладувачка западна антропоцентрична перспектива.

Затоа, станаа важни **екологијата**, како наука за условите на човечкото живеење, **екософијата** како философска размисла за смислата на човековата и природната средина, за елементите на човековата блискост со Природата, за неговата поврзаност со условите за опстанок и за неопходните надворешни, околни категории на човековата егзистенција, потоа **хуманата екологија** како наука за човечката средина, за природните услови на живеењето на човекот и за нужниот квали-

¹³⁴ Која е плод не само на Беконовиот повик да се господари со природата, туку и на Декартовото, картезијанското учење за природата според кое субјективитетот станува окосница на светот, а природата, како еден од елементите, заедно со Бога и интерсубјективитетот, ја губат својата вредност, додека етичко-општествените подрачја на природните науки, речиси и да исчезнуваат.

тет на природните услови за непречен, добар и достоинствен човечки живот¹³⁵.

Меѓу најважните се смета и **етиката на околината** (енви-роментална етика) како морална наука за разбирањето, внимавањето, чувањето и за подобрувањето на човековата средина и на нејзините елементи, т.е. етика на природна средина, која е слична со еколошката етика, но со пошироки аспекти за проблемите на животот, за опстанокот на луѓето и животните, како и за прашањето на заедничкото живеење и заштита и на создавањето подобри услови за опстанок на човекот, но, секако и **еколошката етика**, како морално учење поттикнато од екософските и еколошките сознанија за вредноста на елементите на човечкиот живот, што него го опкружуваат и му се важни, за условите на живеењето и за нивното благородно чување и унапредување, чија цел е вкупно подобрување на човечкиот опстанок на Земјата.

Еколошката етика, како поттик за одговорност на луѓето спрема природата и спрема условите на своето живеење, не се исцрпува во посредувањето меѓу деонтолошките и телеолошките етички теории, меѓу етиката на моралното настројување (посветување) и етиката на одговорноста (консеквенцијализмот), туку станува збор за етика во која, како најзначајни цели се поставени анализата на важните причини на нашите актуелни еколошки проблеми, како и причините поради кои се уште се отежнува или спречува „еколошкото самоосвестување“¹³⁶, нормативните ориентации во нашето однесување спрема природата и спроведувањето на тие нормативни ориентации во пракса.

Сумарно, во својот планетарен опсег, еколошката криза претставува битна димензија на модерната научно-техничка цивилизација, односно техничката стварност на светот. Тоа

¹³⁵ Во 1990 година Виторио Хосл во Москва одржа серијал од предавања, посветени на философијата на еколошката криза, во кои расправаше за екологијата како нова парадигма на политиката, духовно-историските темели на еколошката криза, етичките консеквенции на еколошката криза, односот на економијата и екологијата, како и за политичките консеквенции од еколошката криза. Подетално види Vittorio Hoesle, *Filozofija ekološke krize*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1996.

¹³⁶ На оваа тема, во последните неколку години, се снимаја редица документарни филмови, од кои особено поучен и еклатантно експликативен е документарецот на Френи Армстрон - „Ера на глупавите“.

значи дека не се можни никакви парцијални настојувања за надминување на оваа еколошка криза, никаква парцијална екологија, никаква парцијална еколошка етика, туку само една светска еколошка етика во која класичниот принцип на намерите, мора да биде заменет со принципот на одговорноста. Значи, една нова етика, етика на иднината, не само според содржината, туку и според суштината. Тоа е најострата етика досега во човештвото, со општа добра мисла, со ригидна одговорност, со апсолутна идеја за неповредување на другите и со крајна свесност за универзалноста на последиците од постапувањето.

Ако задачата на философијата е во сè да ја зачува свеста за целината, тогаш таа мора да ја шири, соединува и усмерува мислата во љубовта спрема мудроста кон успешниот, добриот живот. Таа треба да повикува во свеста дека човечката цел не е никако лошото живеење, дури ниту самото живеење, туку доброто живеење. Можеби философијата во тоа најмногу досега има разочарување!

❖ Социјална етика

Социјалната етика претставува етички систем од норми, вредности, постапки и однесување на луѓето во една заедница, каде како основна етичка реалност, се односите на човекот со другите луѓе. Оттука, социјалната етика ги опфаќа етичките идеи од заедничкиот живот на луѓето, ги проучува и нагласува социјалните аспекти на моралните односи, а пред сè го зема предвид општествениот момент при објаснувањето на настанувањето, улогата и значењето на моралот и при моралното оценување и вреднување на одделните постапки на луѓето.

Поедноставено, социјалната етика се занимава со моралните права и должности, кои поединецот ги има, не само во однос на себе, туку пред сè, спрема човечката заедница во која живее. Основно е она што го доживува и што го прави самата личност и она што личноста го прави заедно со другите луѓе, при што **индивидуалната етика** расправа за вредностите кои ги имаат луѓето како единки и за она што треба да го прави човекот како личност, додека пак **социјалната етика** се однесува на вредностите на заедничкото живеење и на она што треба да го прават сите членови на заедницата.

Бидејќи носител на моралната свест и решение е единката, а таа живее и дејствува со другите луѓе, т.е. таа е социјално суштество кое, за да ги задоволи своите потреби, е упатено на барање помош и признавање на другите луѓе, институциите на општествениот живот (браќ, семејство, општество, држава) - истата мора да ги почитува морално-етичките принципи на слобода, еднаквост, правичност, човечко достоинство и право. Впрочем, моралот претставува облик на човечка општественост, каде нашите морални должности, во најголема мера се однесуваат кон другите луѓе.

Значи, првата етичка реалност се односите на секој човек со своите ближни. Имено, во моралот учествуваат многу луѓе, но во него најпрвин учествувам Јас. Самиот Јас имам свој лик и својства. Целиот човечки свет е големо множество од личности, од кои секоја има свој лик, посебен живот и особено однесување. Секој човек за себе е Јас, определено суштество, личност со свој дух, знаења, верувања, мечти, животни навики и карактеристики, со специфични вредности и постапки. Така се говори за идентитет, за нечии потрајни својства.

Јас е ознака за себе си. Тоа е внатрешна сила која ги држи заедно деловите на нашето тело и на нашиот ум и доживување за тие да бидат единствени, да одбележуваат едно суштество. Сопството е знак за лично постоење. Оние што се нарекуваат Ти или Тоа, Таа, Тој, се некое друго суштество, блиско или далечно од мене, што има свое сопство, кое за себе е Јас. Кај Ние, Вие, Тие, станува збор за повеќе личности, а секоја од нив си има свој идентитет и сопствено живеење. Тие не сум Јас, тие имаат свое Јас.

Токму затоа етиката посочува дека треба да внимаваме на своето сопство и да го чуваме сопството на другите. Во заедничкото достоинство на сите личности, во меѓусебното почитување и грижа, лежи најголемиот дострел на човековиот ум и морал, т.е. да се изгради себе како зрела, одговорна, позитивна личност, да избере вистински вредности, да се ограничи себе си и негативните сили за да ги постигне позитивните аспекти на живеењето, да прави добро, особено да им прави добро на другите. Во еден добар свет, луѓето си го почитуваат своето Јас, исто како и сопството на другите луѓе. Тоа Јас е моќ за свесно учествување во животот.

Социјалната врска и човечкото опкружување со луѓе, ја определуваат етичката свест, за која најважна задача е правењето добро на другите (почитување и неповредување на другите) и свртеност кон другите (помагање на другите). Моралните определби зависат од специфичностите на епохата, од конкретниот простор, од околностите на живеењето на луѓето, дотогаш и тогаш, од социјалните, политичките и од духовните тенденции. Меѓутоа, моралните намери и дела, секогаш се свртени кон соработката со другите луѓе и кон градењето добри меѓусебни односи, барем во заедничката борба за живот.

Човекот е суштество на група, живее со други луѓе и опстанокот не го замислува без нив. Затоа за социјалната етика процесите на социјализација на човечкиот живот не претставуваат чист природен развој, туку важно морално случување кое подразбира безусловно морално барање. Наместо природните нагони и усмереност, социјалната етика ги воведува, втемелува и афирмира сочувствувањето, толеранцијата, вниманието, солидарноста, правичноста и другите вредности кои овозможуваат, не само човечки општествен опстанок, туку и постигнување на најголема можна среќа, благосостојба и смисла на животот во одредено општество.

Оттука, овој факт човекот го изразува со својата основна позитивна насоченост, свртеноста кон другиот. Секој мора да води сметка за секого, пред сè за луѓето со кои доаѓа во контакт, со кои живее и работи, со кои соработува, гради исто општество... Тие му се блиски и затоа што поддржуваат и градат ист морал. Оттука, основно правило е да владеат добри односи меѓу луѓето затоа што тие се основа за мирно живеење, градење и напредување, зашто тогаш сите можат да им се посветат на творечките напори.

❖ Економска етика

Односот на етиката и економијата е тема за која во последниве 25 години во Европа сè повеќе се зборува и научно расправа. Од една страна бележиме раст на интересот за етика во економијата, за подем на разни типови на економска етика, а од друга страна свеста на современиот човек, бизнисмен, сè уште е под влијание на философското размислување за неспособноста на етиката и успешното работење во економијата, биз-

нисот. Истото произлегува од уверувањето дека принципот на дејствување во економијата се состои во постигнување на добробит и заработувачка, т.е. принцип кој почива на општото сфаќање на човекот како економско суштество, наспроти морално-етичката сфера која почива на сфаќањето на човекот како морално суштество. Оттука, ако начелото на економското дејствување е содржано во постигнување на профит, тогаш начелото на моралот е личната совест на човекот, што би се рекло дека истите се спротивни, па дури и оксиморони.

Историски гледано, до 18 век, во смисла на Аристотеловата поделба на практичката философија, беше разбирливо етиката, политиката и економијата да одат заедно. Сите овие три подрачја, за Аристотел, беа нераздоиво поврзани. Економијата (бизнисот), заедно со политиката и етиката, е дел од практичката философија. Промените кои ја одвоија економијата од етиката, се појавуваат во мигот на настанување на економијата како самостојна научна дисциплина во облик на, според Адам Смит, национална економија, а особено во времето на индустриската револуција во 19 век.

Нов обид за поврзување на етиката и економијата е предизвикан кон крајот на 20 век¹³⁷ со развојот на економската етика како нова научна дисциплина¹³⁸. Во обилната светска литература, во однос на економската етика разликуваме, од една страна, теориско-философски расправи кои во целост се занимаваат со проблемите и тешкотиите во однос на поврзанооста на етиката и економијата, а од друга страна, постојат

¹³⁷ иако уште во 18 век се јавува свеста дека секое занимање нужно мора да има свој т.н. „сталешки морал“, т.е. дека не може да се базира само на гледиштето на економската рационалност. Во овој контекст, со името на германскиот автор Јунг Штилинг е поврзано поставувањето на темелите на економската етика во занаетчишкиот staleж, како и развивањето на економската етика во нормативна смисла како наука за „правилното дејствување и одлучување на оној кој економски дејствува во однос на egzистенцијалните прашања, а за кои ориентацијата на економските рационални мотиви не е доволна“. Едновременно со тоа се отвора и простор за етичкото на долги стази, при што, се овозможува економските мотиви да бидат корегирани од страна на етичките мотиви.

¹³⁸ Иако економската етика спаѓа во сферата на социјалната етика (согласно претходно посочената поделба), сепак денес во развиениот свет, истата сè повеќе се развива и издвојува како засебна дисциплина на практичната етика, позната како деловна етика (business ethics).

многу натписи и книги што ја покажуваат потребата за етиката во бизнисот при крајот на 20 век и нејзиниот императив: „Постапувај така што твоето етичко-економско однесување ќе ја задоволи двојната задача на економијата: доброто на луѓето на делотворен начин, и поставувањето на истата како средишно подрачје на човечката пракса и самоостварување“¹³⁹.

Истото произлегува од фактот дека заедно со новите и големи откритија во науката, во истовреме не се зголемува и хуманоста. Сè повеќе се доаѓа до морална дезориентација на разни подрачја на животот. Во таа констелација, економијата сè повеќе влијае на целокупниот човечки живот, затоа што од економијата доаѓаат парите за научните откритија. Со тоа станува загрижувачко однесувањето во бизнисот, и општо, во деловниот свет.

Во тој контекст карактеристичен е „неокапитализмот“ од 80-тите на минатиот век во САД, т.е. капитализмот на Регановата ера, со паролата на неокапиталистите од Волт Стрит: „Да се стане богат, да се позајми, да се потроши и да се ужива“. Сето ова резултираше со морална криза на Западот, во чии развиени општества разни внатрешни општествени и политички превирања беа доволен показател на оваа морална криза.¹⁴⁰

Исто така, од етичка страна сè повеќе се доведува во прашање и техничкиот развој, кој во некои земји од Запад и во Јапонија станува апсолутна вредност на која ѝ се верува и која ги одредува односите во светот. Воспоставувањето, вгнездувањето на т.н. „граничен морал“, т.е. во економијата да се оди до граници на кривичното, нешто да се држи за морално оправдано сè додека не дојде до судир со кривичниот закон, е една од причините зошто во последниве две децении многу се говори и пишува за неетичките однесувања во економијата и општо во работењето. На ова подрачје е присутно одрекувањето на моралните перспективи, т.е. со практиката по малку се создава

¹³⁹ Peter Koslowski, *Prinzipien der Ethischen Okonomie*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1988, ff. 304.

¹⁴⁰ Најголем показател за оваа етичко-морална криза е односот на Европа и светот спрема војните на Балканот. Тоа е политика во која на прво место е интересот и калкулирањето, политичката прагматичност, а во втор план се праведноста и заземањето за праведен мир.

уверување како одредени постапки можат да пројдат затоа што законот не ги забележува, или не ги прогонува.

Освен ова, во економијата многу повеќе, отколку било каде во животот, е присутен т.н. „морал на успехот“. Најважно е да се успее и заради тоа лесно може да се прејде преку сомнителните дејствувања. Причините на овој вид на криминал и неетички однесувања можат да бидат најразлични, т.е. од психичката склоност за такви однесувања, но и страв од тоа човекот да не го изгуби работното место. Многу е поопасна општата човечка склоност кон неетичко однесување, која во претходниот систем се читуваше во: „Сите прават така, па можам и јас!“.

Сето претходно посочено, само ги иницираше првите знаци на интерес за економската етика кои ги среќаваме кон крајот на 60-тите години од минатиот век во САД, а 80-тите години од минатиот век и во Европа бележиме интензивно размислување за можностите и тешкотиите на примената на етиката во економијата. Така на пример, во САД се доделуваат милиони долари за изработка на концепт за образование за етика на економијата. Особено е важно да се истакне втората половина на 80-тите години на 20 век, во која во САД етиката на економијата преоѓа на академско ниво и така на некој начин станува институционализирана. За развојот и популаризацијата на етиката на бизнисот во САД придонесуваат големиот број курсеви и семинари за бизнис етика, се отворија разни колеџи, универзитети и деловни школи на кои се одржани повеќе од 500 курсеви со посетеност од повеќе од 40.000 студенти. Сето ова не би било можно без материјална поддршка од страна на различни центри, кои за оваа тематика прават разни публикации, курсеви и конференции. На пример Wharton School, една од најпознатите деловни школи во САД, уште од 1976 година има искуство со курсеви за бизнис етика. Освен ова, истата школа, за целиот тек на школска наобразба, има изработено концепт за бизнис етика.

Во нешто изменет облик во Европа, во втората половина на 80-тите години од минатиот век, се појавува зголемено интересирање за етика во економијата и во претприемаштвото. Катедри за „претприемачка етика“ се отвараат во Сент Гален во Швајцарија и во Инголштад во Германија, и тоа

за проучување на интегративната економска етика.¹⁴¹ Центри за научни истражувања од оваа проблематика се отвараат во Кинг Колеџот во Лондон и на Универзитетот во Ливано во Белгија, како и во Париз во Франција. Врв на овој тренд се случи во ноември 1987 година кога е одржана и Првата европска конференција за бизнис етика, од која се раѓа и Европската бизнис етичка мрежа (ЕБЕН) како меѓународна иницијатива за размена на искуства на научници и практичари од економската етика.

Бидејќи создавањето и подобрувањето на условите на животот се најважни за човечко постоење, од кои најзначајна е економската димензија, т.е производството да биде што поуспешно, со помалку сили, со поголеми резултати, поевтино, со ефектуирање на сите елементи на економичноста, огромна е областа на економската етика. Генерализирано, таа се занимава со поврзување на етичките принципи на исправниот живот со барањата на економското работење, кое тежнее кон делотворност, зголемување на користа и подигање на вредноста. Во подрачјето на макроекономските односи, економската етика настојува да ги утврди принципите на кои во конкурентските односи на слободниот пазар и меѓународната економска мрежа, може и мора да се настојува профитабилноста да се усклади со постигнување на правичност и општо добро. Во микроекономското подрачје, економската етика се занимава со прашањето на работниот и деловниот морал, одговорноста спрема работодавачот, работниците, соработниците, партнерите, пазарот, потрошувачите и купувачите и други слични прашања.

Тоа говори дека освен општата етика на односите во деловниот свет и меѓу деловните партнери, постојат и низа посебни етики: **работна етика** со нејзиниот подвид **етика на трудот**; **деловна етика**, **професионална етика**; **етика на конкуренцијата**, на натпреварот во економијата; **етика на квалитетот на производството и на производите**; **етика на односите во производството**; **етика на раководењето во економијата**; специфична етика како **етика на маркетингот**; **етика на рекламата** и слично.

¹⁴¹ Подетално види кај Peter Ulrich, *Integrative Wirtschaftsethik*, Verlag Paul Haupt, Bern-Stuttgart-Wien, 2001.

❖ Деловна етика

Создавањето и разграничувањето на мноштвото занимања во современото доба, посебно на оние кои произлегуваат од енормниот раст на економските и техничко-технолошките дејности, создадоа и потреба во нив да се развие една специфицирана морална свест која произлегува од природата на тие дејности. Истата ја донесе и потребата од поставување и усовршување на т.н. струков, професионален морал, одредени морални барања кои можат да важат во меѓучовечката комуникација.

Во овој контекст, деловноста се јавува како суштествен дел од економијата, а деловната етика како примарна економска етика, денес. Се разбира, важни се и работната етика како морален систем во трудот, менаџерската етика како морал на организирањето, управувањето и раководењето, како и професионалната етика како морал на соодветната дејност и занает, воопшто како морал на личноста која дејствува стручно. Сите заедно, вклучувајќи ја и деловната етика, го сочинуваат комплексот на економската етика.

Деловноста претставува основна грижа за успешно спроведување на економијата, таа е амбиција добро да се води економијата и да се постигне успех. Деловноста е активност, способност и решителност да се извршат економските задачи, настојчивост и вештина во правењето бизнис и во водењето на економијата, енергичност, бестрашност во потфатите и сила да се има успех во нив. Деловноста е суштина на односите меѓу учесниците во економскиот процес, од неа најмногу зависи постигнувањето на вистинските економски резултати. Деловноста значи економичност, дух на бизнисот, домаќинлак, страст, посветеност и добро водење на економската дејност.

За овие нешта, зборува деловната етика. Таа е онаа, која се однесува на јадротото на економијата, на моралните принципи, на вреднувањето и на однесувањето на полето на остварувањето на примарните задачи на економијата, како што се: пронаоѓањето добра област за дејствување и за вложување; заживување, добро искористување и ширење на капацитетите; добро водење на работите, што резултира со остварување на

заработувачката, со напредок и со оправдано задоволство и гордост од стореното.

Во деловната етика спаѓаат и односите меѓу деловните партнери и една поопшта етика во деловниот свет, кој е поврзан во неразделна целост и многустрано соработување. Деловната етика ги изразува и моралната свест и етичките норми во натпреварот во економијата, во грижата за квалитетот на производството, како и за текот и односите во производството, во раководењето во економијата (менаџерство), во маркетингот, во рекламата и слично.

Историски гледано, деловната етика не е нешто ново. Таа е срцевина на економската мисла и дејност, од моментот откако човекот ги произведува условите на својот живот. Така, старата деловна етика уште е жива, и во реалноста, и во идеите. Во новите тенденции, за силен деловен морал се истакнуваат **нормите** на традиционалната деловна етика, како што се чесноста, дејствителноста, исполнителноста, лојалноста, издржливоста, постојаноста, давањето збор... Истовремено, во деловната етика се инкорпорирани и нови области и вредности со кои се изразуваат современите дострели на човештвото на полето на општествениот живот, економијата и сознанието. Деловните луѓе се сметаат за одговорни за напредувањето на својата дејност, град, регион, држава. Тие се носители на најмодерните тенденции, во смисла на иновативност, што стана една од неколкуте основни вредности и карактеристики на економските раководители, т.е. да ги следат откритијата и да вложуваат во модернизацијата на дејствениот процес, во заштита на работниците, во унапредувањето на животната средина и слично. Заради важноста од преземањето на новите сознанија за успехот во економијата, денес во неа се одвива огромен процес на постојано стручно усовршување на вработените.

Сумарно, деловната етика е целосен морален систем, не само со оглед на пошироките области кои ги зафаќа, на остријата на строгоста на нормите што ги предлага, на остријата на моралните критериуми што ги застапува, на принципите што се во нејзината основа (чесност, збор, углед, доверба, почитување, достоинство, лојалност, морална функција), на значењето што го има за успешното одвивање на работата и на животот, туку и за вкупниот прогрес на личноста, заедницата и на целото човештво.

Новата деловна етика, особено се труди околу истакнувањето на местото и значењето на економијата за квалитетот на човечкиот живот. Се зборува за општата поврзаност на луѓето и светот, за социјалната еднаквост, за значењето на модерниот пристап, за почитувањето на личноста и на интересите на другиот, за развивањето на меѓусебната доверба во дејствувањето и во светот воопшто и слично. Колку за илустрација, етичката вредност *Доверба*¹⁴², која е особено значајна за современите економски односи, од деловната етика прерасна во едно од суштествените прашања и вредности на целото човечко постоење.

При градењето на општата слика за културата и животот и при проекциите на идната градба на цивилизацијата, не се заборава, туку се потенцира значењето на економијата, а со тоа и на деловниот морал, а во практичната деловна етика особено се истакнува значењето на етичките аспекти на вкупното човечко дејствување, па така и на деловноста.

3.2. СОВРЕМЕНИ ЕТИЧКИ ТЕОРИИ

Моралот е секогаш морал на одредено општество, т.е. одраз на конкретните материјални, општествени и културни услови. Бидејќи човечкото општество се менува, усовршува и пројавува во многубројни облици, во тој историски след на развој и моралот се менува, усовршува и манифестира на различни начини. Со тоа во сите епохи, пред сè на европската духовна и општествена историја, се имало и различно сфаќање и на основните поими и проблеми на етиката и моралот, како и на предизвиците и проблемите пред кои тие биле соочени и од нив се барало нивно разрешување. Притоа, секоја епоха има свои карактеристични морални норми и практика, кои ги истражува историјата на моралот и обичаите, како што

¹⁴² На која Френсис Фукујама ѝ го посвети можеби своето најголемо и капитално дело „Доверба“ во 1995 година и во која вели дека: „Довербата постои кога во една заедница така се споделува системот на моралните вредности, што се создава очекување за правилно и чесно однесување“ - Francis Fukuyama, *Povjerenje – Društvene vrline i stvaranje blagostanja*, Izvori, Zagreb, 2000.

историјата на етиката го испитува и го претставува развитокот на етичките идеи.

Претходното, укажува на фактот дека моралот и етиката се развиваат заедно со човештвото, при што одново и одново се раѓаат нови идеи, нови проблеми, но и нови начини на одговор во однос на истите. Па така, денес, наместо единствено сфаќање на современиот поим на моралот и етиката, времето испорача голем број на различни сфаќања на истите, кои не можат да се сведат под еден ист поим. Коренот на ваквата философско-етичка дисперзија во сфаќањето на етиката, а пред сè моралот, можно е да се бара во самиот дух на современата етичка епоха, а кој се втемели во начинот на слободната самоизвесност, т.е. во признатото право на современиот човек да има свои уверувања и да се држи до истите во своето дејствување. Духот на времето се зацврсти во ставот дека човекот, може и треба сам да си ги поставува животните и моралните уверувања, кои во своите дејствувања ќе ги следи како модерно индивидуално право кое му припаѓа нему. Поради ова, самото современо доба, како и неговата етичка рефлексивност испорачуваат мноштво поими и сфаќања на моралот и етиката, при што секој од нив си го бара своето „место под сонцето“, особено затоа што се базира на самосвеста за човечката слобода.

Генерално, истите можат да се систематизираат, согласно основните и најраспространетите тенденции на сфаќање на моралот¹⁴³. **Првата** тенденција почива врз обидите да се зачуваат старите теолошки и натуралистички сфаќања на моралот. **Втората** почива врз критичкото уверување дека основните структури на модерното граѓанско дејствување, па и морално дејствување, стојат во спротивност со најдлабоките хуманистички интенции на времето. **Третата** тенденција се обидува да го заснова поимот на моралот врз мисловното наследство на еволуционизмот и историцизмот, додека пак **четвртата**, го гради поимот на моралот врз духовното наследство на кантијанството и хегелијанството. **Петата** тенденција се раѓа во духовниот круг на философијата на егистенцијата и нејзините обиди, моралноста да ја промислува од позиција на крајна

¹⁴³ Подетално види кај Milenko Perović, *Uvod u etiku*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad, 2003, str. 26.

индивидуализираност на човечката морална свест, додека **последната** пак извира од обидите на современата аналитичка философија, потполно да го редуцира проблемското подрачје на традиционалната етика, со што ќе може, поимот на моралот да го истражува во логичката анализа на јазикот на моралот.

Сето ова потврдува дека потрагата по етичка теорија, која ќе ги разреши и исцрпи сите области, е сè уште незавршен процес. Сублимирано, некои ги повторуваат дури и најстарите етички идеи; некои ги прошируваат или ги модернизираат старите етички објаснувања, вредности и норми; во некои се создаваат сосема нови етички доктрини, при што не треба да се заборава дека морално-етичките, како и секои други достигнувања, имаат своја развојна линија и се темелат врз поранешните морално-етички достигнувања.

Оттука, основно е да се каже дека денес, согласно историјата, а особено тенденциите на модерниот свет, преовладуваат неколку основни пристапи на моралното резонирање, т.е. неколку етички теории:

- утилитаризам;
- етика на одговорноста;
- консеквенцијализам;
- етика на грижа.

○ *утилитаризам*

Една современа етичка теорија која како ефективен морален систем ја поприма улогата да биде она што ќе го подготви човекот во неговиот живот да се справи со натрупаните проблеми од индолентниот однос на човештвото досега, што ќе му ја посочи соодветната насока во неговото дејствување, т.е. што ќе му помогне во изборот за поквалитетен исправен живот, е **утилитаризмот**¹⁴⁴.

Истиот се базира на поимот на **корисноста** (лат. utilitas, utilis - корисно) како цел, намера, критериум на човечкото дејствување и живот според кој ќе се оценува етичката вредност

¹⁴⁴ Понекогаш истиот е изедначен со поимот на највисокото добро, понекогаш со секундарна вредност, а дури во модерната епоха, со завршувањето на либералистичката идеолошка парадигма, е застапен како водечки принцип на човечкото морално дејствување.

на постапките, а кој кај луѓето се наоѓа во среќата и задоволството, при што истиот не говори за нешто едноставно користољубиво, што би ги задоволувало само човековите материјални страсти и некоја исклучиво лична желба за придобивка, туку како тежнение кон повисока добивка, кон реализирање на нешто што со високата вредност и со потрајното значење ќе го задоволува субјектот на дејствувањето.

Утилитаризмот како една од современите етички теории, е создаден од англиските философи Џереми Бентам (1748-1832), кој моралните цели не ги поставува наспроти, или над човекот, туку поблиску до неговите внатрешни интимни стремежи, а кои тој ги определува како дејства со кои личноста може да оствари **среќа**, па оттука смислата на животот е да се оствари најголемо количество среќа за најголем број луѓе; и Џон Стјуард Мил (1806-1873), кој појасно се искажа во однос на квалитетот, а не само квантитетот на среќата, настојувајќи да ја нагласи квалитативната страна на духовните задоволства¹⁴⁵, чиј што повисок ранг доаѓа оттаму што овие задоволства се специфични само за човечките суштества на кои и телесните и духовните задоволства им се достапни, а не само еден тип на задоволства. Како што вели Мил: „Малку се човечки суштества кои би се откажале од човечкиот живот и би поминале во понизок вид доколку им се гарантира потполна надокнада за нивната трампа во вид на целосни животински задоволства, т.е. ниту едно интелегентно човечко суштество не би прифатило да биде будала, ниту една образована личност, да биде незналица (...), доколку знаат дека будалите, незналиците се позадоволни со својот живот отколку нив самите“¹⁴⁶. Од ова Мил заклучува дека: „Подобро е да се биде незадовољно човечко суштество, отколку задоволна свиња; Подобро е да се биде незадовољен Сократ, отколку задоволна будала“¹⁴⁷.

Оттука, како заклучок може да се извлече дека појдовната точка на утилитаризмот е секој човек да се стреми кон среќа, при што среќата е основно начело на моралот, крајна цел во постапките и чие остварување е земено како критериум на моралноста, но и како потекло на моралот. Како што вели

¹⁴⁵ Džon Stjuart Mil, *Utilitarizam*, Kultura, Beograd, 1960, str. 11.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Džon Stjuart Mil, op. cit., str. 12.

Мил: „Според концепцијата која корисноста или принципот на најголема среќа го усвојува како основно начело на моралот, нашите дејства се исправни само доколку водат кон унапредување на среќата, а неисправни доколку водат кон произведување на нешто што е спротивно на среќата. Под среќа се подразбира задоволство и отсуство на болка (...). Задоволството, како и слободата од болка, претставуваат единствени нешта што може да се посакуваат како цели“¹⁴⁸.

Сето ова говори дека утилитаризмот ги признава природните основи на единката, но ги потенцира и големите досетели и облагородени потреби на човештвото. Тоа е така затоа што моралноста се изразува така и во тоа што човекот е во состојба своите природно дадени нагони, барања, желби и лични цели воопшто да ги ускладува, усмерува и ограничува во своето дејствување според некои норми, правила, преку чие уважување се обезбедуваат потребите на другите луѓе, општеството. Токму во тоа и лежи неговиот голем повик - во присиленоста да избира меѓу доброто, кое е добро за некого и доброто, кое не е добро за никого, при што истиот нагласува дека за да нешто биде добро, тогаш тоа мора да биде добро за некого! На овој начин утилитаризмот воедно ја исполнува и широката конвенцијалистичка рамка.

Станува збор, значи, за една етичка теорија која не зборува за луѓе повлечени во себе, свртени кон себе и заинтересирани само за себе. Неговата сила е општа среќа која се гради од среќата на единките. „Тоа е едно ново единство на индивидуалното и колективното, кое се воспоставува како доминација на принципот на индивидуалното, но придружено од силно чувство за колективното“¹⁴⁹.

Во оваа смисла, утилитаризмот се покажа како најдобра, најприфатлива етичка доктрина за модерното западно општество. Тој стана највлијателно морално учење и практика и во 21 век затоа што добро ги поврзува интимните стремежи на човекот и неговите јавни задачи. Тоа е така затоа што истиот е пред сè „еден стандард кој што творците на националната политика треба да го употребуваат кога прават колективни

¹⁴⁸ Džon Stjuart Mil, op. cit., str. 9.

¹⁴⁹ Кирил Темков, *Како да се биде добар - Еџика за млади*, ОХО, Скопје, 2007, стр. 42.

избори за нешто што се однесува на заедницата како целина"¹⁵⁰. Со други зборови утилитаризмот е еден вид на стандард за проценка на јавните постапки, постапки кои, било да ги изведуваат индивидуалците или народните застапници, освен што влијае врз нив самите, особено влијае и на другите луѓе.

○ *етиќа на одговорноста*

Денес живееме во време кога на своевиден начин модерната наука и техника не соочуваат со **границите и стравот** и тоа на внатрешен¹⁵¹ и на надворешен план¹⁵², особено затоа што човековата техничка моќ е нарасната до невидени размери, кои многу повеќе во нашите срца влеваат страв, отколку надеж, со што на историски нов начин стануваме свесни за нашите граници. Затоа денес се повеќе се потенцира потребата од повторно разгледување и втемелување на една етика на одговорноста¹⁵³, каде должноста се проширува - секој треба да внимава на последиците од своето постапување!

Ако порано одговорноста се разгледуваше низ призмата на стариот принцип за интерес на судбината на човекот, сега веќе разликата е огромна, затоа што интересот за судбината на човекот, како блиска цел, е и просторно и временски проширен поради техничката пракса. До тоа доведе јазот меѓу силата на знаењето и моќта на чинот, при што се наметна обврската или проширената димензија на етиката да ја подучува се понеопходната самоконтрола на нашите моќи, т.е. да ја подучува на новото сфаќање на правата и обврските, за кои малку беше кажано во досегашната етика: „Со овој вртоглав развој на човековите моќи и нивната макро и микро експанзија (особено изразени во способностите на модерната техника), се дојде до

¹⁵⁰ Robert E. Gudin, „Korisno i dobro“, во *Uvod u etiku*, Piter Singer (ur.), Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci & Novi Sad, 2004, str. 354-355.

¹⁵¹ на внатрешен план, се повеќе се согледува и воспоставува дека светот и природата не се само она што ние знаеме за нив!

¹⁵² на надворешен план, искористувајќи и разорувајќи ја природата, се поблиску доаѓаме до крајните граници на нејзините ресурси и нејзиното „трпение“.

¹⁵³ за која етика физичарот Карл фон Вајцсекер вели дека во истата, степенот на моралната зрелост на научниците, ќе се мери според продуктивната одговорност за последиците од нивното сознание, што тие практично ја преземаат.

радикално менување на суштината на човековото дејствување, а со тоа и неодминлива промена на етиката. Бидејќи моралот е дејствување, а етиката го рефлексира тоа дејствување, со мултипликацијата на човековите моќи, нужно се менуваат и димензиите на етичките знаења¹⁵⁴.

Така прашањето за одговорноста повторно исплива на површината, но овојпат во ново светло и со нови проблеми - „се бара, не само човековото добро, туку и доброто на вончовековите нешта, т.е. признавање на целите сами по себе (на пример: природата), да се прошири преку сферата на човекот, а грижата за нив да се вклучи во поимот на човековото добро“¹⁵⁵, што значи да се прошири поимот на одговорноста.

Историски гледано, интензивно и методички, проблемски изведен и проширен, поимот на одговорноста се јави во 20 век, по Првата светска војна. За модерно философско тематизирање на поимот на одговорноста, значаен поттик, инспириран од Шелеровата критика на концептот на моралноста базиран на должноста, даде Макс Вебер, преку напорот да ја постулира политичката одговорност и етиката, поконкретно, спротивставувајќи ја „етиката на уверувањето“ на „етиката на одговорноста“, во своето предавање „Политиката како професија“, одржано во Минхен 1919 година¹⁵⁶.

Сепак, модерната расправа за поимот на одговорноста го доживува својот врв значајно подоцна, во 1979 година кога Ханс Јонас го објавува своето дело „Принцип на одговорноста“, каде поради технолошкото разорување на биосферата и природните услови на севкупното, а со тоа и на човечкиот живот, енормно нараснатата техничка моќ на човекот, чие дејствување се протега на целиот свет и далеку во иднината, Јонас бара потполно и радикално преконципирање на етиката во смисла на фундирање на нов категорички императив да се постапува така што последиците од нашето дејствување да бидат помирливи со постојаноста на вистинскиот човечки живот на земјата¹⁵⁷.

Значи, во оваа етика на одговорноста, етичкиот систем е ваков: намерата е основа за моралната оценка, бидејќи е важно

¹⁵⁴ Денко Скаловски, *Етика на одговорноста*, BIGOSS, Скопје, 2005, стр. 37.

¹⁵⁵ Hans Jonas, op. cit., str. 23.

¹⁵⁶ Max Weber, *Vlast i politika*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1992.

¹⁵⁷ Поопширно види кај Hans Jonas, op. cit., str. 15-16.

што одбрал човекот. Со тоа е определена моралната цел на постапката, искажана е добра волја да се направи нешто добро. Но, екологијата покажа дека луѓето можат да прават несвесни дела кои ќе донесат многу зло. Па затоа, сега се инсистира однапред да се мисли и на последиците, т.е. дали некое дејствување ќе повреди некого, дали ќе помогне некому, дали ќе нанесе поголема штета, дали е нужно тоа да се прави или може и да се пропушти, со оглед на неизвесноста на последиците.

Сходно, иманентни се два става:

- а приори животот е она вредното;

- животот има сопствена цел, на која не ѝ е потребно некое друго оправдување и докажување на вредноста на сопственото постоење.

Значи, праобразецот на секоја одговорност е одговорноста на човекот за човекот и тоа е првата морална заповед во оваа нова одговорност - аксиом над аксиомите: „**Зачувување на егзистенцијата на човештвото!**“¹⁵⁸. Оваа прва заповед значи: „Луѓето да живеат!“. Од неа консеквентно како втора заповед произлегува: „Тие да живеат добро!“.

Заклучно, останува дека актуалниот и потенцијалниот живот, а пред сè, човечкиот живот, е она на што се однесува сета смисла на одговорноста денес, иако тоа не значи дека човекот предничи пред другите живи суштества - единствено тој може да биде одговорен и за нив заради зачувување на нивната самоцел!

Врз ваквата морална законитост, феноменот на одговорноста во етичкото разгледување содржи три клучни поими низ кои се одредува неговата содржина:

- **тоталност**; одговорноста ги опфаќа сите аспекти, почнувајќи од голата егзистенција, па сè до највисоките интереси (да речеме детето со сите негови можности);

- **континуитет**; во оваа смисла тоталната одговорност мора да постапува „историски“, што значи дека својот предмет мора да го опфаќа во неговата историчност, зашто во континуитетот на времето постои обврската да се сочува еден идентитет;

- **иднина**; одговорноста за еден живот треба, пред сè да има работа со иднината, и тоа како на индивидуалниот, така и

¹⁵⁸ Hans Jonas, op. cit., str. 27-29.

на колективниот живот, надминувајќи ја неговата непосредна сегашност, при што ова е далеку од некоја обична грижа за она што донесува „утрешниот ден“, туку длабоко задирање во областа на компетентното предвидување.

Пред да се скицираат некои основни императиви, кои соодветствуваат на новиот тип на човеково дејствување и се израз на новата етика на одговорноста, на ум треба да се има фактот дека она што денеска се зема за аксиом: „И во иднина човештвото треба да постои!“, за досегашната етика беше нешто што е саморазбирливо и од што тргнуваше секоја идеја за обврска во човековото однесување. Она што овој аксиом како морална пропозиција и практична обврска го разликува од досегашната форма, е самото присуство на човекот во светот како предмет на обврска: да се води сметка за повредливоста на светот поради опасностите истиот да исчезне.

Скицата на новите етички императиви, сообразени на новиот тип на човеково дејствување, ја содржи варијантата на, во суштина, еден принцип:¹⁵⁹

Дејствувај така што резултатите на твоето дејствување да бидат поднесливи со постојаноста на сиварниот човечки свет на Земјата!

Или во негативна варијанта:

Дејствувај така што резултатите на твоето дејствување да не бидат разорни за идната можност на таквиот живот!

Или едноставно кажано:

Не доведувај ги во опасност условите за неограничено опстојување на човештвото на Земјата!

Очигледно дека новиот императив, за разлика од добро познатиот Кантов императив, кој е насочен кон индивидуата, многу повеќе рефлектира на јавната политика, отколку на приватното однесување. Истиот повикува на една друга сообразност: не на чинот со самиот себе, туку на сообразност на неговите конечни резултати со опстојувањето на човековиот активитет во иднина.

Заклучно, она што пред нас стои, тоа е една задолжителна алтернатива: етика на одговорноста која денес толку векови постБеконоуска, Прометејска еуфорија, мора да му

¹⁵⁹ Ibid. или подетално кај Денко Скаловски, *op. cit.*

стави узди на галопирачкото напредување, зашто во спротивно самата природа наскоро ќе го стори истото и тоа на многу застрашувачки суров начин без ронка „внимание“, „пристојност“ и „разумност“.

Свеста за оваа закана во центарот на содржината на одговорноста постави нешто што никогаш не било предмет на согледувања и преговори, а тоа е фактот дека постојат луѓе, дека постои живот, дека постои цел еден свет, што треба да се сочува. Токму, од смислата на вака сфатената одговорност, произлегува и новата обврска: „Родена во тој ужас, таа како неопходна ја налага етиката на одржувањето, на заштитата, на зачувувањето, а не етиката на напредокот и на усовршувањето“¹⁶⁰.

Во овој контекст, соочени со квазиесхатолошкиот потенцијал и со незнаењето за неговите крајни последици, ни се налага одговорно воздржување и еден нов вид на понизност, не поради нашата маленкост, туку заради ексцесивната големина на нашите моќи, т.е. да се вреднува и просудува над нашата моќ. Тоа е таа нова одговорност - нова етика на одговорноста!

o консеквенцијализам

Кога се вели дека етиката се занимава со животните вредности на луѓето, со тоа како луѓето избираат што да прават и како да се застапуваат за тие цели во живеењето, се мисли, пред сè на тоа дека таа ги истражува оние човечки намери и дејства, но и последици кои можат да се мерат како **добри** и **лоши** (зли), односно она што го задвижува човекот да го направи она што го прави, како и резултатот од она што е направено, при што подоцна на истите им се дава и морална оценка.¹⁶¹

¹⁶⁰ Во овој контекст упатно е подетално да се погледне претходно посоченото дело на Денко Скаловски.

¹⁶¹ Моралните теории, теориите за она што индивидуалниот или институционалниот агенс треба да го прави, вклучуваат барем две различни компоненти. Прво, секоја од нив го изнесува сфаќањето за тоа што е добро или вредно; и второ, секоја од нив предлага некое сфаќање за природата на карактеристиката, особината која е пожелно да се остварува во нашите постапки или светот воопшто. Можностите се бесконечни, бидејќи единственото заедничко прифатено барање или услов, е оваа карактеристика за да биде суштински вредна, не смее суштински да вклучува некоја поеди-

Во оваа смисла, францускиот философ Пјер Абелар посочи дека во етиката најважна е **намерата**, дека таа треба да биде основа за секоја етичка проценка, затоа што дејството започнува со намерата (лат. интенција). Според оваа внатрешна димензија на моралот на личноста и на нејзината постапка, етичката доктрина, воспоставена од Абелар, се нарекува **интенционализам**.

Истата беше база за европската етика сè до денешни дни, сè додека во нашава епоха не се осозна дека луѓето прават многу грешки во односот спрема природата, заедницата, другите луѓе, спрема себе си, иако можеби имаат добра цел, помисла и желба да сторат нешто правилно. Тоа говори дека сложениот живот во новата епоха и негативните резултати од човечкото дејствување масовно посочија дека во етичката проценка треба да бидат земени предвид и **последниците** (лат. консеквенции) од дејствата, затоа што и тие се предмет на етичката свест, која сега веќе препорачува дека за оценка на дејството треба да се воведат и надворешниот елемент - резултатот од дејствата.

Согласно каузалниот однос, последицата секогаш е резултат на намерата. Како? Имено, намерата ги изразува идејата и волјата на личноста при осмислувањето на постапката-делото, при што од таа размисла и определба на човекот, што и како ќе направи, произлегува дејствувањето, а од него крајниот резултат. Оттука, бидејќи резултатот произлегува од дејството, последицата извира од намерата, со што, укажувајќи на логичкиот след на каузалистиката, последицата не е случаен продукт.

нечна карактеристика или околност, т.е. мора да биде универзална одлика, која може да се остварува таму и ваму, со оваа или онаа личност. Оттука, првата компонента во моралната теорија, најчесто се опишува како теорија на вредности или теорија за доброто, додека другата компонента, која е вклучена во секоја морална теорија, се нарекува теорија на исправно - сфаќање, не за тоа кои особини се вредни, туку за тоа што индивидуалниот или институционалниот агенс треба да прави кога реагира на вредните карактеристики. Зависно од ставот кој се зазема по ова прашање, моралните теории се делат на консеквенцијалистички и неконсеквенцијалистички, кои понекогаш се поистоветуваат со деонтолошките, а понекогаш се сфаќаат и како вклучени во нив - Filip Petit, „Konsekvencijalizam“, во *Uvod u etiku*, Piter Singer (ur.), Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci & Novi Sad, 2004, str. 333-334.

Консеквенцијализмот како нова доктрина, која меѓу другото произлегува од етиката на одговорноста, не е толку далечна од претходната. Имено, интенцијата и консеквенцијата не се спротивни поими. „Порано само не се сакало тие се поврзуваат бидејќи интенционализмот давал идеја за чиста етика“¹⁶². Дури и Кант, најголемиот поборник за чистотата на етичката намера, укажуваше на другите аспекти на моралот, на пример, при техничките норми мора да се постапува според обврската да се добие добар резултат, т.е. со цел да се освои некоја придобивка, треба да се размислува како да се постапува.¹⁶³

Оваа етичка теорија ги зема предвид последиците, т.е. бара прво да ги измериме добрите и лошите последици од нашите акции, а второ да видиме дали добрите консеквенции ќе ги надминат лошите консеквенции. Со други зборови, дали одредена активност ќе биде добра или лоша, ќе зависи од последиците на истата. Ако добрите консеквенции се поголеми, тогаш акцијата е морално исправна, што значи дека нашата морална одговорност се мери според последиците од нашите акции.

Останува важноста на намерата, но не се заборава ни вредноста на резултатот. Сега и намерата и последицата треба да бидат нешто добро, со што и последицата станува најзначаен елемент на моралот. Тоа само укажува дека и во намерата и во последицата е сосредоточен изборот што го направила личноста, само што вториот инсистира на проширување на обемот на етичкото согледување и оценување. Тие покажуваат дека човекот треба да внимава што прави, бидејќи проблемите се големи, барањата пред луѓето енорни, има различни можни последици од нивните дејства, а човекот секогаш мора да ги проверува етичките последици од дејствувањето, т.е. да покаже одговорност за она што го прави.

Всушност, она што е атрактивна карактеристика на консеквенцијализмот, е тоа што на јавноста ѝ дава можност да

¹⁶² Кирил Темков, *Етика за III година*, Просветно дело, Скопје, 2004, стр. 134.

¹⁶³ Но сепак и покрај постоењето на овој хипотетички императив, Кант за вистински етички принцип го признаваше само категоричкиот императив, бидејќи тогаш не се постапува за да се остварат некои цели, туку од самата свест и цел за добро морално однесување.

даде оценка за акцијата врз основа на она што може да го види непосредно кај последицата од акцијата. Така консеквенцијализмот стана нова важна етичка доктрина која во многу нешта произлегува од потребите на етиката на одговорноста.

○ *етика на грижа (женска етика)*

Изменетата суштина на човековото дејствување, неговите моќи, сили и проектирани цели, како и актуелните и потенцијални последици од неговото дејствување, радикално ја менуваат и суштината и задачите на неговите етички размисли и дејствувања. Со тоа на етиката ѝ е наметната една нова, никогаш ни во сон замислена димензија, а тоа е одговорноста, особено сфатена како водење грижа за изборот на постапките кои ги презема човекот, за изборот на целите кои си ги поставува, како и за можните последици од неговото дејствување. Тоа е така затоа што тој, доколку сака да има поквалитетен живот, мора за истиот и да се грижи, а за што е нужна негова поголема грижлива концентрација во разрешување на проблемите, имање на **грижа** која претставува сосредоточување врз обврските за тие да бидат извршени како што треба.

Во современиот свет, грижата за општите тешки проблеми и за маката на сите луѓе, ја изразија женските етичари, т.е. етичарки, меѓу кои прва беше Рејчел Карсон – иницијаторот на современата еколошка и биоетичка свест и акција преку нејзиното дело од 1962 година - „Замолчана пролет“, преку кое Карсон поттикна нов дух во размислувањето и постапувањето кај луѓето, сходно кој истите треба да ги согледаат негативностите од своето дејствување и да покажат вистинска, ефективна грижа во/за животот и однесувањето. Станува збор за едно историско дело на новата етика на грижата, кое предупредува дека со неразумното однесување на луѓето во биосферата, може да се дојде до самоистребување.

Паралелно со идеите на Рејчел Карсон, веќе и конкретно, се појави еден нов етички феномен - т.н. **женска етика**¹⁶⁴,

¹⁶⁴ Прашањата за полот ретко кога биле средишни во главната струја на моралната философија на овој век, но идејата дека доблеста е на некој начин одредена со полот, дека моралните стандарди и мерилата се различни за мажите и жените, е идеја која била централна во размислувањата на

согласно која, сега во моралот се вградуваат и се развиваат оние димензии на разбирањето на Доброто и на исправното постапување за кои се верува дека ѝ припаѓаат на „женската природа“¹⁶⁵. Истиот се роди поради грижата во однос на оние насилни и рушителски последици, кои се јавуваат во човечкиот живот и планетава од дејствата во кои главно доминираат мажите¹⁶⁶ - војната, политиката и капиталистичката економска доминација, што во некои современи, феминистички размислувања беше поврзано со сфаќањето дека големиот број на агресии и деструкција се блиску поврзани со природата на „машкоста“ и машката психа. Како што наведува Џин Гримшоу, „ваквите верувања за природата на маскулинитетот и за деструктивната природа на машката сфера на дејствување, понекогаш се поврзуваат со есенцијалистичките сфаќања за машката и женската природа“¹⁶⁷. Како еклатантен пример за ова, е делото на Мери Дели - „Пол/Екологија: За метаetikата на радикалниот феминизам“¹⁶⁸, од 1978 година, каде постои интенција на сиот пустош, кој се изразил во човечкиот живот и планетава, да се гледа како на неиздиференциран резултат од непроменливата природа на машката психа и истиот да се зема како еден од начините на кои и самите жени биле „колони-зирани“, т.е. преку машката доминација и бруталност. Наспроти овој пустош се наоѓа визијата за нерасипаната женска психа, која слично на Феникс, може да настане од пепелта од културата на мажите и да го спаси светот, визија поткрепена со фактот дека жените се хранителки, одгледувачи, помагачи, заштитнички и негователки на човечките суштества, што говори за особеноста на нивното однесување.

многу философи, почнувајќи од 18 век, па наваму, и тоа пред сè како, идеја, зачетник, на идејата за „женската етика“.

¹⁶⁵ А за кои особено зборуваше Олива Шрајнер во 1911 година во делото „Жената и работата“.

¹⁶⁶ Сфаќањето дека често рушителската природа на овие дејства треба да му се припише на фактот што во нив доминираат мажите, не е ништо ново, бидејќи ова сфаќање било доволно застапено во многуте причини кои на почетокот на 20 век биле потенцирани во однос на правото на жените на глас.

¹⁶⁷ Jean Grishaw, „Ideja ženske etike“, во *Uvod u etiku*, Piter Singer (ur.), Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci & Novi Sad, 2004, str. 697.

¹⁶⁸ Meery Daly, *Gyn/Ecology: The metaethics of radical feminism*, Beacon Press, Boston, 1978.

Сепак, базата на теоријата на оваа нова етика ја постави Керол Гилиган, со своето влијателно дело „Во различен глас: психолошката теорија и женскиот развој“¹⁶⁹, во кое таа докажува дека се во право сите оние кои се обидуваале да докажат дека жените, по правило, различно расудуваат за моралните прашања од мажите и дека е погрешна нивната претпоставка за инфериорноста на женското морално дејствување¹⁷⁰. Имено, Гилиган својот етички пристап го образложува, не само преку дотогашната специфичност на женската позиција во човечките односи, туку многу повеќе со тоа што „самите жени мислат за себе дека се способни да покажат грижа“.

Согласно дотогашната традиција за местото на жената во човечките односи, акцентот е ставен на правилата и принципите, што според Гилиган, а две години подоцна и според Нел Ноддингс¹⁷¹, е погрешно разбирање на моралот, кое е приморано, согласно традицијата, погрешно да го претстави моралното расудување на жените и да заснова типично машки модел на морално резонирање како стандард врз основа на кој, за жените се суди како за инфериорни, наместо да укажува на она што е дистинктивно и типично за женското морално мислење.

Во поновата феминистичка философија постојат бројни обиди да се укаже на фактот како дејностите (сфатени како занимања) во кои жените се вклучуваат, пред сѐ дејности кои бликаат со грижа за децата, физичко и емоционално одржување на другите блиски суштества, можат да се сфатат како она што ги произведува општествените приоритети и сфаќања на доблестите. Во овој контекст е и натписот на Сара Радик

¹⁶⁹ Carol Gilligan, *In a different voice: Psychological theory and women's development*, Harvard University Press, Cambridge, 1982.

¹⁷⁰ Исходиште на работата на Керол Гилиган, беше испитувањето на делото на Лоренс Колберг за моралниот развој на децата, каде во делот за дофаќање и реализација на највисокиот степен на морален развој, постои одредена спорност во однос на употребата на специфичната морална рамка на расудување, согласно која, моралните дилеми се решаваат преку повикување на правила и принципи, логички одлуки во поглед на приоритетите и во светлото на претходните прифаќања на тие правила и принципи, а не согласно потребата за посредување преку комуникацијата во односите.

¹⁷¹ Nell Noddings, *Caring: A feminine approach to ethics and education*, University of California Press, Berkeley, 1984.

„Мајчинско мислење“¹⁷², во кој таа покажува, и докажува дека задачата на мајчинството е основа на сфаќањето на доблестите, кои можат да пружат основа за критика на оние вредности и приоритети, кои во добар дел се основа на современиот општествен живот, вклучувајќи ги тука и милитаристичките вредности и приоритети. Донекаде слично и Керолајн Вајтбек¹⁷³ докажува дека праксата на грижа за другите, која во својот центар го има мајчинството, нуди етички модел на заемна реализација на луѓето, кој во многу се разликува од натпреварувачките и индивидуалистички норми од општествениот живот.

Сумарно, ова не е израз на феминизмот, наспроти мачоизмот, туку станува збор за нужноста луѓето на поинаков начин да се однесуваат кон животните проблеми - со повеќе **разбирање, толеранција, грижа и давање**, како главни етички вредности, додека нормите бараат загриженост и грижа, свртеност кон реалните животни проблеми, а се однесуваат на блиските и на сите луѓе, на повредените и несреќните, на траумите во природата и во човечкиот живот¹⁷⁴.

Оттука, е јасно зошто жените имаат толку влијание врз современата етика. Луѓето треба да се сменат, од насилство и негрижа, да се свртат кон **љубов и чување**, како што мајките ги чуваат и се грижат за своите деца, т.е. кон етиката на грижа како етика на одговорноста, која ветува дека нема да има насилнички постапки кои ќе ја повредуваат Природата и живите суштества.

¹⁷² Sarah Ruddick, „Maternal thinking“, *Feminist Studies*, 6, Summer 1980.

¹⁷³ Carollain Whitbeck, „A different reality; feminist ontology“, in *Beyond domination*, C.Gould (ed.), Rowman and Allanheld, Totowa, NJ, 1983.

¹⁷⁴ Впрочем така дејствуваа и Алберт Швајцер и Мајка Тереза.

ВТОР ДЕЛ

IV. ЕТИКАТА НА МЕДИУМИТЕ

Иако во подоцнежната философија и етика, се немало некое посебно разбирање за Кантовото учење за моралната должност, сметајќи го за премногу апстрактно, формалистичко и ригорозно, па поради тоа истото не може да го најде своето место во комплексната стварност на модерното човечко дејствување, сепак, во јавната свест на современата епоха се одржале одредени сфаќања за важноста на идејата за моралната должност или моралните обврски на човекот.

Се разбира, посебно е прашањето кој, и на каков начин, во социјалната заедница ги одредува моралните должности и обврски, но сепак, може да се тврди дека истите, во општа смисла, ги одредува целокупното искуство на социјалниот живот на луѓето, додека во посебна смисла, во одредени современи специфични професии (медицина, новинарство, деловен свет...), се јавуваат специфични морални барања кои имаат форма на морални должности во тие професии.

Така всушност и се раѓа потребата од создавање на применетата или практичната етика, како еден вид на примена на одредени етички принципи, теорија, норми или вредности на конкретни проблемски ситуации на дејствување во различни подрачја на животот. Согласно разликите¹⁷⁵ во тие подрачја, во последните неколку децении од развојот на етиката како философска и применета наука, посебно се обликувани и голем број на дисциплини на применетата етика.

Меѓу најзначајните, а кои нешто претходно накратко беа претставени, спаѓаат: биоетиката, медицинската етика, еколошката етика, социјалната етика, како и економската и деловната етика.

¹⁷⁵ За причините во однос на разгранувањето на етиката како философска наука на бројни дејствени подрачја на применета етика, веќе претходно е споменато во поглавјето „Поделба на етиката и современи етички теории“, делот за „Нормативна и практична, т.е. применета етика“.

4.1. ТЕРМИНОЛОШКО РАЗГРАНИЧУВАЊЕ И ПРЕДМЕТНО РАЗГЛЕДУВАЊЕ НА ЕТИКАТА НА МЕДИУМИТЕ

Како што веќе неколкупати е потенцирано, етиката е философско промислување на моралот како еден од облиците на човечкото дејствување, при што нејзината општа функција се состои во разбирање на моралниот феномен, а кое е произлезено од еден поширок контекст на разбирање на суштината на човекот, неговата положба во светот, во човечкото општество, како и во односите на човекот спрема сопствената човечност.

Меѓу мноштвото домени на таа човечка активност, а кои се исплетени со етички прашања, во современото општество, медиумите, новинарството и информирањето заземаат првостепено значење затоа што „според количината на времето кое современиот човек им го посветува, масовните медиуми се наоѓаат на третото место, веднаш зад работата и спиењето“¹⁷⁶.

Тоа е така затоа што денес медиумите имаат незаменлива улога во модерното демократско и плуралистичко општество. Тие се еден од факторите кои го овозможуваат воопшто неговото функционирање. И покрај тоа што во овие општества е дојдено до релативизирање на сите вредности, сепак повторно се поставува прашањето за етичките вредности и критериуми според кои случувањата во светот на општествената комуникација би можело и би требало да се управуваат и вреднуваат.

Затоа е неодминлива *расправа* за моралноста на медиумската и новинарската практика и теорија, особено поради нивната голема деловност. Истата со себе повлекува голем степен на одговорност, затоа што новинарството секогаш одново доаѓа во служба на различни интереси, а тоа заедно со формалните и содржинските квалитети на медиумската понуда, е еден од најважните критериуми за оценка. Токму затоа ни се наметнува потребата за примена на

¹⁷⁶ Danijel Kornj, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999, str. 7.

судот на разумот и моралните проценки и на ова подрачје. Во спротивно, **медиумите без морал стануваат собиралиште на подли страсти, слика на општествениот хаос во кој се прекинува континуитетот и се дестабилизира системот на општествени норми, а со тоа и самото модерно општество.**

Слабо формираната работна ситуација и недиференцираната структура на медиумот и на новинарската професија, им овозможува на медиумските работници и новинарите поголема слобода и креативност. Но, оваа привилегија, тие би требало да ја оправдаат со повисок степен на квалитетна култура во својата професија, во која една разработена медиумска етика би имала средишно место, продлабочена и терминолошки и предметно разграничена од новинарската етика, како и од етиката на публиката.

Првиот чекор кон реализација на претходното, е терминолошкото разграничување на поимот и предметот на медиумската од новинарската етика. Имено, тоа е нужно затоа што во денешно време се чини како вообичаено, како во теориските трудови од етиката на медиумите, но и од етиката во новинарството, а така и во јавноста, да се провлекува едно **погрешно уверување дека етиката на медиумите е синоним за новинарската или журналистичката етика или обратно, т.е. дека меѓу овие две етики може да се стави знакот за еднаквост.** Ваквото погрешно уверување и заблуда се состои во сведување на релевантните морално-етички медиумски комуникации и медиумското дејствување исклучиво само на новинарите, т.е. журналистите, а не како примена на философско-етичкото мислење на специфично подрачје на човековото дејствување поврзано со средствата за масовна комуникација. Тоа говори дека постои одредена доза на неприфаќање на фактот дека морално-етичката одговорност може да се подели во секој масовно-медиумски акт поединечно, па затоа е поедноставно да се смета дека медиумската етика и не е ништо поразлично и поинакво од новинарската етика.

Исто така, како можен извор на погрешни уверувања за еднозначноста на медиумската етика како новинарска и обратно, е и одредувањето на медиумската етика во потесна смисла на зборот, при што за истата се вели дека се занимава со новинарската обработка на информациите, односно со моралните аспекти на сите оние медиумски работи и активности, при кои

„се доаѓа до ситуација да се врши избор и да се носат одлуки во поглед на содржината и обликот на информациите кои се нудат на јавноста“¹⁷⁷. Оттука, без да се потенцира дека се работи за дефинирање на медиумската етика во нејзиното потесно значење, односно дека истата, освен медиумските организации и публиката, го истражува и етосот на новинарот, за неа се вели дека е, или се изедначува со новинарската етика, т.е. обратно.

Сепак, иако кај нас традиционално и погрешно, етиката на новинарството се користи како синоним за етика на медиумите и обратно, **етиката на новинарството** претставува збир на општи морални уверувања, сфаќања и норми на совеста на индивидуата во новинарската професија. Попрецизно, *среднино местио во етиката во новинарството е новинарот како морален субјект со совестен индивидуален морал, кој дејствува во комплексен однос во својата професија, со сите други актери во масовните медиуми, при што, како што сноси морална одговорност за својата дејност пред судот на својата совест, но и од другите актери во масовните медиуми, така сноси и пред судот на јавноста*. Едновременно, новинарот, како морален субјект, има морална должност да ги следи и медиумските специфични морални норми и обврски на професионалната етика, т.е. новинарскиот етос.

Етиката на медиумите или **медиумската етика**, од своја страна може да се дефинира како една од применетите етики, чиј што основен предмет е промислување и регулирање на она човечко дејствување, кое во подрачјето на модерните масовни медиуми може да има морален карактер, што значи со прашањата на коректното, вистинитото, нетенденциозното, одговорното, навременото, неманипулативното, недисквалификувачкото, правичното, опфатното информирање на јавноста од страна на новинарите, уредниците и останатите одговорни субјекти во медиумите, но и оние прашања кои се поврзани со корисниците на медиумските информации, т.е. публиката.

Согласно претходното одредување на медиумската етика, се забележува дека предметот на истата е условен од две нејзини битни одредби кои се меѓусебно поврзани:

¹⁷⁷ Danijel Kornj, op. cit., str. 17.

- од една страна, *етиката на медиумите е систем од морални вредности, ставови, судови, процеси, норми и обврски на морално-етичкото одговорно дејствување на сите актери, во процесот на масовната комуникација и масовните медиуми. Во ова одредување етиката на медиумите се јавува како специфичен облик на морално-етичка регулација на постапувањето на секој актер кој учествува во производството, дистрибуирањето и примањето на содржините на масовните медиуми, значи збир на обврски кои обезбедуваат регулирање на оваа пракса. Оттука, етиката на медиумите е еден од можните облици на регулација на моралното дејствување¹⁷⁸;*
- од друга страна, *етиката на медиумите е систем од философско-етички ставови, кои се однесуваат на моралното дејствување, поврзано со средствата за масовна комуникација. Овие ставови служат за разбирање, теориско фундаирање и нормирање на моралната пракса на сите учесници во процесот на масовните медиуми, т.е. промислување и укажување на правилата за спроведување на дело на оваа етика, на полето кое и е својствено. Во ова одредување, етиката на медиумите е философско-етичка рефлексија која, поаѓајќи од општите етички мисловни ориентации, ставови и поими, ја истражува смислата, можностите за нормирање и ограничување на моралната пракса во масовните медиуми. Согласно претходното, етиката на медиумите се разгледува како облик на етичка рефлексија на едно подрачје на морална пракса¹⁷⁹;*

¹⁷⁸ Danijel Kornj, op. cit., str. 10.

¹⁷⁹ Danijel Kornj, op. cit., str. 9. Подетално види кај Denis Huisman, *L'Age du faire. Pour une morale de la communication*, Hachette „Pluriel", Paris, f.f. 12-13.

4.1.1. Етиката на медиумите како регулација на дејноста-како морал на медиумските организации, морал на новинарите и морал на публиката

Бидејќи на *етицијата на медиумите* се гледа како на една од применетите етики, чиј што основен предмет е *промулвање и регулирање на она човечко дејствување во подрачјето на модерниите масовни медиуми кое може да има морален карактер*, медиумско-етичката одговорност ја сносат луѓето кои работат во медиумите, што значи и оние кои се создавачи на масовно-медиумските содржини (новинари, уредници, редакции), и сопствениците на медиумските куќи (издавачи, ТВ куќи, медиумски концерни и други), како и самите корисници на медиумите (публиката), при што разликата во моралната одговорност меѓу овие актери е можно да се утврди според моделот на степенастата поделба на одговорноста.

Ова укажува дека етиката на медиумите како начин на регулација на моралното дејствување на сите актери на масовните медиуми, го нормира однесувањето на различните актери во масовните медиуми, при што, **она што таа го нормира е:**

- (1) институционално-организациското подрачје на масовните медиуми, т.е. **етосот на медиумската организација;**
- (2) подрачјето на индивидуалното дејствување на создавачот и дистрибутерот на масовните медиуми, т.е. **етосот на новинарот;**
- (3) подрачјето на корисникот и реципиентот, т.е. **етосот на публиката.**

Како што постои индивидуална одговорност за дејствување во медиумите, така постои и **институционално-организациска одговорност**, т.е. **етос на медиумските институции**. Тој ја претставува одговорноста на медиумските организации за општата и конкретната морална ориентираност на севкупноста на својата активност (придржување кон општите хуманистички начела, вистинито известување, точност на информациите, почитување на човековото достоинство, почитување на личноста, избегнување на секаков облик на дискриминација, право на критика на јавните личности и настани и слично).

Оваа одговорност, *од една страна*, се нормира со внатрешните правила, кодекси, програмски начела и обичаи на самата активност во медиумските организации. Во нив медиумската организација поставува морална самообврска на однесување, на начин, сходно интерно формалните прописи, кои имаат морален карактер или неформалните прописи на културата на самата организација. *Од друга страна*, оваа одговорност подлежи на институционална контрола и самоконтрола, кои се во ингеренции на етичките институции и контролните органи (новинарските здруженија, советите за печат, медиумско-критичарската јавност и слично). *Од трета страна*, полето и обликот на моралната одговорност се уредени со специфични норми на професијата, а кои се поставуваат со етичките кодекси на одредена организација, како и со воспоставениот етос на журналистичката, новинарската професија.

Но, на моралниот нормативитет во масовните медиуми, се изложени и самите индивидуални дејци, затоа што во прв ред тие се создавачи на медиумските содржини. Во ова свое подрачје, етиката на медиумите, традиционално се означува и како журналистичка или новинарска етика, т.е. **етосот на новинарот**, кој ги претставува општите морални уверувања, сфаќања и норми на совеста на индивидуата во журналистичката, т.е. новинарската професија. Значи, во нејзиното средиште е новинарот како морален субјект со сопствен индивидуален морал, кој, во рамките на сопствената професија, дејствува во комплексен однос со сите други актери на масовните медиуми (јавноста, сопствениците на медиумските куќи, уредниците, редакцијата, колегите и слично).

Од една страна, новинарот како морален субјект, во новинарската активност постапува според својот морален карактер. Во тоа го водат сопствените морални уверувања и сфаќања, намерите, одлуките и моралните избори. Како морално импутибилно суштество, тој сноси морална одговорност за сопствената активност, како пред судот на својата совест, така и пред судот на јавноста. *Од друга страна*, новинарот како морален субјект има морална должност да ги следи медиумските специфични морални норми и обврски (критичките барања на јавноста, самообврзаноста на слободна информација и демант, нормата за точно известување и слично), што значи, моралната обврска на новинарот се состои во почитување и

следење на нормите и прописите на професионалната етика, т.е. новинарскиот етос.

Етосот на публиката, т.е. корисниците или реципиентите на масовно-медиумските содржини, е третиот составен дел од општата етика на медиумите. Односот на публиката спрема содржините и влијанијата на масовните медиуми не е вредносно неутрален, туку напротив, масовните медиуми, во поголема или помала мерка, влијаат на општите вредносни ориентации на луѓето, влијаат врз изградбата на погледите за светот на луѓето, како и врз изградбата и промената на ставовите за најразлични прашања и настани во јавноста!

Масовните медиуми се значаен фактор во воспитувањето и социјализацијата. Новите истражувања¹⁸⁰ за односите меѓу моралот и медиумите го свртеа вниманието врз цела една низа прашања: за морално заснованото однесување на возрастните реципиенти во однос на медиумите, за воспитната контрола на конзумирање на медиумите од страна на децата, за образовните и морално-воспитните задачи на медиумите, пред сè на телевизијата, за моралот на/во медиумските производи, за телевизијата како „таен (со)воспитувач“ и слично.

Без оглед на фактот дека медиумите со своето моќно влијание, делумно ја пасивизираат, а делумно ја активираат публиката, моралната одговорност на публиката не е намалена! Етиката на публиката имплицира свест на публиката за квалитетот на содржините на медиумите, барањата за квалитет на медиумите, како и спремност да се игра активна улога во однос на влијанието на медиумите. Во тој поглед, етиката на публиката е блиска на медиумската педагогија.

Сето претходно, говори дека корисниците на масовните медиуми имаат одредени права и должности во медиумско-етичката рефлексива. Три улоги, и на нив примерни одговорности, ѝ припаѓаат на публиката во рецепцијата на масовните медиуми:

- a. публиката ги користи медиумите како критичко разбирање на реалноста и за обликување на волјата на граѓаните;

¹⁸⁰ на пример на Арнолд од 1993 година. Подетално погледни во книгата на Zlatko Miliša & Nenad Vertovšek i Mirela Tolić, *Mediji i mladi – Prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*, Sveučilišna knjižara, Zagreb, 2009.

- б. семејствата и родителите имаат посебна одговорност за користење на медиумите од страна на децата и младите;
- в. медиумите имаат функција на алтернатива за сопствено обликување на слободното време.

Значи, **публиката има граѓанска одговорност за слободното новинарство**. Од ова произлегуваат и барањата за што поголемо учество на публиката во програмската структура на медиумите (читателски совети, учество во советите за печат и слично).

4.1.2. Етиката на медиумите како философска рефлексija

Хегеловиот познат став дека „весниците се утринска молитва на современиот човек“, го сврте вниманието на философијата во однос на постоењето на весниците како масовен медиум. Од тогаш, па наваму, во философијата и етиката расте интересот за философско-етичките прашања на постоењето, функционирањето, општествената улога и влијанието на масовните медиуми.

Првиот бран на теориска рефлексija за масовните медиуми се случи кон крајот на 19 век во Америка, и беше ориентиран кон разбирање на весниците како комплексна социјална институција, како и на професионалниот и етичкиот повик на новинарот, додека вториот бран на значајни теориски обиди за изградба на етика на медиумите е поврзан со почетокот на новинарското образование. Конечно, во последните дваесетина години, како во Америка, така и во Западна Европа, се појавуваат голем број на книги и публикации, кои ја втемелуваат етиката на медиумите како теориска дисциплина. Во нив се поврзуваат етиката и комуникологијата, или се расправа за бројни конкретни морални прашања во масовните медиуми.

Врз основа на прегледот на основните теориски позиции и методолошки рамки на засновањето на етиката на медиумите, можно е да се разликуваат две разбирања на етиката на медиумите како теориско-философска рефлексija¹⁸¹:

¹⁸¹ Milenko Perović, *Etika medija*, KIC Bijeli Pavle, Danilovgrad, 2007, str. 131.

1. **етичката рефлексија на системот на масовните медиуми**, поаѓа од општото гледиште на разбирање на масовните медиуми, како еден од највлијателните современи извори на создавање на одредена слика за реалноста.

Во средиштето на мисловното внимание на философско-етичката рефлексија на медиумската конструкција за реалноста, се наоѓа прашањето за тоа **кој, како, зошто и со кои последици** бира, поставува и ги тематизира медиумските содржини, врз основа на кои се создава одредена слика за реалноста, при што, ова рефлексија има улога на критичка рефлексија на етички проблематичните содржини, настани, личности и дејствија во системот на масовните медиуми. Таа е теориски освестена рефлексија на јавноста, која се заснова на критичките анализи на проблематичните медиумски форми¹⁸² и критичките анализи на дискурсот и јазикот¹⁸³.

Во етичката рефлексија на системот на медиумите спаѓа и критичката рефлексија и вреднување на техничките, институционалните, стопанските и општествените структури и процеси на системот на медиумите. Таа опфаќа анализа на структурата на новите технологии и комуникации, анализа на медиумско-политичките процеси и масовно-медиумските форми на организација, истражување на концентрацијата и комерцијализацијата на масовните медиуми, зависноста на масовните медиуми од пазарот и политичката моќ и слично.

2. **етичкото засновање на етиката на медиумите** поаѓа од општото гледиште дека етиката на медиумите не е посебна етика, туку етика применета на едно посебно истражувачко подрачје, т.е. подрачјето на средствата за масовна комуникација и дека нејзината основна теориска позиција произлегува од философската етика.

Имајќи го предвид фактот за големиот број на водечки модерни концепции на философската етика, кои се индивидуалистички втемелени и почиваат на изворната претпоставка за моралниот индивидуализам и вредносниот плурализам, цела една низа на философско-етички прашања и проблеми произлегува од фактот дека полето на реализација на таквиот инди-

¹⁸² како што се, на пример, облиците на забава, реклама, приказ на власта, приказ на одредени настани и слично.

¹⁸³ на пример родово специфичните форми на комуникација, јазикот на омраза, демагогијата и слично.

видуалистички и плуралистички став, секогаш е некој општествено формален или неформален систем на морално самооднесување на луѓето, значи некоја морална заедница.

Во етиката на медиумите, преоѓањето од моралниот индивидуализам на откривањето на можностите за постоењето на морална заедница, се комплицира и со фактот дека масовните медиуми претставуваат институционално структуриран систем на човеково дејствување во кој, секогаш постои технолошка, работно-организациона, институционална, пазарна, па и политичка условеност на дејствувањето на актерите, при што, истото е условено со самата цел на постоењето на медиумот како систем. Масовните медиуми, како морално-етички феномен или, како една одредена морална заедница на луѓе, претставува само еден од елементите на постоење и функционирање на масовните медиуми.

Во оваа смисла, современите теоретичари, кои се занимаваат со теориско засновање на етиката на медиумите, имаат значителни тешкотии во однос на давањето полна вредност и употребливост на своите медиумско-етички ставови. Во совладувањето на тие потешкотии, поедини теоретичари, како што се Карл Ото Апел и Јирген Хабермас, се обидуваат да изградат одредена **етика на комуникацијата**¹⁸⁴, која би требало да послужи, *медиумската етика да може да се заснова од разбирањето на етичките карактер на самата човечка комуникација.*

Станува збор за една многу значајна етичка тема, во која се говори за смислата на односите меѓу луѓето, т.е. за смислата и суштината на комуникацијата, која се воспоставува меѓу нив и, која е услов за добри меѓучовечки односи во светот, кој се стреми да се поврзе универзално и во него да се воспостави разбирање меѓу неговите луѓе и делови.

¹⁸⁴ Современата распространетост на масовните комуникации, нивното длабоко влијание на сите подрачја на човековиот живот, како и развојот на комуникологијата како нова научна дисциплина, ја иницираа потребата од втемелување на **етиката на комуникацијата**, чија што задача би била да ги испитува моралните прашања, настанати во најразлични облици на современото комуницирање. Во нејзини рамки почнува да се развива и **етиката на информирањето**. Зголемениот раст на потребата за информации во постиндустриското општество и со него поврзаната можност за злоупотреба на информации, ја условија потребата од етика која би ги испитувала морално допустливите однесувања кон информациите.

Во овој контекст, претставниците на т.н. **дискурс етика**¹⁸⁵, сметаат дека *етициката на медиумите може да произлезе од поврзаноста со универзалните принципи на вистина, веродостојност и праведност, на основа на што би било можно да се изведуваат конкретни нормативни принципи за етиката на медиумите*. Тие се уверени дека философски заснованите медиумско-етички начела можат да служат за отстранување на случајноста и самоволието. Во овој контекст, не е случајно што Јирген Хабермас, потпирајќи се на историските и философските искуства, а во потребата од конечно оплеменување на човечкото општество, во сферата на комуницирањето го постави „барањето за вистината“¹⁸⁶.

4.2. ОСНОВНИ ПОИМИ И ПРОБЛЕМИ НА ЕТИКАТА НА МЕДИУМИТЕ

4.2.1. Определување на поимот јавност и етичкиот карактер на истиот

Воведувањето во проблемот на одредувањето на поимот и предметот на етиката на медиумите и новинарската етика, бара и соодветно и доволно разбирање на основните поими на „јавност“, „масовни комуникации“ и „масовни медиуми“.

Што се однесува до првиот поим - поимот на јавност - кој е од исклучително значење за комуниколошката теорија¹⁸⁷, не постои општо прифатена одредба, иако во денешно време, како во секојдневниот говор, така и во колоквијалните варијанти на неговата примена, тој е во сè поголема употреба. Тоа укажува не само на комплексноста на значењата кои се инкор-

¹⁸⁵ Jirgen Habermas, *Justification and application: Remarks on discourse ethics*, MIT Press, Cambridge, 1993.

¹⁸⁶ Jirgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als Ideologie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 1968.

¹⁸⁷ „без негово разгледување, понатаму не е можно разбирање ниту на феноменот на публиката, манипулацијата, индоктринацијата, пропагандата, рекламата, како и цензурата“ - Zorica Tomić, *Komunikologija*, Čigoja štampa, Beograd, 2003, str. 115.

порирани во самиот поим, кој стои во нивната основа, туку исто така и на потребата овој поим да се одреди нешто попрецизно.

Во отсуство на конзистентна, општоприфатлива дефиниција на поимот „јавност“, за негово попрецизно одредување, најдобро е да се тргне од претставувањето на опсегот на најважните сфаќања на овој поим, од антиката, па до денес, од различните антиципации и апроксимации, па сѐ до актуелните обиди за негово теориско одредување. Во оваа смисла, без амбиција да се обработи целосната научна генеза на овој поим, идејата за попрецизно одредување на овој поим се однесува на укажување на некои карактеристични теориски пристапи значајни за концептуализација на научно втемеленото истражување на поимот „јавност“.

Во оваа насока, етимолошки, може да се каже дека значењето на поимот „јавност“ е изведено најпрво од значењето на зборот „јаве“, како појавен свет, кој може да се регистрира со помош на сетилата. Затоа терминот „јавно“, ја означува обзнанетоста и општата пристапност. Што се однесува до политичкото значење на поимот „јавност“ (англ. public, франц. publique), истото се изведува од латинскиот „publicus“, односно „publicus“ (јавен), термин, изведен од зборот „populus“ (народ), при што „јавното“, сходно на овие термини, означува нешто што е популарно или народно.

Но, поимот на јавноста се конституира и од односот, опозицијата со поимот на приватноста, односно интимноста, како и од опозицијата спрема категоријата „тајно“. Латинскиот збор „privatus“ значи личен, но и лишен, а неговото социјално јадро се наоѓа во римското семејство и во институтот на приватната сопственост. Острата граница меѓу сферата на приватното и јавното „се брише оној час кога приватната сопственост станува јавно призната, односно заштитена erga omnes (против сите)“¹⁸⁸. Оттука, атрибутот „јавно“ најлесно се применува во смисла на „јавно мислење“, односно „јавност која е добро информирана или која негодува“¹⁸⁹.

Во историска смисла, иако во пред-граѓанските епохи на европската историја, можно е да се посведочи за постоење на

¹⁸⁸ Ljubomir Tadić, *Ogled o javnosti*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1987, str. 15.

¹⁸⁹ Jürgen Habermas, *Javno mnenje*, Kultura, Beograd, 1969, str. 8.

некаков облик на јавност („publicum opinionem“ кај Кикерон, „opiniones publicae“ кај Еразмо Ротердамски или „opinione“, т.е. „opinion“ кај Николо Макијавели, Вилијам Шекспир и Дејвид Хјум, но и како „Law of opinion“ кај Џон Лок), сепак до создавањето на модерната граѓанска епоха, поимот „јавност“, генерално почива врз хиерархизираната комуникација меѓу луѓето. Традиционалните пред-граѓански општества, биле во себе, сталешки расчленети и затворени општества, ограничени и со слаби комуникации, генерално локално ориентирани. Широчината на комуникациите и правото на истите почивале на големата разлика во правните, политичките и економските статуси на луѓето, при што, комуникацијата се сметала за привилегија на тесен круг издвоени општествени слоеви.

За тоа сведочат сознанијата од стара Грција, каде поимите на „јавното“ и „приватното“, се јавуваат во сферата на полисот, сфера заедничка за сите и строго издвоена од сферата на домаќинството, како сфера на приватен домен, но и сфера, која претставува интегративен фактор на заедништво, бидејќи јавниот живот (bios politikos) се реализира на плоштадот, Агората, но исто така и во разговорот.¹⁹⁰ Со тоа, за античкиот свет, јавноста всушност е царство на слободата, домен во кој се станува јавно видливо. Претпоставката дека демократијата е втемелена на непосредното општење, ја остава можноста, јавноста да се толкува како царство на слободата и со тоа се здобие со квалификативот *res publicae*, бидејќи доменот на јавноста не е само факт кој говори дека овој домен е дозволен само на сите слободни луѓе, туку и дека учеството во јавниот живот на заедницата истовремено е и нивна обврска.

Сфаќањето на јавноста како општествена и политичка категорија, се менува со историјата, зависно од различните развојни фази и уредувања на општествата, со што истиот поим е ограничен само на тесен општествен слој, кој е во состојба константно или повремено да се движи и влијае на политичката пракса. Така во грчко-римскиот свет, но и подоцна, во феудалните формации, во кои јавноста се изразува единствено како дворска репрезентативна јавност на племенитост и црковни ритуали, поимот на јавноста се ограничува само на

¹⁹⁰ Спореди со Filip Arijes & Žorž Dibi (eds.), *Istorija privatnog života*, Tom I, Clio, Beograd, 2000.

слободните луѓе, односно граѓаните, додека робовите и кметовите биле исклучени од истиот.

Во овој контекст, за средниот век е карактеристична појавата на т.н. „репрезентативна“ јавност, која се конституира, не како сфера на јавноста во онаа смисла во која била артикулирана античката грчка или римска традиција, туку претставува обележје на статусот поврзано со „атрибутите на личноста како што се инсигнија (грбовите и оружјата), хабитус (облекувањето и фризуриите), манири (начинот на поздравување и однесување), како и реторика (именувањето и говорот исполнет со формализам воопшто), т.е. со строгиот кодекс на племското однесување“¹⁹¹.

Во теоријата за кралскиот апсолутизам, монархот е сметан за единствена јавна личност која го репрезентира целото општество. На овој начин, репрезентативната јавност, која се ограничува само на дворот на монархот, има карактер на резерват во едно општество, кое се издвојува од државата, овозможувајќи одвојување на приватната од јавната сфера во модерно значење на поимот „јавност“.

Со раѓањето на граѓанското општество како автентична област на приватната автономија, племенскиот сталеж и црквата како носители на репрезентативната јавност, лека полека се дезинтегрираат во еден процес на поларизација, кој од една страна ги има приватните елементи, а од друга страна, јавните елементи, создавајќи простор за една друга сфера, која е поврзана со поимот на јавноста во модерна смисла, а тоа е сферата на јавната власт. Со тоа, категоријата „јавно“ постепено се претвора во синоним за „државно“, со што обичните луѓе се потчинети на јавната власт и претставуваат само публика.

Кон крајот на 17 и почетокот на 18 век, во напредните земји во Европа (Франција, Англија и Германија) се создава поимот на т.н. „литерарна јавност“, која, како специфичен облик на јавноста, т.е. претходен облик на јавноста и зачетник на граѓанската политичка јавност, која критички и политички дејствува, претставува „вежбалиште на јавното резонирање, кое сѐ уште само во себе кружи како процес на самопросветување на обичните луѓе во однос на автентични искуства од

¹⁹¹ Jirgen Habermas, op. cit., str. 15.

својата нова приватност"¹⁹². Истата е составена од книжевници, критичари на уметноста, философи и научници, кои се собираат во француските салони, англиските кафеани или германските кафеански клубови и друштва, каде расправаат за различни актуелни и релевантни општествени случувања, давајќи поддршка или, спротиставувајќи се на власта.

Нешто подоцна, во модерното доба, привилегијата на старата хиерархизирана комуникација, постепено се преобразува во општа привилегија на комуникација, што говори дека јавноста која со векови била ексклузивна, во модерната епоха станува општа. Просветителството, најпрво носи битна промена во значењето на „јавноста“ како „мислење на граѓаните способни за расудување, кои се добро информирани и свесни за одговорноста“. Оваа промена е предизвикана со излегување на европскиот човек од стариот, затворен свет, во новото отворено општество.

Плуралноста на изразување на слободата, ја донесе и потребата поединецот, сам да мора да започне да се ориентира во животната активност, но и одговорноста за дејствувањето и последиците од истата. Излегувањето од затворениот феудален свет, ја донесе и потребата за информации. Од друга страна, модерната слобода ја донесе и атомизацијата на луѓето, како и потребата за наоѓање на нови фактори на општествена интеграција на луѓето.

Оттука, за јавноста се вели дека е модерен феномен, кој настанал во процесот на воспоставување на модерното граѓанско општество и втемелувањето на принципите на политичка демократија, затоа што во современите демократски општества истата игра голема улога, бидејќи во неа се формираат и се одржуваат општите вредносни системи на општеството, владачките погледи на светот, политичката волја на граѓаните, како и мислењето на луѓето за најразлични актуелни настани и феномени. Јавноста е простор во кој се преплетува сферата на општеството и сферата на државата, но истовремено е и поле кое овозможува слободна комуникација меѓу луѓето. Како политичко-правен поим, јавноста ја означува надворешната сфера на општествениот живот, станувајќи критериум на вред-

¹⁹² Jirgen Habermas, op. cit., str. 40.

нување на оние општествени одлики кои ги допираат интересите на сите припадници на општеството.

Доколку се резимира претходното, може да се каже дека во раната употреба на поимот „јавност“, се препознаваат две основни значења:¹⁹³ едното е содржано во терминот „res publica“ и се однесува на општата достапност, отвореност и пристапност на народот, во смисла на „јавно место“, додека во вториот случај, поимот е поврзан со оние работи кои се од општ интерес или попрецизно, со службените и државни работи. Оттука, како што подвлекува Винсент Прајс, првата смисла на овој поим егзистира и денес во изразите како што се „јавни медиуми“ или „публицирање“, додека втората во поимите како што се „јавни работи“ или „јавни закони“¹⁹⁴.

Во генерална рамка, претходното ни дава за право да тврдиме дека прво, во литературата постојат мноштво дефиниции на поимот „јавност“, што говори за различните начини на кои е сфаќан овој поим, и второ, дека тие различни начини можат да се поделат во две групи. Според **првата група јавностиа е приписок врз комедиите, социјална контрола и нејзини закони**, додека **според втората, јавностиа е добар суд за политичката елита, свесна одговорност**. Токму затоа, во најширока смисла, „јавноста“ може да се одреди како **свекуност на сите можни лица кои земаат учество во некоја настан или во посебни и омишлени процеси на општествено живото**.

Со настанувањето на модерниот поим на јавноста, зајакнува и свеста дека истата претставува мешавина од оние кои се способни и оние кои не се способни да расудуваат. Токму поради ова, во теориските дискусии за јавноста, уште од самиот почеток се искристализирале два концепта: концептот на елитата и концептот на интеграцијата. Според **првиот концепт**, политичкото влијание на елитата е одлучувачки фактор за постоењето на јавноста, додека според **вториот концепт**, јавноста има примарно општествена интегративна функција.

Низ овие два концепта се прекршуваат, помалку или повеќе сите дискусии за поимот на јавноста, особено теориските спорови за нејзината суштина и функции. Една група на теоре-

¹⁹³ Vesna Lamza-Posavec, *Javno mnijenje: Teorije i istraživanja*, Alinea, Zagreb, 1995, str. 14.

¹⁹⁴ Подетално погледни кај Vincent Price, *Public opinion*, Sage Publications, Newbury Park, 1992.

тичари е наклонета кон ставот, јавноста како јавно мислење да ја сфати во старото значење како социјална контрола, друга, ја сфаќа како добро политичко расудување со свесна одговорност, трета, дека јавноста секогаш постоела, а четврта, пак, дека таа се раѓа за време Просветителството, под влијание на либералното граѓанство.

Во однос на функциите кои ги има или извршува овој поим, од Просветителството наваму, развојот на поимот „јавност“ почива на утврдување на следниве четири основни функции:

1. Јавноста како **политички поим** кој означува општествен простор во кој се образува јавното мислење. Во апстрактна смисла, ова мислење ја репрезентира волјата на еден народ, затоа што јавноста е сума од мислења и уверувања кои се однесуваат на самата заедница;
2. Јавноста како **комуникациски поим** кој упатува на нејзината интегративна функција во едно општество. Различните мислења и интереси кај еден народ, со помош на јавноста стануваат јавни и заеднички, а тоа се манифестира во растечката комуникација на мислење кај луѓето за најразлични животни прашања, посебно за политичките прашања;
3. Јавноста како **правен поим**, втемелен на принципот на правото секој член во општеството да има пристап и увид во дејствувањето на јавните сектори на општеството. Оттука, јавноста има функција на контрола на јавните дејственици заради заемната сигурност на народот;
4. Јавноста како **социјален поим** кој има функција да биде средство за одбрана на општеството од отуѓената политика: ако народот важи како вистински суверен, тогаш работите кои се однесуваат на сите, мораат да бидат видливи секому. Јавноста мора да биде: пристапното парламентарно гласање, судската дејност, посебно во судските процеси („Без публицитетот нема право“), како и дејноста на извршната власт. Со помош на „принципот на општиот пристап“, од особено значење е јавноста на печатените медиуми во модерната борба за правата и слободите на човекот.

Меѓутоа, **јавноста** може да се разгледува и како **етички поим**, т.е. како поим кој има етички карактер, а кој *произле-*

џува од функцијата на јавноста како создавач на моралната заедница во едно општество. Неслободните општества немаат јавност, односно отсуството на јавноста е израз и клучен фактор за одржување на неслободата на некое општество. Во слободните општества, јавноста е израз и фактор на слободата на тие општества. Во нив, клучната функција на јавноста е содржана во желбата за поврзување на општеството, политиката, државата и моралот, како и во засновање на општествено, политичко и морално дејствување.

* * *

Во принцип, јавноста го конституира комуникацискиот, социјалниот, политичкиот и општиот вредносен простор. Ваквиот простор е нужен за индивидуална животна ориентација на луѓето, како и за колективно обликување на општествената и политичката волја. Во темелите на современата идеја на јавноста се наоѓа општата вредносна ориентираност за слободно одлучување на поединецот. Поради тоа, *етичкиот карактер на јавноста се изразува во нејзиното одредување на мнението кое поведува на вредности, особено моралните вредности и начините на однесување на луѓето.*

Јавноста не е можна без морално втемелување. Таа денес се смета за една од основните етички категории. Како што на јавноста и е потребна морална димензија, така и на моралот му е потребна јавна димензија. Модерното право на човекот да биде признат во своето право за внатрешно морално уверување, има смисла, само доколку поединецот ја гарантира содржината на своите морални уверувања во јавната комуникација со другите луѓе. Токму затоа, **јавноста е основа за моралната заедница меѓу луѓето.** Во принцип, таа на секој поединец му го признава правото на форма, но не и на содржина на моралните уверувања. На секому му е признато правото на морално уверување, но самата содржина на тие уверувања никому однапред не му е признаена. Секој поединец е принуден, своето мислење и уверувања да ги изнесе во јавност, доколку сака другите да му ги прифатат. Па така, моралните уверувања на луѓето се спротивставуваат, судираат и посредуваат. Само на овој начин можат да настанат општи морални уверувања на една заедница.

Оттука, за морална заедница може да се смета само онаа заедница на луѓе во која се воспоставени и важат одредени општи морални уверувања. **Моралната јавност настанува во процесот на прераснување на индивидуалните уверувања во важечки морални прописи.** Такви прописи можат да настанат од сродноста на погледите за светот, вредносните и животните ориентации на луѓето. Кога ќе се воспостават, тогаш тие го регулираат конкретното дејствување на луѓето во најразлични животни ситуации.

Со прераснувањето на индивидуалните во општи уверувања, моралната јавност стекнува можност да просудува за целината на општествениот живот на луѓето. Со таква можност моралната јавност себе си си дава:

- право да резонира и суди за сите општествени феномени;
- право да се смета за важен учесник во процесот на изнаоѓање на најдобри решенија во интерес на општото добро;
- право сопствените уверувања да ги преведува во акти на колективно обликување на волјата на членовите на општеството.

Со еден збор, *моралната јавност се смета за повикана да просудува за она што, како и зошто, на секое јавно дејствување во општеството.* Моралната јавност почива на претпоставката за самоовластување за етичко просудување и чување на општото добро. Затоа таа може да биде **чуварка на моралните вредности на општеството.**

Во оваа смисла, денес владее уверувањето дека моралната и политичката јавност се конститутивен услов за модерна демократија. Само таму каде постои јавност, може да постои и демократска супстанција на едно општество. Во онаа мерка во која медиумите на комуникација ја градат јавноста, во толкава мерка е можно општо обликување на мислењето и уверувањето на луѓето и нивното демократско учество во општествените процеси. Само демократското уредување на општеството овозможува слободно изразување на мислењето на јавноста. Што покомплексен е некој политички систем, толку е по потребна функционална јавност.

Но сепак, Хегел покажа дека јавноста може да биде и противречен поим. *Од една страна,* јавноста извира од субјек-

тивното право на слобода на поединецот во општеството да ги изразува сопствените судови, мненија и совети за општите работи. *Од друџа сџирана*, јавното мнение почива на „мешање на важното со неважното“. Затоа таа може да има заблуди и погрешни мислења. Јавното мнение ја соединува во себе вистината и „бесконечната заблуда“, така што неговата сериозност не е ништо сериозно.

Хегеловата пофалба и критика на јавноста, ниту до ден-денешен, нема изгубено од својата сила. Напротив, истата добиваше сѐ повеќе на уверливост, посебно со прогресот во сфаќањата за бескрајните можности за контрола и манипулација на јавноста, затоа што противречноста на современото поимање на јавноста е содржана во фактот дека нејзината критичка функција се претвора во манипулативна: наместо јавноста да стане граница на силата, таа претставува нејзин полигон!

Имено, напоредно со техничко-технолошкиот развој на средствата за масовно комуницирање, т.е. со можностите за енормен развој на масовните комуникации и масовните медиуми во 20 и особено 21 век, **јавноста станува она поле на општественост во кое на најеклатантен начин се манифестираат односите на општествената моќ**. Современите истражувања на природата и обликот на влијание на масовните медиуми на духот на времето, посебно на промените во ставовите на јавноста, ги опишуваат тие влијанија со сликата на т.н. „**спирала на молчење**“ и т.н. „**ефект на воз**“¹⁹⁵. Затоа, контролата на институциите на јавноста, а особено *контрoла на масовниџе медиуми, е најважноџо средџиво за оџиџиесџивена доминација, заџоа џиџо исџоџо ја обезбедува можностџа за уџравување, сџрукџурирање и контрoлирање на јавноџо мнение*.

4.2.2. Поимот на масовна комуникација

Живееме во меѓусебно поврзан свет, во кој луѓето од целата планета учествуваат во единствен информациски поре-

¹⁹⁵ Ефектот на „спиралата на молчење во јавноста“ почива на стравот на поединецот од изолација, доколку неговото мислење се разликува од јавно прифатеното, а „ефектот на возот“, на придружување кон мислењето на мнозинството.

док, каде клучната улога во однос на постоењето на моралната и политичката јавност ја имаат модерните комуникации, особено масовните комуникации.

Поимот „комуникација“ потекнува од латинскиот глагол *communicare*, што значи нешто да се направи заеднички, односно нешто да се соопшти. Именката *communicatio*, која е изведена од споменатиот глагол, означува заедница, размена и општење, при што општите етимолошки одредувања на овие поими упатуваат на фактот дека „општењето како активност, кое го претставува самиот темел на комуникацијата, не е ништо друго освен воспоставување на заедница, односно општественост“¹⁹⁶. Да се соопшти, во овој контекст значи да се здружи, односно сопствената активност и дејства да се усогласат со заедницата и општествениот живот, што укажува дека самата комуникација по својата суштина означува „премин, од индивидуалното кон колективното“¹⁹⁷.

Оттука, може да се излучи едно издиференцирано сфаќање на **комуникацијата како размена на знаења со посредство на податоци помеѓу учесниците кои стојат во замен однос**, што укажува дека во средиштето на поимот „комуникација“ стои идејата за *заедничко* (*communis*), а која ја имаат оние кои комуницираат. Ова *заедничко* може да биде:

- врска за пренесување на сигналот;
- однос на очекување, кој се раѓа од информацијата;
- одредена согласност на знаењето, искуството и вреднувањето, од кои извираат очекувањата или кои на сигналите им даваат значење;
- одредени намери или влијанија кои се постигнуваат со размена на сигнали.

Претходното го потврдува фактот дека комуникацијата во начело е интенционален процес насочен кон остварување на одредени намери и цели и истиот е сочинет од своевиден дејствен однос меѓу комуникаторот и реципиентот, каде комуникаторот може да влијае на знаењето, претставите, чувствата, расположенијата, мнението, вредносните ориентации, дејствувањето и однесувањето на реципиентот. Со комуникацијата е

¹⁹⁶ Zorica Tomić, op. cit., str. 7.

¹⁹⁷ Подетално погледни кај Jean Cazeneuve, *L'Homme telespectateur*, Editions Danoel/Goenthier, Paris, 1974.

можно да се информира, известува, забавува, влијае, уверува и убедува, при што, влијанието се одвива преку просветување, воспитување, образование, забава, реклама, пропаганда и слично.

Оттука, можеме да разликуваме потесен и поширок поим на комуникацијата, од кои потесниот поим на „комуникација“ го означува *заедничкоџо* меѓу луѓето во некој социјален процес¹⁹⁸, додека поширокиот поим на „комуникација“ се применува во најразлични подрачја и науки, на пример како процес меѓу животните (анималистичка комуникација), процес меѓу живите организми (биокомуникација), меѓу техничките системи (техничка комуникација), како и меѓу луѓето и апаратите (комуникација човек-машина).

Водени од идејата за разгледување на потесното значење на поимот „комуникација“, во општествените науки наидуваме на дефиницијата на истата како севкупност на различните форми, врски и контакти помеѓу припадниците на општеството, па така разликуваме *џсихосоцијална*, која го разгледува пренесувањето на психичките содржини од една индивидуа или група на друга; *маџеријална*, која претпоставува пренесување или размена на добра меѓу поединци или групи од одредено општество, како и *масовна комуникација*, која се занимава со структурата на примање и емитување на пораки во средствата за јавно информирање, или пошироко, во мас-медумите, со што истата секогаш е јавна, принципиелна, достапна секому и насочена кон масовната, анонимна публика.

Како таква, масовната комуникација, без оглед на разликите во структурата, начинот на обликување и трансмитирање на пораките, согласно разбирањето на Денис Мек Квејл¹⁹⁹, се карактеризира со следниве одлики:

- масовната комуникација по дефиниција е насочена кон голема, односно масовна публика, што произлегува од примената на технологијата, како и од тенденцијата за стандардизација и стереотипизација на содржините;

¹⁹⁸ Jirgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Polity, Cambridge, 1989, како и Jirgen Habermas, *Theory of communicative action*, Heinemann, London, 1984.

¹⁹⁹ Denis Mek Kvejl, *Uvod u sociologiju masovnih komunikacija*, Glas, Beograd, 1976.

- масовната комуникација е јавна, а нејзината содржина е отворена и пристапна за сите;
- публиката на масовната комуникација е хетерогена по состав, при што нејзина основна карактеристика е масовноста;
- масовната комуникација подразбира истовремен контакт со многубројните, анонимни и често пасивни индивидуи;
- односот меѓу оној кој емитува и реципиентот е потполно безличен, во што и се крие барањето за објективност;
- публиката на масовната комуникација е колективитет, карактеризиран со заедничко поле на интерес, следење на идентичен облик на однесување, како и отвореност кон активностите, насочени кон заедничките цели.

Според дефиницијата на Харолд Ласвел²⁰⁰, масовните комуникации можат да се артикулираат во пет прашања и тоа: *кој* кажува и за *што*, по пат на *кој* канал, на *кого* и со *каков ефект*, при што самата комуникација содржи пет аспекта: испраќач, порака, медиум, примател и цел, но и самиот контекст, а кој може да биде физички и општествен. При ова, имајќи го во предвид фактот дека масовните комуникации се дел од реалноста на човечкиот свет, но оној дел кој го детерминира, не само нејзиното движење, интерпретација, туку и нејзиното осмислување, феноменот на масовната комуникација е можно да се разбере преку различни категории кои се инкорпорирани во неговиот поим:

- *медијација (посредување);*

Медијацијата е општ поим кој се користи за означување на трансформациите на оригиналните материјали (настани или идеи) и која настанува со нивната артикулација преку масовните медиуми. Оттука, суштинските прашања се оние за природата на промената која ја следи медиумската обработка на некој настан. На овој начин медиумите претставуваат активен агенс на културниот живот, креирајќи култура исто како и општествена стварност.

- *селекција и конструиција;*

²⁰⁰ Harold D. Lasswell, „The structure and function of communication in society“, in *Communication of Ideas*, L.Bryson (ed.), Harper & Bros, New York, 1948.

Селекцијата на било која ТВ програма или весник претставува резултат на процесот на селекција и интерпретација. Начинот на кој некоја содржина е конструирана, зависи од мноштвото претпоставки на кои се потпира работата на креаторот и уредникот на медиумот.

- *медиумски производи*;

Медиумските производи или продукти претставуваат своевидни добра кои се нудат на публиката, сфатена како група на потрошувачи или конзуматори.

Ова говори дека системот на масовните комуникации претставува своевидна основа, база врз која се артикулира, не само општествената стварност во својата севкупност, туку и еден специфичен културен контекст кој има за цел задоволување на следниве човечки потреби:

- потребата за информирање (ориентација за настаните во непосредната околина, општество или светот; примање на совети за практични прашања; прифаќање на мислењето и алтернативи за одлучување; задоволување на љубопитноста и општите интереси; учење и понатамошно образование; тежнение за сигурност);
- потреба за личен идентитет (зацврстување на личниот вредносен став; потрага по модел на однесување; идентификација со останатите; самоснаоѓање);
- потреба за интеграција и социјална интеракција (социјална емпатија; идентификација со другите; чувство на припадност; чување на дијалогот и социјалната интеракција; контакт со семејството, пријателите, општеството);
- потреба за забава (бегство од реалноста; релаксација; културно воздигнување; исполнување на времето; емоционална ослободеност; сексуална стимулација).

Едновремено, современата распространетост на масовните комуникации, нивното длабоко влијание на сите подрачја на човековиот живот, како и развојот на комуникологијата како нова научна дисциплина, ја иницираа потребата за втемелување на една **етика на комуникацијата**, чија што задача би била да ги испитува моралните прашања, настанати во најразлични облици на современото комуницирање.

Во нејзини рамки почнува да се развива и **етиката на информирањето**, затоа што зголемениот раст на потребата за информации во постиндустриското општество и со него повр-

заната можност за злоупотреба на информации, ја условија потребата од ваква етика која би ги испитувала морално допустливите однесувања кон информациите²⁰¹.

4.2.3. Средства за масовно информирање, нивна морална одговорност и медиумско право

Масовните медиуми или средствата за масовна комуникација²⁰² ги опфаќаат сите начини на ширење на комуникацијата со помош на технички средства, при што за масовните медиуми се говори како за социјален систем, кој служи за техничко создавање и ширење на комуникацијата во општеството²⁰³ или уште попрецизно, како за „систем од институции и техники со чија помош специјализирани групи, користејќи технички средства (печат, радио, ТВ, филмови), распространуваат симболички содржини до бројни, хетерогени и просторно широки расфрлани приматели“²⁰⁴.

Нивната клучна функција се состои во ширењето на информациите, а на кои најважно обележје им е новоста или отстапувањето од вообичаеното и она што се смета за нормално²⁰⁵. Меѓутоа, освен оваа, за одреден број на теоретичари²⁰⁶, постојат и други функции на масовните комуникации,

²⁰¹ Подетално види во Jorge Reina Schement (eds.), *Encyclopedia of communication and information Volume I-III*, Macmillan Reference USA, New York, 2002, одредницата „Ethics and information“.

²⁰² Иако стана општоприфатен, поимот „масовни медиуми“ не е сосема коректен поради употребата на придавката „масовни“, т.е. поимот „маса“, бидејќи медиумската маса е дисперзивна. Оттука, некои автори инсистираат на употреба на поимот „јавни медиуми“ поради главното обележје - „јавност“ на масовните медиуми, а кое оди заедно со актуелноста, периодичноста, универзалноста и дисперзивноста.

²⁰³ Karl Krause, *Die Fackel*, Verlag, Vienna, 1925, ff. 708.

²⁰⁴ Morris Janowitz, „The study of mass communication“, in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Vol. 3, Macmillan and Free Press, New York, 1968.

²⁰⁵ Florian Rötzer, „Interaction - The end of traditional mass media“, in *Media and public. Symptoms positioning simulation breaks*, Rudolf Maresch (ed.), Boer, Munich, 1996, p.p. 120.

²⁰⁶ пред сè оние кои се занимаваат со функционалистичкиот пристап кон комуникацијата, како што е Харолд Ласвел.

т.е. масовните медиуми, а кои се содржани во контролата над околината, потоа насочувањето на реакциите на општествените делови кон околината, како и во пренесувањето на општествените и културните наследства, од една на друга генерација.

Историски, поимот „масовни медиуми“ е воведен во употреба на англо-саксонско подрачје во дваесеттите години на 20 век, а последицата од таа употреба, се огледа во ширењето на радиото, весниците и списанијата²⁰⁷. Имено, длабоките општествени, економски, политички и технички промени од средина на 19 век, условија весниците и списанијата да станат „масовен печат“. Радиото и грамафонот како акустички медиуми, филмот и телевизијата како визуелни, односно аудио-визуелните медиуми, го одбележуваат моќниот развој на масовните медиуми во 20 век. Уште пред Првата светска војна, во САД настанува комерцијалната филмска индустрија, додека радиото се развива во дваесеттите години на минатиот век, а телевизијата по Втората светска војна. Сумарно, би се рекло дека сѐ започна со печатот, а денес без вклучувањето на телевизијата, односно современите компјутерски и мрежни системи, би било незамисливо да се говори за масовните медиуми.

Техничките иновации од крајот на 20 век и почетокот на 21 век условија големи промени во структурата на медиумите и каналите за комуникација, што доведе до поделба на масовните медиуми на печатени медиуми (весници, списанија, плакати и слично) и електронски медиуми, кои се делат пак на аудитивни (радио, ЦД, музички касети и слично) и аудиовизуелни медиуми (ТВ, видео, видеотекст и слично). Промените почиваат на влезот и раширувањето на новите техники на комуникација, што значи сѐ повеќе мултимедијално се спојуваат текстовите, податоците, графиките, сликите и филмовите. Во таквото спојување настанува и поимот „мултимедија“, кој почива на интеграција на сите можни модалитети на комуникација (јазик, текст, видео, аудио, телекомуникација, електроника, забава, техника на компјутерот и слично), при што синтезата на различни медиуми се остварува преку сателит и/или кабел директно (online, т.е. од банката на податоци или

²⁰⁷ Книгата, како најстар масовен медиум, настана со Гутенберговото пронаоѓање на печатарската машина, во 1455 година.

од интернет) или индиректно (offline, т.е. преку видео касети или ДВД или ЦД-РОМ).

Претходното, само го потврдува сознанието дека основната техничка претпоставка на денешната револуција во комуникацијата, е дигитализацијата (бинарните знаци, редукцијата на сигналот, компресијата на податоците, пренесувањето по вообичаените фреквенции, кабловската мрежа, дигиталните сателити и слично). Па така, денес, фундаментот на револуцијата на комуникациите ја прави **интернетот**, т.е. електронската мрежа, која взаемно поврзува десеттици илјади поединечни мрежи, т.е. милиони корисници. Интернетот често погрешно се означува како медиум, затоа што тој попрецизно е „простор за комуникација“, бидејќи нуди простор за сосема различни модалитети на комуникација. Само еден негов дел ја исполнува функцијата на традиционален медиум за распространување, додека другите негови делови служат за директна комуникација меѓу лицата или за барање на информации и нивно користење и дистрибуција.

Погоре изложеното, согласно и основните карактеристики со кои се одликуваат масовните медиуми: јавни (општо-достапни), медијални (по пат на користење на медиумот за техничко распространување), едностранни (одат од оној кој ги испраќа кон примателот, а не и обратно), индиректни (времето и местото на продукцијата и репродукцијата не се идентични) и усмерени кон дисперзивната публика (индивидуално користење) - овозможува слободно да се каже дека *преку нивна иа у и о и реба се и ро и и рува мо к и а и о и се го и и на човечка и а комуникација*, а со тоа, како што би рекол Маршал Меклуан, "се менува и самата структура на човечката сетилност"²⁰⁸.

Од друга страна, парадоксално, но вистинито, како индивидуи, преку масовната употреба на овие медиуми, имаме сè помала моќ за контрола на информациите, како и на самите комуникациски канали, што укажува дека *масовни и те медиуми како дел од реално с и а на човекови о и и свей, го дей термини раат и, не само нејзино и о движење и ин и е р и ре и ација, и у ку и нејзино и о осмислување, и нау го руирајќи се во своевидна основа на која се а р и и кулира, не само о и и и е с и вена и а с и в арно с и во*

²⁰⁸ Marshall McLuhan, *Razumijevanje medija*, Golden marketing – Tehni-ka knjiga, Zagreb, 2008, str. 86.

нејзината секулност, љубу и еден специфичен културен контекст.

* * *

Масовните комуникации, без оглед на сложениот и нагласен технички карактер, секогаш почиваат на непосреден или посреден практичен однос меѓу луѓето²⁰⁹, така што и самите подлежат на морална регулација, односно имаат карактер на морално-етички феномен. Меѓутоа, како што секоја индивидуална комуникација меѓу луѓето нема морален карактер (затоа што таа може да има и политички, правен, економски и друг карактер), исто и масовните комуникации и средства со чија помош истите се одвиваат (масовните медиуми), имаат различен карактер и функција, од кои само една може да се одреди како морална.

Масовните медиуми добиваат карактер на морално-етички феномен затоа што се облик, израз и фактор на промена на моралната состојба на една заедница. Сите отворени прашања на современата морална егзистенција на човекот се рефлектираат во масовните медиуми, со што тие стануваат субјекти на моралниот процес, додека сите актери кои спаѓаат во поимот „комуникатор“, но и „реципиент“ на масовните медиуми, се опфатени од мрежата на етичките категории.

Во разбирањето на општиот морален карактер на масовните медиуми, нагласена вредност има моралната одговорност. Тоа резултираше, во современите етички дискусии за проблемот на моралната одговорност, посебно одговорноста во масовните медиуми, да бидат отворени неколку значајни прашања. **Прво**, проблемот за условот за припишување на одговорноста. Имено, за одговорен за нешто се смета оној кој во постоечките околности можел да постапи и поинаку. Овој став претпоставува отвореност на можности за дејствување во дадена ситуација. Припишувањето на одговорност почива на слободната одлука на автономното суштество да може да влијае врз надворешниот свет, а во истовреме да не биде условен од него. **Второ**, се дискутира и прашањето за тоа кој се

²⁰⁹ исто како што индивидуалната комуникација помеѓу луѓето е израз и облик на нивниот непосреден практичен однос.

може да биде носител на моралната одговорност. Дали тоа се само лица или можат да бидат и организации, корпорации, партии, државата или слично. Дали покрај персоналната морална одговорност, може да постои и одговорност на различни организации? Постои уверување дека организациите, во индиректна смисла можат да бидат носители на моралната одговорност, (со)одговорноста, како и на интерната поделба на одговорноста. **Трето**, различни облици на одговорност, кои во строга смисла на зборот немаат морален карактер (правна, политичка...), секогаш со себе носат индиректна морална релевантност или потпаѓаат под поимот на моралната одговорност. **Четврто**, значајни теориски и практични проблеми на разбирање на одговорноста, произлегуваат од современата поделба на работата, високата технизација и интеракција.

Исто така, постојат и комплексни заемни влијанија од последицата на дејствувањето на различни актери, несигурност во предвидувањето на последиците, како и тешкотии во препишувањето на одговорноста. Големи потешкотии предизвикуваат бројни кодекси за препишување на одговорноста во многу подрачја и професии, а кои се создадоа во последните децении. Постојат и проблеми на разбирање на т.н. глобални последици, чие санкционирање е отежнато со постоењето на институционални рамки на поединечни држави. На крај, системската интеграција на модерните држави, во голема мерка го отежнува следењето на одговорноста.

Едновремено, постои мислење дека етиката на медиумите, како облик на морално-етичка регулација на однесувањето на масовните медиуми, е неделотворна во својата основа. Овој став произлегува од уверувањето дека вредносните ставови и моралните норми, утврдени со соодветни етички кодекси и одредби на медиумските организации, имаат ограничено и слабо влијание на самата медиумска пракса, т.е дека интерните одредби не се доволни за коректното информирање како вистинска функција на медиумите да биде постигнато. Уште повеќе, според ова убедување етиката на медиумите има само функција да ја смири јавноста и да ја одврати политичка власт од нејзината интервенција, со тоа што ќе прокламира одреден тип на саморегулација во рамките на професијата.

Оние кои го иницираат ваквиот сомнеж, истиот се обидуваат да го докажат и покажат со уверувањето дека приме-

ната на правилата е всушност работа на самоконтрола, која се извршува преку оној, кој го има или располага со медиумот или уште повеќе дека проверката на примената на овие правила во медиумската пракса е доверена на некој посредник, кој е близок со медиумот. Па затоа и се поставува прашањето за тоа како да се спречат медиумите да го работат она што ќе им падне на памет?

Одговорот на поставеното прашање е двосмислен. Имајќи ја на ум либералната теорија за општествената одговорност - која го потенцира местото и значењето на слободата на печатот како место каде се вкрстуваат слободата на изразувањето и слободата на претприемништвото, и уште повеќе дека истата слобода на печат е концепирана во интерес на граѓанинот, иако во суштина му припаѓа на печатот како институција и на медиумите како организација - контролата на медиумите би значела облик на интервенција на државата и редуцирање на плурализмот на мислењето. Тогаш како да се оствари таа интервенција, а притоа да не биде загрознена слободата на информирањето?

* * *

Во насока на изнаоѓање на одговор на ова прашање, критичарите на етиката на медиумите се склони кон тезата дека медиумско-етичките норми треба да се заменат со правни норми, како главен облик на регулација на однесувањето на актерите во медиумите. Станува збор за правните норми и прописи кои важат за медиумите, т.е. се однесуваат на медиумските куќи, новинарите и сите оние кои учествуваат во работата на масовните медиуми, а се произлезени од меѓународното јавно право, со посебен акцент на два домена: почитувањето на правото на човекот и регулирањето на радиодифузијата.

Меѓутоа, ваквата супституција почива на нејасниот однос помеѓу правната и етичката регулација на човековото дејствување, значи помеѓу медиумското право и етиката на медиумите. Начелно, овој однос можно е да се разбере од општите разлики на правните и моралните норми кои можат да се применат на медиумското право и етиката на медиумите.

Имено, **медиумското право** се изведува од уставното право. Во него, во најширока смисла на зборот, спаѓаат сите

правни прописи кои важат за масовните медиуми и истото опфаќа бројни правни подрачја. Во потесна смисла на зборот, медиумското право ги опфаќа само нормите, специфични за масовните медиуми.

Во модерните уставни на различните земји, медиумското право се изведува од генералниот став: „Секој има право своето мислење да го изрази во зборови, писмо и слика. Има право да го шири и преку достапни извори непречено да го дистрибуира. Слободата на печатот и слободата на известувањето по пат на радио, телевизија и филм се заштитени. Цензура не постои“²¹⁰. Ова право има свое ограничување само во прописите на општите закони, законските одредувања за заштита на младите и во правото на личната чест²¹¹.

Оттука, основната уставно-правна положба на масовните медиуми, значи се изведува од начелата на слобода на мислењето и изразувањето, како услов за постоење на слободниот демократски поредок во општеството. Во оваа смисла, слободата на изразувањето е суштински темел на демократското општество, затоа што извршува една одредена политичка функција, која претпоставува простор, наменет за политичка расправа: „јавен простор сфатен како симболично место на кое се разработуваат колективните норми и се втемелува нивниот легитимитет“²¹². Значи, улогата и етичката одговорност на медиумите се состои во иницирањето на јавна дискусија и во артикулирањето на јавното мислење, при што во спроведувањето на слободата на изразувањето, тие се подлежни на надворешниот принцип на стапување на сцена на политичката слобода на изразување на граѓаните.

Во вакви услови, медиумите треба да бидат орган на контрола и критика на политичките, економските и културните настани. Нивната суштинска и првична функција, како независен фактор на институционализирана слобода, им е да ја контролираат државната власт и да создаваат противтежа со помош на принципот *checks and balances*, па затоа и ги сметаат за

²¹⁰ Устав на Р. Германија, чл. 5, став 1.

²¹¹ Во изворите на медиумското право спаѓаат и одговарачки меѓународни декларации: Европската конвенција за човековите права (член 10; член 25), Универзалната декларација за заштита на човековите права (член 19) и Повелбата за основните права на Европската унија од 2000 година (член 11).

²¹² Danijel Kornj, *op. cit.*, str. 122.

„кучиња чувари“ чија задача е да ги предупредуваат граѓаните секогаш кога ќе се појави злоупотреба на власта.

Но, како оние кои „располагаат со слободата на печатот“ - сега им се придодава и должноста и одговорноста да бидат, не само претставници на граѓаните пред власта, туку и константно да водат грижа да ги отвораат медиумите за слободно политичко изразување на членовите на заедницата. Значи, одговорноста на медиумите не се ограничува само на улогата на противтежа на моќта на државата, согласно либералната традиција, туку таа поприма и една институционална димензија и наметнува јавни обврски, согласно теоријата за заедништво. Таа функција на служење на заедницата ги задржува наследствата на претходно споменатиот либерализам, но со појавата на приватните медиуми, создава пат за вистинско учество на граѓаните во слободата на политичкото изразување. Попрецизно, јавната задача на масовните медиуми - која се состои во исполнување на специфични функции и интереси на развиениот публицитет кој е потребен на поединците и на демократијата, т.е. задача која произлегува од ставот за општото добро, што значи грижата за општото добро не ѝ припаѓа само на државата, туку и на активното граѓанство - истите ја извршуваат на три начина:

- иницираат јавна комуникација;
- овозможуваат процес на обликување на мислењето;
- воспоставување на пазар на мислење,

со што медиумите даваат прилог и кон образованието во најширока смисла, за на реципиентите да им се олесни сопственото слободно образование на мислење и развивање на личноста на поединецот.

Ваквата привилегирана положба на медиумите, како што претходно погоре е споменато, почива на нивната специфична уставна заштита. Законите го гарантираат *правото на заштитата на медиумите од притисок на државата*, што значи дека интервенција од страна на државата во содржината на слободата на медиумската работа, е забранета со закони, како и *државното гарантирање за нејречено одвивање и реализација на новинарството како професија*, што би значело дека на државата ѝ се допушта да интервенира во однос на заштитата од злоупотреба на слободата на печатот, усвојувањето на закони против концентрирањето и монополите, како и обврз-

ното регулирање на доменот на електронските медиуми, но не и мешање во сето она што би можело да се однесува на содржината на слободата на медиумите, т.е. на самите информации и мислења²¹³.

Во оваа смисла, кога се работи за медиумското право, државата како **субјект на нормата**, ги поставува нормите на медиумското право и ја санкционира нивната повреда. **Предмет на нормата** може да биде одреден круг на односи во масовните медиуми. **Начинот на нормирање** е заштитен со државна присила и санкција и подразбира обврзност на извршување.

Од друга страна пак, во етиката на медиумите, **субјектот на нормата** опфаќа голем број на можни морално-етички актери:

1. Најизворен, основен субјект на моралната норма во масовните медиуми е **дејствената поединечна личност**. Секој дејственик во масовните медиуми е морален субјект, како носител на личната морална одговорност за сопственото дејствување. Новинарите, уредниците, редакциските соработници, издавачите и сопствениците на масовните медиуми, најпрво сами го нормираат сопственото однесување според сопствената совест;
2. Изведен субјект на моралната норма се медиумско-новинарските **еснафски организации**, т.е. професионалните здруженија. Во своите професионални, „сталешки“ етики, тие поставуваат соодветни етички кодекси на професијата, чија смисла е професионално-етичка самоконтрола во структурата;
3. **Етиката на системот** или **институцијата** претставува интерно морално нормирање на однесувањето во медиумските претпријатија. На пример, големите светски весници и медиумски куќи имаат свои интерни етички кодекси за однесувањето на новинарите, за редакцијата, за едиторите...;
4. **Етика на публиката** подразбира дека секој корисник, т.е. реципиент на масовните медиуми, е исто така и морален субјект. На основа на судот на сопствената совест, тој

²¹³ David Kelly and Roger Donway, „Liberalism and free speech“, in *Democracy and the mass media*, Judith Lichtenberg (ed.), Cambridge University Press, Cambridge, 1990, p.p. 66-101.

има право на реакција за морално проблематичните содржини во масовните медиуми.

Во етиката на медиумите, **предмет на моралната норма**, во начело можат да бидат голем број на директни или индиректни дејствени односи, кои произлегуваат од основните функции на медиумите (информирање, образование, социјализација, интеграција и барање на заеднички цели, корелација или формирање на мислење, контрола и критика). Со предметот на моралното нормирање можно е да се опфатат повеќе дејствени нивоа на масовните медиуми:

- основно медиумско-етичко ниво на поставување на основните принципи на работењето на медиумите (принцип на слобода, одговорност, вистина...);
- медиумско-политичко ниво (слобода на информирање, правото на скратување на вестите...);
- организационо ниво (етичка профилација на медиумот);
- професионално ниво (етика на институцијата);
- персонално ниво (индивидуална етика на одговорност на новинарот, етика на публиката).

Што се однесува до **начинот на нормирањето**, во етиката на медиумите, истиот почива на индивидуалната совест или на неформалниот морален авторитет (јавното мнение, професионалните здруженија или медиумското претпријатие) и претставува засновање, формулирање на моралните правила на одговорно дејствување во продукцијата, дистрибуцијата и рецепцијата на медиумот.

4.2.4. Правата и должностите на корисниците на медиумите - јавноста

Прашањето во однос на можностите за пристап на граѓаните до медиумите, не се поставува во буквална смисла на зборот, затоа што тоа не значи барање на секого да му се овозможи да го оствари своето „право“ да му биде објавен текст во весниците, да зборува на радио или да се појави на телевизија. Таквото толкување не би било реалистично! Имено, со теоријата на општествената одговорност и теоријата за правата на информирање, а која почива на теоријата на заедништвото, се овозможува да се надмине ова индивидуалис-

тичко гледиште и да се предложи едно институционално сфаќање на улогата на медиумите во модерното општество.

Со тоа се прави и едно преместување на тежиштето кон одговорноста на граѓанинот. Медиумите се должни да се посветат на информирање на граѓаните за „она што тие треба да очекуваат од општеството и за она што тоа општество очекува од нив“²¹⁴. Таа задача на медиумите создава за возврат и обврска на граѓанинот, односно тој има морална должност да биде информиран и таа должност е дел од неговата одговорност спрема политичката заедница, пред сè. Со други зборови, **да им се обезбеди на граѓаните пристап до медиумите, значи да им се признаат одредени права, но исто така и одредени должности.**

На основа на должностите на новинарите и медиумите спрема јавноста, се исцртуваат и правата на кои граѓаните можат да претендираат. Овие права можат да се поделат на три основни категории, кои опфаќаат широк круг на правила и пракса²¹⁵.

I. Како главни носители на слободата на информирањето, граѓаните очекуваат од медиумите, пред сè, во потполност да ги почитуваат условите на таа слобода - да обезбедат *слобода на информирањето*, коментари и критики, како една од основните слободи на сите човечки суштества.

Од друга страна, граѓаните очекуваат медиумите да им служат како инструмент за надгледување на разни инстанции на власта, кои би можеле да дојдат во искушение да ја злоупотребат својата положба.

Најсилно би требало да биде моралното очекување медиумите да водат сметка за тоа како и на кој начин секој член на заедницата ја доживува, перцепира и ја разбира стварноста. На овој начин, секој на своето право на информирање му дава конкретен облик, барајќи информации кои се однесуваат на него, а не резервирани само за повисоките класи на општеството или усогласени со размислувањето на мнозинските групи во општеството.

²¹⁴ Deni Elliott, „Foundations for news media responsibility“, in *Responsible Journalism*, Deni Elliott (ed.), Second edition, Sage, Beverly Hills CA., 1988, p.p. 40.

²¹⁵ Danijel Korni, op. cit., str. 135-137.

Исто така, секој граѓанин би требало да се избори кај новинарот и кај медиумите за признавање на неговиот личен интегритет и идентитет на неговата група и на тој начин да му биде признаен општествениот статус.

- II.** Втората категорија на права на граѓаните се однесува на сето она што се подразбира под *веродосџојносџи на информაციџиџе*, а која упатува на суштинска задача на новинарот - трагање по вистината! Во овој контекст, од медиумите се очекува општа одговорност за севкупната содржина на нивните информативни програми;
- III.** Третата категорија се заснова на *џочииџувањеџо на човековата личносџи* и истата се однесува на групата или на општеството во целина. Поединецот има легитимно право да очекува од медиумите да ја почитуваат неговата личност и неговиот имиџ.

Доколку граѓаните имаат можност од медиумите да бараат да им полагаат сметка во поглед на одговорите кои ги даваат на нивните очекувања, тогаш тие не се пасивни и не се само уживатели на услугите.

На овој начин јавносџа, односно џубликаџа, неизбежно е вклучена во џроцесои на осџварување на своеџо џраво на информирање, а џриџоа и џридонесува за реџулирање на медиумиџе, на најмалку два начина. Имено, граѓанството учествува на помалку или повеќе, посреден или непосреден начин во процесот на донесување на одлуки од страна на државите во однос на медиумите, преку избори, преку процедури на прифаќање на законите и преку низа активности кои се одвиваат во судовите. Секој граѓанин, од друга страна, влијае како потрошувач на пазарот на медиуми, влијание кое се согледува врз основа на тиражот на весниците, слушаноста на емисиите на радио и гледаноста на телевизиските емисии.

Исто така, граѓаните можат да добијат и можност непосредно да влезат во процедурите на надворешното и внатрешното регулирање на медиумите, но поради малото значење на поединечниот глас (согласно теоријата за заедништво), тие мораат да се организираат како група, која преку своите претставници ќе може да учествува во различни расправи кои ги организираат медиумите. На овој начин, овие групи или здруженија на граѓани, подобро од реакцијата на пазарот, т.е. соби-

рањето на поединечни мислења со помош на анкета, го репрезентира вистинското јавно мислење.²¹⁶

На крај, во неколку реченици резимирано, правата и основната должност на граѓанинот, е сам да ја користи слободата на информирање, која во либералните земји му е призната како таква. **Правото на информирање, како камен темелник на теоријата за општествената одговорност, одговара на должноста човекот да се информира.** Секој има, во однос на политичката заедница во која живее, морална должност да биде информиран, со што механизмите на демократијата би можеле да функционираат. Таа должност се реализира преку понудата и побарувачката!

Должноста да се информира, ѝ овозможува на секоја индивидуа од јубликацијата, во сликацијата на реалноста, која ѝ е понудена, да го пронајде, не само признавањето на соопштественото идентитет и можност да се афирмира и редефинира, туку и да афирмира други идентитети, поразлични од неа. Тоа доволно говори дека должноста на човекој да се информира е истовремено и инструмент на плурализмот и толерантноста.

Едновремено, од широчината на сферата на информирањето зависи и димензијата на сферата на јавноста, како симболично место за дискусија за прашања кои се однесуваат на заедничкото добро. А местото кое сега медиумите го зазема во тој простор на јавноста, ја прави сè уште можна дискусијата за работата на разни политички власти во општеството. Затоа, **граѓаните не можат да бидат ослободени од теретот на одговорноста за константна опсервација на медиумите со критичко око и тука лежи слободата, но и етичката одговорност на јавноста!**

²¹⁶ Во САД, Канада, Франција и поголемиот број на други земји постојат различни здруженија на корисници на услугите на медиумите, особено здруженија на телевизиските гледачи. Тие ги доставуваат етичките барања до медиумските куќи и ги потсетуваат на нивните должности, откривајќи го фактот дека не постои една единствена публика, туку повеќе различни публики со свои репрезентативни лоби групи.

V. ЕТИКАТА И НОВИНАРСТВОТО

5.1. ДВОСМЕРНАТА СПРЕГА МЕЃУ ЕТИКАТА И НОВИНАРСТВОТО - ЗНАЧЕЊЕТО НА ЕТИКАТА ЗА НОВИНАРСТВОТО И НА НОВИНАРСТВОТО ЗА ЕТИКАТА

Во разгледувањето на констатацијата за денешното општество како „општество на спектакл“, речиси сеедно е дали се нагласува оној елемент кој го обележува денешното општество како „општество на забава“ или оној, кој го обележува како „информациско општество“, затоа што е премногу очигледно и јасно дека улогата на **медиумите стана главен мотор на обликување и преобликување на светот, на животот, согласно моќта која тие ја стекнаа**. Токму затоа, истите денес треба да се разгледуваат како многу важен фактор во насочувањето, па и креирањето на општествените процеси, а не повеќе како спореден општествен феномен, ниту како обичен содружник во општествените случувања.²¹⁷

Разгледувани како (комуникативно) место за размена на сознанијата на општеството за себе, медиумите се „општествена агенција“ во која се огледа оној процес на општествена пракса низ кој општеството единствено може да се конституира. Во овој контекст, оправдано е кога се тврди дека „во општеството, низ медиумите се создаваат насоките за било кој облик на движења, вертикално низ историскиот развој и хоризонтално, низ неговата општествена различитост“²¹⁸. Тоа е така уште повеќе и заради фактот што **медиумите не се само апарат, организација или група, состав, туку пред сè се диспозитив за креирање на конверзациски светови, онаа културно-**

²¹⁷ Истото се однесува, како на „класичните“ медиуми (весниците, радиото и телевизијата), така и на „новите медиуми“, пред сè, Интернетот, кој во конкретната ситуација може да претставува и парадигматски пример за оваа новонастаната ситуација.

²¹⁸ Thomas A. Bauer, *Mediji za otvoreno društvo*, ICEJ, Zagreb, 2007, str. 8-9.

комуникативна околина во која се втиснати содржините, значењето и колективните гестови кои вршат промена. Создадени „преку интеракцијата на политиката, општеството, стопанството и технологијата, тие повторно градат еден систем преку новинарството и јавноста, кои одредувачки влијаат на факторите на индивидуалниот и колективниот, но и на приватниот и јавниот живот“²¹⁹. При ова, не станува збор само за прашањето на соодносот меѓу медиумите и општествените движења, туку и за прашањето на самата конституција на човекот која под влијание на медиумите се менува.

Во овој контекст, праксата во моментот покажува дека „излегувајќи од сенката, Минервиниот був затекна енорно влијание на мас медиумите врз современиот човек. На дело се процеси на претворање на јавноста во маса, граѓаните во гледачи, а гледачите во пасивни работници кои медиумските корпорации си ги продаваат едни на други, заедно со своите продуцентски куќи, односно емисии, т.е. медиуми“.²²⁰ Затоа, невообичаено е важно и нужно повторно отворено да се разговара за овие прашања, а посебно за значењето на феноменот на етиката и моралот во новинарството и нивната меѓусебна поврзаност и испреплетеност.

За потребата од разгледување на овие прашања, говори и фактот дека едновремено практиката на новинарството како професија, иницираше и многу етички прашања при што сме повеќе загрижени за природата и можните разрешувања на овие прашања кои се појавуваат во пракса, отколку со теориската дефиниција на професијата. Имено, природата на професионализмот е истовремено и нејасна и флексибилна, релативна, особено и поради менувањето на старите професии како правото и медицината, како и набукнувањето на новите професии кои се протнуваат и борат за статусот кој професионализмот го носи. Станува збор за професии како што се образованието, социјалната работа, сестринството, па дури и **новинарството, каде исклучително важна работа која ги обединува**

²¹⁹ Thomas A. Bauer, op. cit., str. 14.

²²⁰ Hrvoje Jurić i Sead Alić, *Filozofija i mediji*. Book of abstract '18. days of Frane Petrić – Filozofija i mediji", Cres, 2009, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, str. 11. Еклатантен пример за ова во македонската медиумска реалност, во моментот, може да се најде и во емитувањето на истите популарни ТВ сапуници од страна на ТВ Сител, веднаш по затворањето на ТВ А1.

сите барања до статус на професија, е степенот на изразена грижа за етичките стандарди во извршувањето на професијата. Оттука, во однос на новинарството, скептиците би рекле дека етиката и новинарството се инкомпатибилни. Но, дури и новинарите да не ги исполнуваат стандардите во нивното однесување, она што овој факт го покажува, е важноста, а не ирелевантноста на етиката во професијата. „*Ова е особено виситивниот за новинарството зашто што поголемиот процент од неговата практика мора да биде опишана и анализирана со помош на низа концепции кои се есенцијално етички, т.е. термини како слободата, објективността, виситивната, честоста и приватността.* Дури и демократијата, во контекст во кој голем број од дискусиите земаат простор во медиумите, е реално етички термин бидејќи се однесува на правото на најдобра форма на социјална и политичка организација”.²²¹

Оттука, со право може да се заклучи дека етиката е неодвоива од новинарството, додека етичките дискусии мораат да бидат дел од разбирањето на новинарството, неговата пракса и нејзините проблеми. Во прилог на претходниот став, потврда дава и сознанието дека живееме во свет на информацијата и информатичкото и информационото општество, каде поседувањето на информацијата, значи да се биде во тек со развојот, бидејќи истата е најзначаен продукт од кој зависи одржувањето и квалитетот на животот. Со тоа, оние кои професионално се занимаваат со информациите и информирањето стануваат и значајни и важни, а новинарската професија е на пат да добие најголема чест и заслуга - да стане света!

Светоста на оваа професија е нешто што исклучително обврзува и бара двете моќи со кои професионалецот располага - моќта на знаењето (стручноста) и моќта на совеста да бидат во склад и една со друга да се надополнуваат и испреплетуваат. Моќта на знаењето, без моќта на совеста, може да биде и најчесто е опасна. Поради тоа, новинарската професија бара интелектуални, стручни и морални квалитети.

Во однос на моралните квалитети, упатно е да се каже дека овие две области на човековото мислење и дејствување, во нивната замисла и изведба во реалноста се најнепосредно

²²¹ Andrew Belsey & Ruth Chadwick, *Ethical Issues in Journalism and the Media*, Routledge, London, 1998, p.p. 10.

поврзани како идеја и дејство, а тоа испреплетување, својата валидност и реалност ја добива токму преку поимот на јавноста и нејзиниот етички карактер. Имено, јавноста не е можна без морално втемелување. *Како штио на јавноста ѝ е ѝојиребна морална димензија*, бидејќи истата претставува мнение кое повикува на вредности, посебно морални вредности и начини на однесување на луѓето, т.е во современата идеја на јавноста се наоѓа општата вредносна ориентираност за слободно одлучување на поединецот - *ѝака и на моралот му е ѝојиребна јавна димензија*, бидејќи модерното право на човекот да биде признаен во своето право на внатрешни морални уверувања, има смисла само доколку поединецот ја прикажува содржината на своите морални уверувања во јавната комуникација со другите луѓе. Достатен и живописен пример за нивната испреплетеност и надополнување е и прочуениот текст на романсиерот Емил Зола - „Обвинувам!“²²², со кој тој јавно се изјасни во одбрана на францускиот офицер Алфред Драјфус, обвинет без оправдување. Истиот пример се зема како образец на етичкото новинарство - и тоа со право, затоа што тоа е статија во весник и беше насочена кон директна и широка комуникација со јавноста.

Ова говори дека *медиумите можат да бидат сметани и за етички засијаници, особено затоа што сите оворени прашања на современата морална егзистенција на човекој се рефлектираат во нив*. Новинарите повеќе не се само собирачи на вести, туку од нив се очекува да истражуваат, да бидат критични спрема светот во кој живеат, но и проактивни, т.е. да ја придвижуваат јавната дебата за теми од општ интерес. **Дораснувајќи до субјекти на моралниот процес, истите не се повеќе само пренесувачи на морално интересни, трогателни, доблесни и други етички настани, идеи, пораки и поуки.**

Со тоа новинарите ја потврдуваат тезата дека „морализаторството во журналистиката е појасно, поистакнато и поредовно, отколку кај другите творечки жанрови. Имено, моралната поука, која е составен дел на многуте литературни зафати, не само што не недостасува ни кај журналистичките пристапи и текстови, туку е многу често нивен градбен, укра-

²²² Во овој контекст прикладно е да се погледне филмот „The life of Emil Zola“ на режисерот Вилијам Дитерл од 1937 година.

сен и ефективен дел (додека во басните поуката е секогаш на крајот, има историски журналистички текстови во најзначајните светски медиуми кои токму започнуваат со неа)²²³. Затоа со право може да се констатира дека денес новинарството ги замени и ги извршува најморализаторските тенденции и форми, што е видливо и од **очекувањата во новинарските извештаи и коментари, од кои се бара сериозност и етички став, најчесто критичен.**

Тоа е нормално, затоа што новинарството е една од најистакнатите професии на денешницата, позив кој, најверојатно, во овој трет милениум ќе стане свет. Претпоставката произлегува од важноста на новинарството како професија која се дефинира како „општествена дејност која произлезе од одредени историски услови како начин, облик и средство за комуницирање на големи далечини и помеѓу големи заедници, при што нејзина функција е известување на јавноста за сите важни факти од реалноста, неопходни за осознавање на светот во кој живееме, без што човекото однесување не е можно ефикасно да се оствари“²²⁴, но уште повеќе и затоа што самите новинари се око и уво кое ја гледа и слушнува јавноста и јавниот дух. *Тие се пренесувачи, посредници и критичари во општеството и државата. Ги пренесуваат пораците, посредуваат како надворешна обвивка помеѓу власта и граѓаниите и критички ги проценуваат јавните пораки, но и општествениите и животните проблеми. Затоа етиката и новинарството одат заедно денеска - како израз на моралните потреби на човештвото и на духовната моќ на журналистиката.*

Сето ова дава потврда на основниот став дека етиката и новинарството се области кои денес нужно е меѓусебно да се проникнуваат и надополнуваат во својата пракса. Фактот дека **новинарството** е првиот нацрт на историјата, во оваа смисла претставува една интерпретација на содржината на животот и интерференција и задирање во тековите на животот, односно **претставува смисла на живеењето како градење на вредноста на егзистенцијата, произведувајќи голем број на различни**

²²³ Кирил Темков, „Етиката и новинарството денес“, во зборникот *Комуниколоџијата и другите науки*, Правен факултет, Скопје, 2007, стр. 140.

²²⁴ Milutin Srđić, *Leksikon novinarstva*, Savremena administracija, Beograd, 1979, str. 184.

последници кои се од далекусежна важност. Токму затоа, се вели дека *етициката е еден од базичниите сујстирајќи на сознанието и информацијата, т.е. вистината и се промовира стилово дека новинарството, во етиката наоѓа инспирација и сила за доследно и креативно настапување.*

Во овој контекст, „доколку вистината е тој медиум меѓу новинарството и етиката, тогаш целата новинарска јавна дејност и нејзината јавна одговорност се потврдуваат или паѓаат на испитот на вистината, т.е. токму тука лежи врската или она „и“ помеѓу етиката и новинарството. Во оваа т.н. „етичка вистина“ е имплицирана една голема работа за која обично не сме свесни: доколку околу себе шириш можност (за живот), а тоа значи борба за тој вистински живот, тогаш истата таа можност, (а не нужност како надворешна непогода) ќе ти се врати како твоја сопствена можност да живееш како човек, т.е. како активен учесник во креирањето на тој заеднички живот! Сето останато се открива, пред или подоцна, како лага, т.е. како најочигледно самозалажување или бумеранг. Во овој случај, немаме право да се жалиме на сите прилики како на неприлики околу себе“²²⁵.

Ова се потврдува и од една друга страна, т.е. во потребата на **етичката борба на човештвото за новинарство како она што одговорно ќе обликува сознанијата и ќе ги шири вредни духовни и етички ставови.** „Во социјалната и духовната сфера, кон кои е свртена новинарската страст за сознание, информација и комуникација, се вкрстосуваат настани и тенденции со етичко значење, низ нив вријат морални дилеми. Ангажираното поставување кон нив и доблесно справување со нив од страна на едно развиено, одговорно и морално новинарство, ја крепи стварноста со еден голем импулс кон прогрес. *Застапувањето на моралните проблеми од страна на новинарството, неговата неодговорност или оифрлање на етичкиот ангажман, како и неразвиеноста или унадокој на новинарството, а во тоа смисла и губењето на неговата етичка височина, се сериозен импулс кон назадување на општеството*“²²⁶.

²²⁵ Milan Kangrga, „Etika i novinarstvo“, во *Medijska istraživanja*, god. 4, br. 1, Zagreb, 1998, str. 14.

²²⁶ Кирил Темков, op. cit., стр. 143.

Токму затоа, се смета за оправдано сознанието дека **преку положбата и значењето на новинарската професија во едно општество, може да се процени неговата отвореност и демократичност, односно почитување и загарантираност на слободното мислење, искажување, здружување и воопшто слободниот живот.** Тоа говори многу, дека во медиумите се огледа и создавањето на состојба и движење на едно општество, што значи дека демократијата, пред сè, се изразува во медиумите, нивната структура и култура. Истата, како таква, бара добро и живо новинарство - етички фундирано, сестрано ангажирано, хумано и вредно. Без неговата висока морална поставеност, илузорно е да се очекува добро функционирање и развиток на демократијата.

Затоа, доколку сакаме отворено, слободно, демократско општество, кое самото себе си ќе се одредува, тогаш сме повеќе од одговорни за неговата реализација, преку унапредувањето на културата на комуникација која ја развиваме во медиумите и со нив, т.е. преку новинарството и неговиот главен морален субјект - новинарот. Тоа е можно само тогаш кога „теоретски и практично ќе се потрудиме да ги развиеме способностите, подготвеноста, како и посветиме внимание на етиката која не се мери со квантитет, туку со квалитет“²²⁷.

Имено, ваквиот модел на размислување за отворено, слободно, демократско општество ја сместува државата во позадина затоа што го содржи настојувањето самото да се разбере како апсолутно место на моќта, владеењето и влијанието, истовремено фаворизирајќи ја идејата за самоодговорно граѓанско општество. Оттука, во една ваква визија, аргументот, зборот, комуникацијата, медиумите и новинарството добиваат општествена, а како создавачи на општеството, и клучна позиција во теоријата и праксата.

²²⁷ Thomas A. Bauer, op. cit., str. 7.

5.2. ПРОФЕСИОНАЛНАТА ЕТИКА И НОВИНАРСТВОТО - ВРЕДНОСТИ И НОРМИ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА ЕТИКА ВО РАМКИТЕ НА ОДРЕДЕНА ПРОФЕСИЈА

Како и секоја друга професија која тендира да биде професија, така и новинарската професија, е одредена од петте димензии²²⁸:

- степенот на развиеност на основните теории и техники кои сочинуваат систематска и заокружена целина;
- степенот на монопол на стручната експертиза;
- степенот на препознатливост на професијата во јавноста;
- степенот на организираност на професијата;
- и од особено значење - степенот на развиеност на професионалната етика.

Претходното само ја потврдува тезата дека, кога говориме за една одредена професија, многу важен дел е професионалниот морал, прашањето на улогата на личноста во доброто и исправното водење на дејноста, затоа што професијата е една од суштините на човекот. Во овој контекст, денес, етиката на професијата сè повеќе се поставува како прашање на потреба и нужност, а многу помалку како прашање на една дисциплина во рамките на философијата.²²⁹ Тоа е така затоа што модерното доба, како доба на науката, сè повеќе граба кон делотворни норми чие дејствување ќе биде неспорно, додека односите меѓу луѓето ќе бидат насочени кон хуманизам.

Сепак се чини дека во одредувањето на поимот на професионалната етика, нејзините вредности, норми, особено односот кон одредена професија, е неможно и нејасено во целост, доколку во нејзината експликација не се тргне барем од една куса историска ретроспектива на односот меѓу етиката

²²⁸ Željka Šporer, *Sociologija profesije: ogled o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1990, str. 16.

²²⁹ За појаснети информации погледни кај Daryl Koehn, *The ground of professional ethics*, Routledge, New York, 1994, p.p. 1-14.

и моралот. Имено, често етиката и моралот се поистоветуваат, т.е. употребуваат како синоними, пред сè поради тоа што поимот „етика“ (старогрчко потекло) и поимот „морал“ (латинско потекло) се поврзани со обичаите, навиките, карактерите, начините на дејствување и однесување. Сепак, поголемиот број од современите автори прават разлика меѓу етиката и моралот, потенцирајќи две сфаќања во тоа разликување.

Според првите, моралот е универзална појава која се поврзува со правилата кои се во темелот на човечкото дејствување, однесување и однос и, кои му овозможуваат на човекот да го распознава доброто од злото. Човекот ги прифаќа, им се покорува и на тој начин живее во општеството, што значи дека моралот е регулативна идеја затоа што битно влијае на регулацијата на поединечниот и општествениот живот, односно на воспоставување на редот, сигурноста и стабилноста. Оттука, етиката, кај овие автори, се сфаќа во потесно значење во однос на моралот, т.е. како она што го означува личното применување на моралните правила и вредности кои индивидуата слободно ги прифаќа, усвојува и практикува за остварување на своите цели, задачи и секојдневни контакти и работи. Ова говори дека, додека моралот како доминантен поим ги дава општите правила, етиката на основа на нив ги одредува правилата за одредена активност. Така имаме етика на одредена група или професија, т.е. лекарска, адвокатска, новинарска етика.

Според второто сфаќање, етиката се одредува како учење или наука за моралот, чиј што предмет се правилата на моралното однесување и донесувањето на суд за она што е добро, а што зло. Ова сфаќање особено доаѓа до израз кај англосаксонските теоретичари на моралот и во рамките на истото, развиени се три типа на етика: метаетика, нормативна и практична.

Согласно предметот на нашиот интерес, нормативната етика се занимава со нормите, односно со правилата и принципите на моралниот живот, при што нејзина задача е да ги дефинира и образложи нормите на исправното и добро постапување, давајќи упатство за практично морално дејствување и

однесување.²³⁰ Доколку се одредат морални норми кои ги регулираат односите во групата или организацијата, тогаш имаме посебна нормативна етика во која е регулиран односот на тие групи спрема општеството, внатрешниот живот и професијата. Па така имаме лекарска етика, војничка етика, новинарска етика и други, при што системот на морални обврски кој се однесува на поединечна општествена или професионална група се нарекува **професионална етика** и истиот укажува на етички димензии кои произлегуваат од соодветната активност, за потребата од посебен квалитет на дејствата, за улогата на професионалецот и слично.

Бидејќи *професионалната етика се однесува на моралните аспекти на работењето*, таа „го објаснува значењето на соодветната дејност и ги застапува општите норми на работната етика со оглед на посебните задачи во таа специфична активност, но и укажува на етичкото значење на таа дејност, на нејзината корист за луѓето, на нејзината вклопеност во системот на делувањето на луѓето, за тоа колку истата дејност му е некому потребна или не, како и дека обврска на професионалците од таа дејност е неа да ја извршуваат и тоа добро“²³¹. Едновременно, професионалната етика укажува и на посебните етички димензии кои произлегуваат од соодветната активност - опасностите од неа и во неа, имањето внимание за нив и опстојувањето пред предизвиците, потребата од досегнување на квалитетот во дејноста, улогата на професионалецот во таа област и слично.

Професионалната етика дава низа обврски, норми и задачи кои треба, мора, нужно е да ги извршуваат професионалците во таа област. Тоа се нарекува и **деонтологија** - *етичко-философско учење за должностите, т.е. за моралните закони, прописи, барања, налози и упатства, односно морален систем (норми и должности) на една професија*.

Деонтологијата се гради на специфичната природа на моралната свест на човекот која овозможува, она моралното, кое својата основа ја има во индивидуалните уверувања, интереси и знаења на луѓето, да се издигне над индивидуалното, во

²³⁰ За поцврпни информации погледни кај Shelly Kagan, *Normative ethics*, Westview press, Colorado, 1998, p.p. 1-7.

²³¹ Кирил Темков, op. cit., стр. 144.

еден „интер-персонален свет на важење“²³². Во тој свет, ова морално, на општ начин станува една од специфичните норми на општествената вредносна свест, која има одредена сила на обврзност да може да регулира одредени типови на меѓучовечки односи. Со овој процес моралните вредности добиваат карактер на релативно обврзувачки социјален однос меѓу луѓето, кој е концентриран во поставувањето и важењето на одредени вредносно-морални системи на ставови во општеството или во неговите поединечни делови.

Со воспоставувањето на ваков објективен карактер на моралноста, а кој ги изразува општите и посебните хуманистички потреби на луѓето и општеството, се создаваат и соодветни налози на морални должности кои се упатени, било кон сите членови на општеството, било на сите личности без разлика, било на поединечните професионални групи на луѓе. При ова, овие налози на должности не се однесуваат на политичката, правната, економската, обичајната или религиската регулација на човечките постапки и однесувања, туку се однесуваат на моралната регулација на однесувањето и имаат карактер на морални потреби, налози, заповеди, норми, т.е. морални обврски. Таквиот систем најчесто се обликува на начин на напишан или пишан **кодекс на морално однесување**, со кој се пропишува или сугерира одреден облик на однесување на луѓето во заемните односи, а кои се врзани со нивното извршување на професионалните должности.

Во современата епоха, и покрај општиот раст на хуманистичката свест и култура, како и покрај создавањето на потполно нови професии, како и комплексното продлабочување на традиционалните професии, постепено јакнее и свеста за потребата од специфицирање на општите морални вредности и норми во одредени професионални дејствувања, на начин на специфични морални норми на постапување и специфични етички кодекси кои би важеле за таквите професии. Со моралните или етичките кодекси, кои се битни за исполнување на професионалните должности, не се пропишуваат сите должности на одредена дејност. Нивното пропишување е работа на организацијата на одредена професионална група, внатреш-

²³² Milenko Perović, *Uvod u etiku*, Savez pedagoških društava Vojvodine, Novi Sad, 2003, str. 111.

ните правила и прописи на извршувањето на професионалната дејност и соодветните знаења и вештини на кои почива таа дејност. **Она што може да се пропише со моралните или етичките кодекси, е начинот на меѓучовечката комуникација која постои во извршувањето на одредени професионални должности.**

Тоа говори дека етичките норми кај овие групи, односно професии, се формулирани со кодекси кои ги обврзуваат членовите на групата или сталежот да се однесуваат онака како што е тоа нормирано, односно пропишано со нив. Оттука, моралните обврски стануваат должности кон кои членовите треба обврзно да се придржуваат и да ги почитуваат. *Тие овозможуваат остварување на професионалниот еџос, како примарна морална комуникација меѓу луѓето во одредени професии, а во исто време на тој начин професијата автономно се одредува и со тоа се намалува влијанието на надворешните регулативи кои државата ги проишчува.*

Би се рекло дека во секоја професионална организација дејствуваат живи луѓе, а не автомати. Тоа дејствување не се заклучува само во професионалното знаење, вештини и организација, туку истото во себе вклучува и цело поле на различни дејствени односи меѓу луѓето, како во самата одредена професија, така и во односите на таа професија со другите професии, другите општествени групи и општеството во целина. Со еден свој дел тоа поле на дејствени односи е полето на моралните дејствени односи кои настануваат во специфична професионална активност и кое во крајна линија е подложно на регулација со помош на општите морални норми, кои во принцип се задолжителни за сите луѓе²³³. Со тоа се потврдува дека прашањето на професијата е едно од најзначајните за човекот, а на професионализмот, едно од најприсутните во неговата морална ориентација.

Создавањето, јојавувањето и развивањето на етичките кодекси во многу современи професии и општествени групи може да се разбере од општествениот тренд на времето која се карактеризира со општиот раст на свеста за вредноста

²³³ Подетално за овие прашања види во книгата на Макс Вебер, *Духовни рад као џозив*, Издавачка књижарница Зорана Стојановиќа, Сремски Карловци & Нови Сад, 1998.

на човековата личност, за заштитата на слободата, честта и достоинството на човековата личност, како и свеста за потребата од конституирано заострување на хуманистичките критериуми на извршување на некоја дејност во склад со идејата за вредноста на човековата личност. Во овој контекст би се рекло дека „значењето и важноста на етиката на одредена професија се состои во тоа што секогаш одново ја промислува и испитува смислата на нашата професија и повикот одговорно да водиме сметка за последиците од нашето професионално (и воопшто) дејствување, за неговата човечка вредност и хуманиот ангажман“²³⁴.

Битната улога во развојот на професионалната етика се состои во обезбедување на неопходната морална култура во меѓучовечката комуникација. Од друга страна, зајакнувањето на моралната самосвест, со текот на времето, донесе и јакнење на свеста за многу морални аспекти на човечкото дејствување, како и за откривање на одредени морални дилеми кои се јавуваат во тоа дејствување. Исто така, потребата од етичките кодекси се раѓа во ситуација на втемелена пракса на деформација на хуманистичката и моралната култура во одредени професии, истакнувањето на посебните интереси на некои професионални групи и нивното конфронтирање со општите општествени интереси, како и во ситуација на социјална деградација на некои професионални дејствувања, но и во ситуација на можна злоупотреба на општественото влијание на одредени професии или професионална положба, овластување и знаење.

5.3. БЕЛЕЗИ НА ЕТИКАТА ВО НОВИНАРСТВОТО КАКО ПРИМЕНЕТА И ПРОФЕСИОНАЛНА ЕТИКА - ЕТИКА НА ЈАВНАТА ДЕЈНОСТ

Новинарството, како една од најистакнатите професии на денешницата, е напорна и особено одговорна дејност и како таква нужно има своја конкретна професионална етика која зборува за моралните проблеми во извршувањето на оваа

²³⁴ Nikola Skledar, „O etici poziva“, во *Etika novinarstva*, Stjepan Malović, Sherry Ricchiardi i Gordana Vilović (eds.), Izvori, Zagreb, 1998, str. 13.

професија и за специфичните обврски во неа. Уште повеќе, бидејќи **станува збор за јавна дејност, во чија основна димензија посебно доаѓа до израз јавната одговорност**, оваа етика може да се нарече и **етика на јавна дејност**, каде новинарството, сите негови облици и аспекти, на овој или оној начин подлежат на етичка оценка и вреднување.

Оваа голема јавна одговорност која ја има новинарството како професија, доаѓа од фактот што грешките кај него не можат да се скријат, т.е. тие се веднаш видливи и ги гледаат голем број на луѓе. Токму затоа, Макс Вебер смета дека новинарството е високо одговорна професија, речиси еднакво одговорна како и професијата на научниците: „ретко кој е свесен дека навистина добрата новинарска работа бара барем исто толку „дух“ како и некоја научна дејност - пред сè поради нужноста информацијата веднаш да биде објавена и веднаш да се дејствува во, секако поразлични услови на создавање. Речиси и никој да не спомнува дека одговорноста е далеку поголема и дека кај секој чесен новинар чувството на одговорност во просек е изразено онолку колку и кај научникот, затоа што по природа на стварите токму неодговорното новинарско дејствување, останува во сеќавањето поради својот лош учинок“²³⁵.

Исто така, етиката во новинарството, како етика на јавна дејност, претставува и една посебна тематска област внатре широкото поле на применетата и професионалната етика, која е во релација со моралниот ризик кој е поврзан со критериумот на успех во новинарската професија, област во која, како во ниту една друга професија, леснотијата, како и самото постигнување на успехот, не се во толкава мера поврзани со моралниот ризик. Токму тоа и ја прави оваа професија особено напорна, една од најтешките - овој новинарски успех кој треба да задоволи барем минимум на морална исправност.

Едновремено, овој новинарски успех укажува дека новинарството не е само морално опасна, ризична, туку истовремено и политички и животни многу важна професија, од чиј што квалитет, во значајна мера зависи квалитетот на нашиот политички и општествен живот. Тоа е така затоа што квалитетот на општествените, па и економските, и посебно политичките

²³⁵ Max Weber, *Vlast i politika*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1992, str. 180.

односи и пракса, во голема мера директно, или уште повеќе, индиректно зависат од учинокот на новинарската професија.

Оттука, поради ваквите големи етички предизвици, иницирани од манипулативната моќ која во себе ја има новинарството и неопходноста од етаблирање на артикулиран и развиен етички став, пред оваа професија се поставуваат и високи етички стандарди и се бара нејзина издржана морална анализа. Заради тоа, етиката на оваа професија, изричито потенцирано, се претставува како обврска на **новинарот во што поголема мера да известува вистинито за работи кои се релевантни за јавниот интерес, додека за нејзина основна категорија се поставува вистината и тоа како медиум, поврзница, меѓу новинарството и етиката.**

Тоа, едновременно соодветствува со внајпрешна етичка суштина на само то новинарство, бидејќи неговите највисоки вредности, кои истовремено се и белези на неговата професионална етика се: „барање и доловување на вистината, задоволување на интересите за сознанија, достигнување на сознанијата кои се однесуваат на реалноста и имаат оправдување во реалноста, овозможување комуникација меѓу луѓето, врз основа на информациите и нивно користење“²³⁶. Затоа новинарството и треба да има високи стандарди во однос на трагањето, пренесувањето, интерпретацијата и бранењето на вистината и на сознанијата.

Новинарството, првенствено цели кон информацијата, што значи дека трагањето по истата го означува процесот на проверка на истите затоа што станува збор за факти или настани, кои како такви не смеат да бидат искривени или половично прикажани, односно фалсифицирани во одреден интерес или корист.

Чистото пренесување на информацијата, вистината добиена од некого, т.е. од одреден извор задолжен за собирање на истите, претставува механичка работа, која земена сама по себе, како аспект на новинарството, сè уште нема непосредна врска со етиката проблематика на оваа професија. Само во еден поширок општествено-политички контекст, таквиот новинар и таквото т.н. „неутрално“ новинарство подлежи на етичко-морална валоризација, т.е. осуда.

²³⁶ Кирил Темков, op. cit., стр. 146.

Интерпретацијата претставува повисок ранг во новинарскиот занает и се состои во толкување на некој настан или факти од различно подрачје на политичкиот, општествениот, економскиот, културниот или научно-уметничкиот живот. **Истата е силно поврзана со една етичка оценка затоа што станува збор за заземање на одредено стојалиште и имплицитно или експлицитно валоризирање на предметот на извештајот.** Тоа укажува дека квалитетот на интерпретацијата ќе зависи, не само од познавањето на материјата, туку воедно и од хабитусот на самиот новинар, вклучувајќи ја целосно негова животна позиција и одредување ЗА или ПРОТИВ, при што максималната објективност е највисоката задача и достигнување на оваа професија.

На крај, одбраната на информациите, вистината, укажува на зависноста од степенот на развој на аналитичкото или истражувачкото новинарство, кое бара целосен човек со посебен „нерв“, како за новинарството, така и за самостоен, оригинален и креативен пристап кон предметот на обработка. *Овде новинарот се појавува како посебна, унікална личност која држи до себе и до својата работа и која на никаков начин нема да се согласи на приисокој еднадвор или однајпре, туку ќе инсистира на самостојност и независност во мислењето, професијата и угледот, што значи на својот морален дигнитет или интегритет.* Токму овде доаѓаме до онаа непосредна врска и однос која стои во основата меѓу етиката и новинарството - вистината!

Сумирано, сето претходно во новинарството е особено важно со оглед на самиот поим на информацијата; имено, нема информација in abstracto! Зад неа секогаш стои некој кој ја дава, а во овој случај новинарот. Изричито, тој не е само трагач, преносител, туку автор, т.е. произведувач на веста, бидејќи ја нуди или изнесува од свој агол на гледање, сфаќање, интерпретирање. Тоа е буквално негова вест на која тој и пристапува како конкретно и комплексно општествено суштество.

Токму заради тоа треба да се потенцира дека **новинарот е присутен во секоја негова информација, па затоа и не може да се крие зад некој, т.н. „апстрактен чист факт“.** Во неа веќе е имплицирано неговото гледиште, кое како такво може да се посматра низ лупата на една етичка квалификација или валоризација. Имено, ние не живееме како некои апстрактни, над-

вор од општеството и надвор од историјата, суштества, туку сме „длабоко вкопани“ во сите случувања околу нас, па оттука сме и неразвоен дел од тие случувања и тој живот. Етички апострофирано: сите ние сме одговорни за квалитетот на животот, кој се произведува и со нас и против нас, и за нас и во нас самите, затоа што од своја страна дури и да не правиме ништо, сепак придонесуваме за тоа животот да ни биде таков каков што е!

Бидејќи во новинарството, клучна категорија е вистината, без оглед на тоа колку нејзиното одредување, како точност на судот за предметот, го претставува во целост поимот на вистината или само еден нејзин дел, сепак истиот поим во новинарството, со оглед на поимот на информацијата, е незаобиколива основа и вистински медиум, точка на секоја вистинска комуникација. Станува збор всушност за точноста или коректноста на информацијата која е производ на конкретниот новинар, затоа што неточната или некоректната информација, се трансформира во дезинформација. Меѓутоа, **во согласност со оној поим на вистината кој не се задоволува повеќе само со точноста, туку пледира за вистинит или вистински живот, токму затоа, новинарството е еден од важните, речиси пресудни фактори во обликувањето на одреден начин, квалитет и смисла на животот на современиот човек.**

Во ова всушност и се огледа големата задача и уште поголемата одговорност на новинарството, особено неговата етика како етика на јавна дејност. Доколку самата информација сугерира одреден начин и облик на живот, тогаш истото најдобро се огледа на дело, во сакањето или несакањето на новинарот да се избори за истото со своето моќно медиумско средство, кое има далекусежно влијание на свеста на луѓето, за животот кој е достоин за човекот и во овие наши денешни услови. Во оваа смисла, колку повеќе новинарската борба за вистината е посилна, толку повеќе истата се разбира како борба за слобода и социјална правда, а тоа значи за достоинствен живот на секој човек. Оттука, вистината е универзална и над секоја посебност и поединечност, оправдувајќи се во полна смисла на зборот.

VI. ЕТИКА НА НОВИНАРСТВОТО

6.1. ТЕРМИНОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ ВО ОДРЕДУВАЊЕТО И РАЗБИРАЊЕТО НА ЕТИКАТА НА НОВИНАРСТВОТО

Позната е Хегеловата констатација дека дневниот печат е утринска молитва на секој човек, особено на интелектуалците, со што ја покажа длабочината на значењето, кое во современата епоха го има новинарството, воопшто медиумите или средствата за јавно информирање.

Свеста за капиталната важност на средствата за информирање, одамна е покажана во барањата за „слобода на печатот“, истата таа свест која подоцна влезе и во основниот фондус на загарантирани човевекови основни права. Меѓутоа, таквата слобода повлекува со себе и соодветни должности и одговорности, така што истата мора да се подвргне под одредени формалности, услови, ограничувања и казни пропишани со закон, особено кога во демократските општества е повреден интересот на националната или јавна безбедност, кога е нагласена потребата за заштита од нереди и криминал, потребата за заштита на здравјето или моралот, потребата за заштита на угледот и правата на другите. Тоа е така затоа што тие средства за информирање се покажаа како моќни средства на создавање, собирање и брзо пренесување на мноштво најразлични информации, но исто така и како моќни средства на можни манипулации со јавноста и дезинформирањето, создавањето на крива слика и криво мислење за стварноста, за различни процеси во стварноста, за настаните и луѓето.

На таа основа се создава и **потребата, не само за правна, туку и за морална регулација на постапувањето на припадниците на „новинарскиот сталеж“, изразена во облик на етика на новинарството како посебен вид на применета и професионална етика** од чија основа во финалната фаза произлегува и Новинарски кодекс или Кодекс на новинарската етика.

Историски, етиката на новинарството има трновита и мачна историја, а постои онолку долго колку што постои и самото новинарство. Историјата на новинарството ги бележи првите сидни весници „Acta Diurna“ од 59 година п.н.е. кој ги издавал Јулије Цезар, т.е. „на Форумот во средиштето на јавниот живот биле сместени плочи на кои дневно се излагале извештаите за сенатските заклучоци, воени збиднувања, како и за важните градски и државни настани“²³⁷. Цезар добро знаел, како и, која вест за неговите успеси или порази да ја објави, а која не, притоа да не ја наруши, туку напротив да ја зајакне својата позиција и углед, па во оваа смисла „ако „Acta Diurna“ го сметаме за правесник, тогаш и Цезар, можеби ја нарушувал етиката на новинарството, цензурирајќи содржини кои не му оделе во прилог“²³⁸.

Сепак, формално, етиката на новинарството станува дел од оваа професија, т.е. своето модерно нормативно уобличување го добива во втората половина, поточно 80-тите години на 19 век, кога и новинарството добива полноважечки статус на професија и тоа во САД, откако со медиумите почнуваат да владеат првите новинарски магнати, Џозеф Пулицер, кој се залагал за зачувување на интересот на јавноста и Вилијам Рендолф Херст, кој градел жив и некомпромисен стил во новинарското известување, „пишувајќи малициозно и со омраза“²³⁹. Како нивна спротивност се појавуваат Хенри Јарвис Рејмонд, а подоцна и Адолф Очс - првиот како основач, а вториот како сопственик на весникот „The New York Times“ и претставуваат, од етички аспект, противтежа на острата медиумска борба меѓу Пулицер и Херст и тоа во однос на што поголема продажба на весниците, градејќи ги своите етички норми, наспроти тенденциите на овие родоначалници на жолтиот печат.

Она што Јарвис Рејмонд и Адолф Очс го прават е, пред сè градење на етички норми во весникот „The New York Times“ затоа што во тоа време етички кодекс не постои, но остануваат

²³⁷ Josip Horvat, *Povjest novinarstva Hrvatske 1771-1939.*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003, str. 22.

²³⁸ Gordana Vilović, *Etički prijepori u Globusu i Nacionalu 1999. – 2000.*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004, str. 12.

²³⁹ Gordana Vilović, „Utjecaj op-ed stranica na *The New York Timesa* na vanjsku politiku SAD-a u odnosu na države bivše Jugoslavije“. Магистарски труд. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001, str. 29.

запишани препораките на основачот Рејмонд кој на своите новинари им препорачувал: „Дојдете до сите новости, не им угодувајте на луѓето; третирајте ги пристojно сите луѓе; ставете ги сите расположливи сили во вашата работа и не заборавајте дека дневните весници мораат да бидат точен одраз на она како изгледа светот. Вистинската улога на весниците е да објавуваат факти во облик, согласно кој, луѓето можат да им веруваат".²⁴⁰ Речиси со исти зборови, неколку години подоцна и сопственикот на весникот, Адолф Очс, им се обраќа на новинарите, додавајќи дека „коментарите и воведниците во весниците мораат да ги одразуваат размислувањата во земјата, чесно во секоја реченица, а повеќе од внимателно и човечно спрема оние со чии ставови авторите не се согласуваат посебно, и притоа да не се повикува на непријателство"²⁴¹.

Овие неколку наводи потврдуваат дека и тогаш, како и денес, 160 години по основањето на „The New York Times“, препораките да се негува точноста, непристрасноста, чесноста, одделувањето на коментарите од вестите, воздржувањето од непристојност и нетолеранција, биле етички императив. Тоа е така затоа што сите, а особено оние кои учествуваат во овој процес и професија, се свесни дека новинарската работа е чувствителна, но истовремено и моќна.

Вечните закони на етиката и моралот, независниот печат, т.е. новинарството, почитуваната и угледна професија, и денес се темели на етиката на новинарството, фундамент на етичкиот кодекс на оваа професија. Првите правила за етиката на новинарството се појавуваат во САД, во 1923 година, кога на иницијатива на неколкумина новинари и уредници, се втемелува Американското друштво на новинарски уредници како „реакција против ексцесите на американските таблоиди"²⁴². Во овој контекст, важно е да се спомене дека ова новоосновано друштво прифатило седум Правила на новинарството, без било каков и да е владин или јавен притисок, а кои во многу нешта имаат етичка основа: одговорност, слобода на печатот, независност, точност, непристрасност, честност и пристojност. Првата книга пак во САД во која стојат запишани правилата на

²⁴⁰ Gordana Vilović, op. cit., str. 30.

²⁴¹ Gordana Vilović, op. cit., str. 31.

²⁴² Joseph R. Dominick, *The dynamics of mass communication*. McGraw-Hill, New York, 1994, p.p. 441.

професионалното новинарство, е книгата на Нелсон Крафорд - „Етиката на новинарството“, од 1924 година²⁴³, во која стојат собрани и етичките кодекси на новинарските редакции.

Но сепак, она што е видливо и во 19 век, а така и денес, е фактот дека етиката на новинарството е и понатаму во спротивност и напнатост со новинарските содржини во сензационалистичкото новинарство, таа вечна борба која најдобро ја илустрира неделивоста на етиката, од новинарството. Во оваа смисла, Андреј Белс и Рут Чадвик апострофираат дека **етиката е неделива од квалитетното и професионално насоченото новинарство**, т.е. „не е можно етиката да се одвои од новинарството“²⁴⁴, поткрепувајќи и објаснувајќи го овој свој став со фактот дека голем дел од **новинарската пракса може издржано и оправдано да се опише и анализира само со концептите кои во својата основа се етички: слободата, објективноста, вистината, почитувањето**.

Во овој контекст, новинарите секојдневно работат во „доменот на етиката, без оглед дали размислуваат за тоа како за етика или не“²⁴⁵. Накратко, едноставно не е можно занимавање со новинарството, а да, на овој или оној начин, не се соочиме со етиката. Значи, „етичкиот однос е во самата суштина и обврска на новинарското известување“²⁴⁶. Со други зборови, за **дејноста која сакаме да ја наречеме професија** - а меѓу нив и новинарството - **важно е „да биде фундирана на етичка основа“**²⁴⁷, а **личностите кои ја извршуваат да ја прифаќаат „широката лична одговорност за своите проценки и постапки“**²⁴⁸. Оттука, „барањето на новинарската етика (како новинарска саморегулација, запишана во облик на норма внатре новинарскиот кодекс) е едно од мерилата кое би требало да

²⁴³ Nelson Antrim Crawford, *The ethics of journalism*, A.A. Knopf, New York, 1924.

²⁴⁴ Andrew Belsey & Ruth Chadwick, „Preface“, in *Ethical Issues in the Journalism and the Media*, A. Belsey & R. Chadwick (eds.), New York, Routledge, 1992.

²⁴⁵ John Calhoun Merrill, „Overview: Foundations for Media Ethics“, in *Controversies in Media Ethics*, David A. Gordon et al., White Plains, N.Y., Longman Publishers USA, 1996, p.p. 2.

²⁴⁶ Melita Poler-Kovačić, „Što je novinarska etika?“, во *Medijska istraživanja*, god. 4, br. 1, str. 10-11.

²⁴⁷ Andrew Belsey & Ruth Chadwick, op. cit., p.p. 12.

²⁴⁸ Jack McLeod and Searle E. Hawley Jr., „Professionalization Among Newsmen“, *Journalism Quarterly*, 41(4), 1964, p.p. 530.

биде исполнето, за дејноста да стане професија, исто како и барањето за лична одговорност на новинарот²⁴⁹.

Професионализацијата на новинарството е поврзана со идејата за придобивање на моќ, т.е. истата се професионализира, зависно од зголемувањето на степенот на моќта. Но, како што се зголемува моќта, така се зголемува и одговорноста на новинарот. Сè што новинарот како носител на таа моќ - слобода и одговорност - прави, мора да го прави одговорно! Како носител на толкава моќ, тој не би требало да проценува интуитивно и стихижно, затоа што него го обврзуваат посебни должности, кои може во смисла на извршување на одредена професија - значи професионално да ги извршува само, ако го познава темелот на кој делува и на кој се враќа²⁵⁰. Тоа значи дека кога новинарот морално проценува, мора втемелено да мисли за исправно да одлучува, а втемелено да мисли значи да мисли на темелот на кој дејствува, т.е. темелот на новинарската етика.

* * *

Во продолжение, пред да се даде една прегледна слика на основните карактеристични одредувања на етиката на новинарството, потребни се неколку појаснувања во однос на термилошките проблеми во одредувањето и разбирањето на истата.

Имено, изразот „посебна етика“, согласно разбирањата на некои филозофи и етичари, е сосема прикладен израз за да се одредат етичките начела кои се однесуваат на одредени посебни професии или занимања, а меѓу останатото и на етиката на новинарството. Други пак сметаат дека терминот „професионална етика“, кој е чест во својата употреба, е сосема прецизен во опфаќањето на различностите на етичките норми за специфични занимања и професии. На крај, постои и трета група заговорници на користењето на овој израз, кои воглавно се британските и американските аналитичари и теоретичари на медиумите т.е. трет израз, кој исто така заживеа во својата

²⁴⁹ Slavko Splichal and Colin Sparks, *Journalists for the 21st Century: Tendencies of Professionalization Among First-Year Students in 22 Countries*, Ablex Publishing Corporation, Norwood, New Jersey, 1994, p.p. 49.

²⁵⁰ доколку мора подоцна својата одлука да ја објаснува.

употреба, а тоа е оној кој етиките на различни професии ги нарекува „применети етики“. Во секој случај темелните етички начела се еднакви за сите, со тоа што специфичноста на медиумот ги одредува и карактеристичните нарушувања на етичноста.

* * *

Во своето најопшто одредување **етиката на новинарството** е „*ети́ка, која на темелој на оишијитие етички начела ја објаснува и шолкува новинарската вокација и која тежнее кон унајредување на стандардиите на професионалнојо новинарство, обидувајќи се да им помогне на новинариите во процесот на донесување етички одлуки во секојдневното известување*“²⁵¹. Согласно ова, на истата, различни автори различно ѝ приобаат, давајќи различни основни карактеристични одредувања. Па така, доколку се погледне во прирачникот за етика на Иван Копрек и Иван Чехок²⁵², теоретичарот на етиката на медиумите, Мирко Матаушиќ, етиката на новинарството ја смета и ја изведува од еден поширок контекст и опсег на медиумската етика, т.е. како „етичко вреднување кое се однесува на четири подрачја, од кои третото се однесува на новинарите и уредниците како личности или групи кои имаат свои кодекси на честа“²⁵³.

На слична линија на размислување е и одредувањето на етиката на новинарството од страна на Даниел Корни, кој ја разгледува во потесна смисла на зборот медиумската етика, и која се занимава со новинарската обработка на информациите, односно со моралните аспекти на сите оние медиумски работи и активности при кои „доаѓаме во ситуација да вршиме избор и да донесуваме одлуки во поглед на содржината и обликот на информациите кои се нудат на јавноста“²⁵⁴.

Истакнатиот новинар, Данко Плевник, говори за етиката на новинарството, како за најважен дел за одржување на

²⁵¹ Gordana Vilović, *Etički prijepori u Globusu i Nacionalu 1999. – 2000.*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004, str. 14.

²⁵² Ivan Koprak et al., *Etika - Priručnik jedne discipline*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.

²⁵³ Mirko Mataušić, „Etika društvenog priopćivanja“, во Ivan Koprak et al., op. cit., str. 176.

²⁵⁴ Danijel Kornić, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999, str. 17.

веродостојноста на коректното извршување на оваа професија и додава дека „професионалната етика е кредо, вокација и дисциплина која мора да трае цел работен век (...). Негувањето на хуманизмот во личноста е темел за способноста за прифаќање и применување на професионалната етика, затоа што спорадичното и декоративното аплицирање на етичките норми претставува само одложување на идниот професионален крах“²⁵⁵.

Во објаснувањето на етичноста, Филип Патерсон и Ли Вилкинс го воведуваат поимот на „етичка разумност“²⁵⁶, кој секој од новинарите би требало да го има секогаш на ум при структурирањето на веста. Истиот се огледа преку достоинството, реципроцитетот, самодоволноста, точноста, упорноста, праведноста, заедницата и различноста, како елементи на етички исправните новинарски видови.

Исто така и Конрад Финк, еден угледен американски новинар и теоретичар на медиумите, држи до тоа дека секој новинар треба да работи на развивање на „свој личен етички кодекс“²⁵⁷ за да може да ги унапреди сопствените етички доблести во извршувањето на оваа професија, при што ги наведува следниве:

- напорот да се биде што е можно поблиску до објективното известување, што значи катадневно интензивно да се работи на фактите, познанијата и да се врши избор на изворите;
- судирот на интереси кој може кај новинарот да предизвика рушење на неговата доверба, која секој новинар ја гради со своите реципиенти;
- приватноста на личноста како особено деликатно подрачје за секој новинар, при што особено треба да се посвети внимание и безрезервна заштита на анонимните лица;
- добриот вкус како дел од составот на вредности на новинарот, затоа што вулгарноста, испадите, расистич-

²⁵⁵ Danilo Plevnik, *Praksa etičkog novinarstva*, Masmedia, Zagreb, 2003, str. 14.

²⁵⁶ Philip Patterson and Lee Wilkins, *Media ethics: Issues and cases*, Wm. C. Brown Publishers, Dubuque, 1990, p.p. 28-29.

²⁵⁷ Conrad C. Fink, *Media ethics: In the newsroom and beyond*, McGraw-Hill Series in Mass Communication, New York, 1988, p.p. 37-39.

ките напади, самоубиствата и сексуалните злосторства често се извор на експлицитни приказни каде новенарите имаат голема одговорност во одлучувањето за тоа што треба да се пушти во јавноста, во текстот или фотографијата.

Етиката на новинарството е и за Милан Кангрa возвишена димензија на новинарството. Согледувајќи ја праксата на професионалното новинарство и општествата со демократија, тој вели: „во поимот „професионалност“ лежи, не само поимот коректност при извршувањето на работата, а кое се подразбира само по себе, туку во професионализмот е содржана како нешто незаобиколиво и онаа етичка вистина, која како напор за одржување на одредено ниво како достоинство и углед во извршувањето на новинарската професија, е особено важна и за новинарот, кој држи до себе како самосвесно, слободно и одговорно суштество”²⁵⁸. На овој начин, претходниот став за достоинството на новинарот, кој држи до себе и до професијата која ја извршува, говори и припаѓа на една идеална хуманистичка етика на новинарството, каде новинарството се разбира како синоним за чесност и одговорност. Тоа дефинитивно е етика!

Заклучно, секој од претходно споменатите теоретичари на медиумите, особено на етиката на медиумите и на новинарството, придодава по некоја своја, но сепак нова нијанса, при што од сите претходни одредувања, може да се извлечат неколку клучни предметни одредници заеднички за сите²⁵⁹:

- предуслов за вежбање на етиката на новинарството, е слободно и демократско општество без цензура во кое постои плурализам на медиумското сопствеништво;
- новинарите, уредниците и реципиентите на пораките се во сооднос кој може да му помогне на константниот процес на унапредување на етиката на новинарството или спротивно;
- етиката на новинарството не е занимање кое може одеднаш да се стекне, туку тоа е стил на живот и константно преиспитување на замисленото и конечната цел на новинарството;

²⁵⁸ Milan Kangrga, *Nacionalizam ili demokracija*, Zagreb, Razlog, 2002, str. 45.

²⁵⁹ Gordana Vilović, op. cit., str. 17.

- етичките кодекси им помагаат, но не им ги решаваат проблемите на новинарите.

Оттука, може да се даде и едно прикладно одредување на **новинарската етика** како *етика на новинарот, кој е средишна личност на медиумската реалност, кој професионално се занимава со новинарската работа, односно со известување на јавноста, преку масовните медиуми како темелна цел на својата дејност.*

Но исто така етиката на новинарството е една *етика која обезбедува философско промислување на моралната процена на новинарот и прејскавувачка теориска дискусија за нормите кои се темелат на неговиот морален избор, како и за легитимноста на тие норми во одредени ситуации.* Оттука, **новинарската етика е етика на одговорност која како примарна одговорност на новинарот ја одредува одговорноста спрема јавноста.** *Услов, т.е. прејскавувачка на новинарската етика е слободата која е темелна во почитување на достоинството на човековата личност.* Па така, новинарската етика е спротивна на макијавелизмот. Личноста да се почитува само како цел по себе, највисоко добро, вредност и достоинство! Почитувањето на достоинството на човековата личност е темел на новинарската етика и темел на новинарската дејност (професија) воопшто.

Претходното говори дека на новинарската етика може да се гледа како на втемелена метаетика, која е универзален темел на моралот, мислењето и однесувањето, рамка на нашето одлучување за тоа како правилно да се постапува. Станува збор за филозофското промислување, кое е одредено со Кантовата деонтологија, т.е. новинарската етика како деонтолошка етика. Но, конкретната ситуација на моралното просудување, бара и уште едно ниво на промислување, кое првото, значи Кантовата заповед за почитување на човековата личност - ја сместува во живот и на тој начин на моралниот учесник, кој е соочен со одреден проблем или дилема, му овозможува етичка одлука. Важно е да се истакне дека ова второ ниво не го ништи првото, туку токму спротивното - додатно го утврдува. Почитувањето на двете нивоа е клучно за целосно поимање на новинарската етика, која е жива етика и своите темели ги испробува во животот.

Имено, кога етичката теорија ќе го доживее „своето огнено покрстување во реалниот свет, медиумскиот практичар влегува на практичното подрачје на апликативната етика“²⁶⁰, вели Дејл. Тој го образложува своето видување на односот меѓу нормативната и апликативната етика вака: **нормативната етика** се занимава со развојот на општите теории, правила и начела на моралното однесување, додека **апликативната етика** е онаа гранка на моралната философија која со помош на фактите ги разрешува етичките проблеми. Нејзина задача е да ги употреби согледувањата на метафизиката и општите начела, како и правилата на нормативната етика додека проучува специфични етички проблеми и конкретни случаи.

Кантовата етика на должности ја ставаме меѓу деонтолошките теории на етиката, кои го втемелуваат дејствувањето од должноста: деонтолошко е она морално расудување кај кое некој сè одлучува во однос на должноста. Логиката на целите кои се оправдани со средствата, не се прифаќа. Типичното прашање кое новинарот си го поставува е: „На кои темелни должности или одговорности треба да се покориме или кон нив да тежнееме, без оглед на последиците?“²⁶¹. Според строгото деонтолошко уверување, забраната на одредени начини на постапување вредат и тогаш кога таквото постапување би имало корисни последици. Акцентот не е на целите, туку на мотивот на постапување и поради тоа користењето со нечесни средства за постигнување на позитивни последици е недопуштено. Поинаку кажано, целта не го дава благословот на средствата!

Но, во апликативната новинарска етика ќе се одречиме од безусловното следење на должностите во посебни околности: слепото почитување на сите правила не е исто што и прифаќањето на етичката одлука, затоа што „етичкото одлучување ретко кога е едноставно“²⁶². Новинарот мора да биде подготвен да се фати во костец со сивите подрачја на етичката двојба, да развива способност за препознавање на натпрева-

²⁶⁰ Luis Alvin Dej, *Etika u medijima – Primeri i kontraverze*, Medija centar: Plus & Čigoja, Beograd, 2008, str. 21.

²⁶¹ Jay Black et al., *Doing Ethics in Journalism: A Handbook with Case Studies*, The Sigma Delta Chi Foundation and the Society of Professional Journalists, Greencastle, Ind., 1993, p.p. 32.

²⁶² Jay Black et al., op. cit., p.p. 37.

рувачките начела внатре случајот, да ги слуша спротивните гледишта... Мораме да се запрашаме дали ситуацијата е исклучок од правилата, што значи дека бараме алтернативно дејствување со чија помош би можеле да ја зголемиме реализацијата на својата одговорност.

Џеј Блек е уверен дека повисокиот степен на етичко одлучување можеме да го дофатиме така што ќе си ги поставиме прашањата кои „ќе нè присилат да ги видиме сенките на сивилото“, односно прашања кои нè предизвикуваат да ги почитуваме последиците од своите дела и темелните новинарски должности. Вистинската етичка одлука е потешка и позамрсена од едноставното избирање помеѓу правилната и погрешната алтернатива. На една страна треба да се земат во предвид последиците од дејствувањето, а на друга пак обврските, односно начелата на новинарската должност. Тоа значи своевиден **спој меѓу деонтолошкиот и телеолошкиот пристап на моралната проценка.**

Комбинацијата меѓу двете, времена со темелната заповед за почитување на човековото достоинство, за современата новинарска пракса се чини како најрифайливо решение. Не се одрекува чувството на должност, затоа што истото налага на почит кон универзалните етички начела, „освен ако постои несоборлива причина поради која можеме да се одалечиме од моралната норма“²⁶³. А оправданоста на оваа причина новинарот може да ја спознае само ако во предвид ги земе околностите и можните последици, што значи вклучување на последичниот пристап во моралното просудување.

Здружувањето на двата пристапа, во моралното одлучување ги внесува последиците како негов елемент, кои што Кант ги отфрлаше бидејќи „дејствувањето во однос на посакуваните последици е разумност, а моралноста треба да се бара во самото дејствување“²⁶⁴. Но сепак, дури и најстрогиот деонтолог кој е потполно предан на должностите, додека последиците не го интересираат, должностите првобитно ги формулира така што во предвид ги зема последиците кои ќе произлезат од тие должности. Значи, правилото во својата суштина е

²⁶³ Luis Alvin Dej, op. cit., str. 49.

²⁶⁴ Phil Wheelwright, *A Critical Introduction to Ethics*, Third Edition, The Odyssey Press, New York, 1959, p.p. 120.

телеолошки втемелено, што значи дека дури и деонтологот во некоја мерка е телеолог. Овој заклучок е од особено значење, а го потврдува и Кантовото барање за хуманизам, односно самиот начин на морално просудување кое треба да биде во склад со моралниот закон.

На овој начин доаѓаме до заклучокот на Џон Мерил, кој вели дека „втемеленото етичко гледиште на новинарот е синтеза на деонтологијата и телеологијата“²⁶⁵, а кое го нарекува **деонтелска етика**, (англ. **deontelic ethics**). Новинарот се остварува на следниот начин: прво ги зема во предвид темелните начела, односно должностите. Неговото деонтолошко промислување значи дека истиот е предан на должностите, односно има длабоко чувство за должност, кои му заповедаат дека мора да ги следи етичките императиви. Ваквите етички начела би требало да бидат многу важен фактор во етичкото мислење на новинарот. Но, новинарите исто така „би требало да бидат спремни да се одалечат од таквите начела кога разумот покажува друга насока или кога замислените или предвидените последици го оправдуваат напуштањето на таквите правила“²⁶⁶.

Важно е новинарот да не ги напушта темелните начела, да чувствува должност која му одредува дека треба да ги следи истите, т.е. мора да ја сочува сржта на должностите на кои во преден план е посветен, односно мора да ги почитува како смерници во своето одлучување и дејствување. Приврзаноста кон правилата му ја обезбедува концепцијата на верност на правилата. Темелните правила треба да се следат, но не слепо и непромислено. Ако постапуваме со должност заради должноста - деонтолошка етика - тогаш ќе претераме и може да ни се случи личноста да се однесува во согласно со крутите правила, што не секогаш е исправно.

Разумниот и заинтересиран новинар мора да размислува за посебните етички ситуации. Мора да земе в предвид некои адаптации на должноста, особено кога неговиот етички осветен разум ќе просуди дека адаптацијата е нужна. Значи, мора да биде прилагодлив, како што тоа му го налага разумната анализа на ситуацијата. „Исклучок од правилата заради посеб-

²⁶⁵ John Calhoun Merrill, *The Dialectic in Journalism*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1989, p.p. 197.

²⁶⁶ John Calhoun Merrill, *op. cit.*, p.p. 198.

на ситуација може да биде направена само по сериозно промислување²⁶⁷, што значи дека размислувањето за последиците значи помрднување во телеолошки правец.

Резимирано, **свкупното поимање на новинарската етика опфаќа два степенa на морално просудување на новинарот: почитувајќи го универзалниот философски темел кој е одреден со Кантовата етика на должностите, но и морално просудување и однесување на новинарот во рамките на апликативната новинарска етика.** Новинарската етика е жива етика, која своите темели ги испробува во животот, **таа е синтеза на деонтолошкиот и телеолошкиот пристап - т.н. деонтелска етика.**

Деонтелската етика е **втемелена** етика која ја истакнува можноста за просудување на новинарот, неговата автономија, а не можноста за непромислено однесување „поради должностите“, во речиси сите ситуации, како и слепо имитирање на однесувањето на другите. Таа ја почитува слободата и умот на новинарот, иако е изградена и на „почитувањето на другите“²⁶⁸.

Земањето во предвид на исклучоците, не значи дека Кантовата етика не е универзална, како што тоа се чини на прв поглед. Кантовата универзалност треба да ја сочуваме, но само на првото ниво од новинарската етика, значи етиката како теориски темел. На второто ниво, каде темелот се поставува, од празниот во „полниот“ простор, значи на ниво на апликација, како втемелена проценка и одлука, сепак ги земаме во предвид и околностите и последиците, што значи дека етиката одлука понекогаш бара отргнување од универзалноста. Сепак, ваквото отргнување не го уништува темелот.

Истрајноста на строгото неземање во предвид на можните важни последици и другите субјективни околности, во однос на Кантовата етика би се однесувале како кон безживотна теориска расправа и со тоа би ѝ одзеле голем дел од нејзината употребливост која и во сложените ситуации на современото новинарско известување во време на масовните медиуми, може да го има.

²⁶⁷ John Calhoun Merrill, op. cit., p.p. 189.

²⁶⁸ John Calhoun Merrill, op. cit., p.p. 214.

6.2. ПРЕДМЕТ НА ИСТРАЖУВАЊЕ НА ЕТИКАТА НА НОВИНАРСТВОТО

Основата на новинарската дејност е работа со луѓето! Оттука, како што заклучува Манца Кошир, „се што новинарството прави, е во однос на луѓето“²⁶⁹. При ова, новинарството го остварува уставното човеково право на известување и правото да биде известуван, односно „новинарската темелна обврска е, вистинито и неискривено да ја известува јавноста“, и ова стои запишано во првите членови од Кодексот на новинарите насекаде во светот. Значи, **темелот на новинарското известување е односот кон луѓето.**

Така **човекот станува највисоко добро во однос на кое, усогласена со својата смисла, е насочена новинарската дејност.** Секако, новинарот во оваа смисла е личност која е појдовна точка на новинарската етика и која е средишна точка на медиумската реалност, што значи дека големо внимание во медиумската реалност поминува низ новинарот, кај кого за најважна карактеристика се смета неговата будност. Тој е „единствениот кој во подрачјето на медиумската реалност, непосредно се насочува кон изворот и информацијата“²⁷⁰, а низ неговата „средишност“ течат важните процеси (собирање на информации, селекција на настани и факти, обликување на новинарските вести).

Бидејќи човекот е појдовна точка на новинарската етика, но и средишна точка на медиумската реалност, за предмет на истражувањето на етиката на новинарството, се зема или го сочинува, почитувањето на достоинството на човекот, личноста. Во оваа смисла, во низата цели, човекот е умно суштество - цел сам на себе, поради што никој не може да го користи само како средство. Секое умно суштество е цел, но само онолку колку што има внатре во себе цел по себе, што е единствено и ненадоместливо. Во човекот тоа е моралниот

²⁶⁹ Manca Košir, „Novinarska etika“, во *Profesionalna etika pri delu z ljudmi*, Univerza v Mariboru in Inštitut Antona Trstenjaka v Ljubljani, Maribor, 1995, str. 166.

²⁷⁰ Ines Drame, „Odnosno strukturirana medijska realnost kot posebna realnost“, *Teorija in praksa*, 29 (9-10), 1992, str. 853.

закон, што значи дека почитувањето на личноста е израмнето со почитувањето на законот во неа. Моралниот закон, како што вели Кант, „започнува со моето невидливо себство, со мојата особеност“²⁷¹. Човекот е субјект на моралниот закон, и затоа секогаш е цел, а не средство. Секое почитување на личноста е почитување на законот за кој таа личност ни дава пример, а почитувањето на законот е подредување на сопствената волја на моралниот закон.

„Целите имаат или цена или достоинство“²⁷². Сѐ што има цена е надоместливо, додека достоинството нема надоместок и е над секоја цена. Личноста е ненадоместлива, затоа што има свое достоинство. Тоа значи дека некого не го почитувам затоа што би одговарал на некои надворешни стандарди, кои би ја одредиле вредноста на поединецот. Исто така, не го почитувам затоа што неговата важност за мене е корисна, но исто така не го почитувам и затоа што придонесува за остварување на одредени планови кои за мене се чинат важни. Го ПОЧИТУВАМ едноставно затоа што е „цел по себе“ и затоа што не можам да го надоместам со некоја друга цел. Го почитувам поради неговата посебност, неговата единственост, односно поради неговата „неспоредлива вредност“.

Се поставува прашањето како идејата за почитување на достоинството на личноста, се изразува во императивен облик. „Дејствувај така што човечноста, како во твојата личност, така и во личноста на секого меѓу другите, ја употребуваш секогаш како цел, а никогаш како средство!“²⁷³, вели Кант. Императивот е јасен: Почитувај го достоинството на човечкото суштество како цел самото на себе, како нешто што никој нема право да го употребува како средство за постигнување на друга цел и по потреба да го отфрли. Човекот ја носи највисоката цел во себе. Неговата особеност го штити од негово понижување и израмнување на степен на предмет. На овој начин, **во, и преку категоричкиот императив, е втемелено правото на личноста.**

²⁷¹ Имануел Кант, *Криџика на џрактџичниот ум*, Метафорум, Скопје, 1993, стр. 114.

²⁷² Imanuel Kant, *Dvije rasprave: I. Prolegomena za svaku buduџu metafiziku; II. Osnov metafizike џdoreџa*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1953, str. 197.

²⁷³ Imanuel Kant, op. cit., str. 192.

Оттука, како што пишува Едвард Ковач, новинарската етика е „чиста спротивност на макијавелизмот, спротивност на примамливата прагматичност според која целта ги оправдува средствата. Личноста, значи, е она добро, достоинство и вредност на која ѝ е подредено сè. Би можело да се каже дека личноста ги подредува другите вредности, а самата никогаш не се подредува“²⁷⁴. За Николо Макијавели, моралните правила се правила за средствата со кои ќе се постигне целта на власта: „своето вреднување мораме да го сфатиме како средство за влијание врз другите луѓе, а не како одговор на прашањето: Што треба да правам?“²⁷⁵. Макијавелиното уверување дека човекот може да биде и средство, за Кант и новинарската етика не е прифатливо.

За достоинството на личноста, како предмет и темел на новинарската етика, не зборува само истата, туку и медиумското законодавство, каде согласно Законот за јавни гласила, се истакнува недопирливоста и сигурноста на човековата личност и достоинство. Барањето за почитување на истите се наведува и во Меѓународниот пакт за државни и политички права (1996), каде се изразува уверувањето дека признавањето на достоинството, кое припаѓа на сите членови на човечкото општество, како и признавањето на неговите еднакви и неотуѓиви права - се темел на слободата, правата и мирот во светот, и истите се содржани во спознанието дека потекнуваат од достоинството кое е неделиво од човековата личност.

Би можело да се каже дека дури и законите и меѓународните документи - кога зборуваат за темелните права на човековата личност - се Кантовски насочени. Како што Кантовата етика, така и законодавството на современите демократски земји, ја признаваат човековата личност како највисоко добро, цел и главна вредност. За „Кантовиот“ новинар прифатлива е следната водилка, која Џеј Блек им ја наменува на новинарите: „Кон изворите на информациите, предметите на новинарското известување и колегите, однесувајте се како спрема живи суштества кои заслужуваат почитување, а не како спрема

²⁷⁴ Edvard Kovač, „Meč, pero, kamera“, *Delo - Sobotna priloga*, 18. 12.1995, str. 44.

²⁷⁵ Алесдер Мекинтаир, *Крајќа историја на еџикајна*, Аз-Буки, Скопје, 2004, стр. 175.

некои чисти средства за постигнување на новинарските цели"²⁷⁶.

Бидејќи заклучокот по прашањето на предметот на истражувањето на новинарската етика е даден во моментот кога станува збор за односот меѓу луѓето како однос на личност кон личност, може слободно, уште еднаш, да се потенцира дека истиот произлегува од темелот на новинарската етика - личноста и почитувањето на нејзиното достоинство. Клучен термин е значи личноста. Но што подетално означува истата?

Според кратката дефиниција која ја дава Едвард Ковач, се вели дека заедницата му овозможува на поединецот „да стане повеќе од поединец, да стане човек со другите, а тоа значи да стане личност"²⁷⁷. Доколку го споредиме персонализмот со индивидуализмот, можеме да заклучиме дека прва грижа на индивидуализмот е „поединецот да се сосредоточи на самиот себе“, додека персонализмот „го разделува и устоличува во перспективите кои ги отвора личноста“²⁷⁸. Со други зборови, преку Другиот човек доаѓаме до поимот на личноста, кој го зафаќа човечкото прашање во својата широчина на конкретна човечност, од најскромната реална состојба до највисоката духовна можност. Или како што вели Ковач: „Личноста е првенствено животен СТАВ, став на целосниот човек“²⁷⁹. Личноста е целосност, целокупност на човекот како тело, душа и дух (како чувствителност, разум и ум), која се покажува во сите нејзини карактеристики. Исто така, личноста е полнота која се разоткрива како единство на човечката личност во сите нејзини димензии (духовна, културна, интелектуална, сетилна, социјална, историска...).

Доколку резимираме, личноста е единствено, полно и целосно човечко суштество, кое своето животено стојалиште го втемелува во односите со другите луѓе. Личноста е цел сама по себе, највисоко добро, вредност и достоинство, кое заживува и се препознава во другата личност, односно во личниот однос.

Значи, моралниот придвижувач на новинарот е категоричкиот императив како морален закон, кој се покажува во

²⁷⁶ Jay Black et al., op. cit., p.p. 11.

²⁷⁷ Edvard Kovač, *Modrost o ljubezni*, Mihelač, Ljubljana, 1992, str. 99.

²⁷⁸ Emmanuel Mounier, *Oseba in dejanje*, Društvo 2000, Ljubljana, 1990, str. 182.

²⁷⁹ Edvard Kovač, „Personalizem Emmanuela Mounierja“, во Emmanuel Mounier, op. cit., str. 244.

почитувањето на достоинството на човековата личност - во односот кон човекот да се однесуваме како спрема цел, а не како спрема средство. На овој начин, преку овој заклучок, доаѓаме до темелот на новинарската етика, кој едновремено е и нејзиниот најважен предмет на истражување.

6.3. ЦЕЛИ, МЕТОДИ И ЗАДАЧИ НА ЕТИКАТА НА НОВИНАРСТВОТО

Кога се обидуваме да ја втемелиме новинарската етика, не можеме да го заобиколиме поимот на слободата, затоа што слободата е услов на етичкото, т.е. „етиката бара слободна волја, доброволен и независен избор“²⁸⁰. Човек не би бил одговорен кога не би бил слободен субјект, а како таков мора да ја преземе одговорноста за своите дела. Слободата и одговорноста се „две лица на иста реалност и се неотповикливо поврзани. Ако не си одговорен, тогаш не си ниту слободен“²⁸¹, вели Саватер.

Станува збор за концепција која ја наоѓаме и кај Кант, кој што слободата и одговорноста ги придобива на автономниот човечки субјект. Човекот, при моралното расудување не е зависен од надворешните заповеди, туку сам е свој морален законодавец и судија, а моралниот закон во него самиот - како автономно суштество - го прави одговорен.

Во оваа смисла, новинарската етика се темели на претпоставката дека новинарот може да избира меѓу алтернативните правци на дејствувањето. Таа можност на избор го опфаќа постоењето на доволна новинарска слобода, при што слободата е многу важен темел на моралот, но само доколку ја надоградува етиката.

Поимот на одговорност, пак, согласно сфаќањето на Џон Мерил, можеме да го користиме како синоним за поимот „етичност“. Па така, „кога говориме за одговорното новинарство, ние всушност мислиме на етичното новинарство“²⁸², т.е. да се постапува одговорно, значи да се постапува етично. Нови-

²⁸⁰ John Calhoun Merrill, op. cit., p.p. 38.

²⁸¹ Fernando Savater, *Amadorova etika*, Geopolitika, Beograd, 1999, str. 32.

²⁸² John Calhoun Merrill, op. cit., p.p. 178.

нарската етика, во оваа смисла, е **етика на (лична) одговорност**²⁸³. Имено, најзначајното прашање на (новинарската) етика е: на кого или во однос на што во своето работење сме одговорни, кој или што не обврзува на тоа, или поинаку кажано, што е основа на новинарската етика на која новинарот ја втемелува својата одговорност, односно етичност, т.е. својата слобода? Што во новинарството претставува највисока цел и највисоко добро, согласно кое се дефинираат неговите задачи, целите и методите преку кои истите се достигнуваат и реализираат?

Одговорите можат да се пронајдат во етиката на професијата која своевремено ја иницираше класичната теорија - Макс Вебер, особено философијата на Имануел Кант, кој етиката не ја темели на поимот на доброто, туку на априорноста на моралниот закон, од каде може да се изведе поимот на доброто. Првиот услов за највисоко добро е моралноста, а вториот среќата, која е морално условена и нужна последица од првата²⁸⁴. Тоа значи дека во барањето на највисокото добро во новинарството, не можеме да го избегнеме условот на моралноста, односно етиката, откриена со помош на категоричкиот императив.

Категоричкиот императив на новинарот му одредува: „Постапувај така што максимата на твојата волја секогаш би можела наедно да има вредност како принцип на сеопшто

²⁸³ Станува збор за потребата од актуализација на етиката на новинарската професија, како и на потреба од нејзино насочување кон етиката на одговорноста. Она на што треба да се укаже, е фактот кој се однесува на значењето од засновање на етиката на професијата во теоријата (Макс Вебер) и потребата од истата, во денешно време, кое може да се разбере само како време на пазарот и сеопштата борба за профит, со чија помош треба да се предупреди на одговорноста. Со оглед на тоа дека и новинарството со својата егзистенција е поврзано со пазарот, одговорноста губи на значење, а интересот за успех и профит добива примат. Во оваа смисла потребно е на јасен начин да се предупреди, т.е. побара, враќање на етиката на професијата, а со оглед на фактот дека во граѓанското општество новинарството игра круцијална улога, се чини дека посебно важно е да се нагласи барањето за обнова на етиката на новинарството на линија на етиката на професијата која ја иницираше своевремено класичната теорија, особено Имануел Кант и Макс Вебер.

²⁸⁴ Имануел Кант, *Критика на практичниот ум*, Метафорум, Скопје, 1993, стр. 120.

законодавство"²⁸⁵ и: „Работи така што максимата на твоето дејствување со помош на твојата волја биде општ природен закон"²⁸⁶. Новинарот кој го слуша моралниот закон во себе, осознава дека, на пример, максимата: „Биди вистинољубив само тогаш кога тоа ти одговара“, не може да вреди како општ закон. Не може да посакува ниту очекува максимата: „Понекогаш прекрши го договорот кој си го склучил со изворот на информацијата“, со помош на неговата волја да стане општ природен закон. Важен елемент за втората формулација на императивот е „настојувањата дека не е доволно само јас да посакувам разгледуваните упатства да станат препознатливи како универзален закон, туку дека морам да бидам способен да посакувам во одговарачките околности универзално да се дејствува во склад со нив“²⁸⁷. Станува збор за барањето на конзистентност: новинарот мора да биде доследен.

Според Кантовото уверување, поединецот е автономен субјект на моралното просудување и затоа за своите дела е лично одговорен. Новинарот, како умно суштество, има практичка моќ на расудување, со која она што правилото го изрекува генерално, истото го применува на конкретното дејствување. Оттука, Едвард Ковач, Кантовиот императив за новинарите го поставил вака: „Пишувај така, што без морална двојба на твојот пример, би можеле да се огледаат сите новинари“²⁸⁸. Пишувај така што максимата на твојата волја, секогаш може да вреди и како начело на општото законодавство, значи така што таквиот начин на пишување би требало да ѝ помогне на твојата волја да стане општ начин на новинарското пишување. Пишувај така, како што очекуваш да пишуваат другите новинари, без оглед на тоа дали си во улога на новинар, уредник, извор на информацијата или друг учесник во масовното комуницирање.

²⁸⁵ Имануел Кант, *op. cit.*, стр. 40.

²⁸⁶ Imanuel Kant, *Dvije rasprave: I. Prolegomena za svaku buduћu metafiziku; II. Osnov metafizike ćudoređa*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1953, str. 192.

²⁸⁷ Алесдер Мекинтаир, *op. cit.*, стр. 250.

²⁸⁸ Edvard Kovač, „Meč, pero, kamera“, во *Delo - Sobotna priloga*, 18. 12. 1995, str. 44.

Како што наведува Џон Хосперс²⁸⁹, Кант има две мерила за тоа дали максимата може да се универзализира: доследноста или конзистентноста, како и реверзибилноста. Доколку новинарот утврди недоследност или неможност за реверзибилност на својата максима, а сепак настојува да истрае во она што го прави, именувајќи го за универзален закон, тогаш тој го злоупотрепуи Кантовиот категорички императив.

Во овој контекст, структурата на категоричкиот императив бара законот да биде обврзен како за мене, така и за сите останати, додека „неговата содржина мора секогаш да го има во себе апсолутното почитување на личноста“²⁹⁰. Оттука, за да се избегнат злоупотребите на категоричкиот императив, доколку сакаме универзалната етичка категорија да биде употреблива, треба да ѝ додадеме и нова определба: хуманост или човекољубие. Хуманоста е значи самото јадро на моралниот закон: „Дејствувај така што човечноста, во својата личност и во личноста на сите други, ја користиш како цел, а никогаш како средство“²⁹¹. Оттука, хуманоста или човекољубието е нужен предуслов на универзализацијата. Тоа значи дека доколку во просудувањето во склад со категоричкиот императив, како метод на етиката на новинарството, заедно со доследноста и реверзибилноста го внесеме и предусловот на хуманоста, тогаш ја избегнуваме можноста за злоупотреба и погрешна интерпретација во/на дејствувањето во процесот на досегнување и реализација на етичките новинарски цели и задачи.

6.4. НОВИНАРОТ КАКО МОРАЛЕН СУБЈЕКТ

Новинарот, нормативно е **новинарски субјект**, т.е. носител на одлуки и дејство, оној кој го придвижува и води комуникациското дејствување, има надзор и влијание, свесно ја насочува својата активност и се обидува да ги исполни своите професионални улоги кои како можност му се доделени поради

²⁸⁹ John Hospers, *Human Conduct: An Introduction to the Problems of Ethics*, Harcourt, Brace&World, Inc. Hospers, Burlingame, New York, 1961, p.p. 278.

²⁹⁰ Philip Wheelwright, op.cit., p.p.126.

²⁹¹ Imanuel Kant, op. cit., str. 183-184.

неговата професионална компетенција. Тој е оној кој ги надгледува темелните процеси во медиумската реалност: собира информации (барање и примање), ги селектира настаните и фактите, како и ги обликува извештаите (избор на жанр и јазични средства).

Местото на субјект, му го доделува **професионалната новинарска компетенција**, според која се разликува од останатите личности кои се вклучени во масовните комуникациски процеси. Новинарот е „најважна личност која професионално соработува во тој процес“²⁹². Како главни улоги, пред сè му се препишани „улогата на **набљудувач**, кој ги собира вестите и улогата на **опишувач**, кој вестите ги презентира“²⁹³, при што, ова не се единствените улоги кои ги добива, ниту пак истите ги извршува како изолиран поединец. Тоа е така, затоа што на медиумската сцена тој дејствува со другите личности кои во однос на своите улоги извршуваат дејности, согласно улогите кои им припаѓаат. Оттука, „нивните функции, цели и задачи се разликуваат, па затоа е важно новинарот да знае да направи критичка дистанца“²⁹⁴.

Едновремено, согласно темелот на новинарската етика, нему му се налага, кон човекот да треба да се однесува како кон личност. Кој е тој човек, т.е. личност со кого новинарот воспоставува однос во своето работење? Кон кого новинарот е одговорен додека ја извршува својата работа? Кон кого од сите со кои воспоставува однос, новинарот е најодговорен?

Почитувањето, согласно природата, го заслужува секој член на човечкото општество. Тоа значи дека новинарот е должен да ги почитува, не само другите, туку и себе си. За да ја исполни оваа обврска, која Кант ја нарекува **должност кон себе си**, мора да развива самопочитување, т.е. „доблест на самопочитување“²⁹⁵. Мерило за неговото почитување, нема да бидат

²⁹² Slavko Splichal, „Novinarji in novinarstvo“, во *Vregov zbornik*, Slavko Splichal (ur.), Evropski inštitut za komuniciranje in kulturo i Fakulteta za družbene vede, (Javnost/The Public, 7, posebni broj), Ljubljana, 2000, str. 48.

²⁹³ Steven. H. Chaffee and Michael J. Petrick, *Using the Mass Media: Communication Problems in American Society*, McGraw-Hill Book Company, New York, 1975, p.p. 35.

²⁹⁴ Melita Poler Kovačič, „Križa novinarstva kao križa etike: tko je novinarski subjekt?“, во *Medijska istraživanja*, god. 7, br. 1-2, 2001, str. 30.

²⁹⁵ Philip Wheelwright, op. cit., p.p. 182.

неговите „посебни заслуги“ во споредба со другите, туку неговата припадност кон човечкиот род. Сопствената личност е предмет на почитување, кој новинарот со право може да го бара од својот работодавач, извор на информација, презентерот и останатите учесници во масовното комуницирање. Ако се откаже од барањето за морална вредност заради неа самата, тогаш „тој прави повреда во однос на должноста“²⁹⁶, што Кант го нарекува **лажна морална понизност или духовно ползење**. Ако во споредбата со другите се потценува, тогаш се спротивставува на должноста, иако можеби мисли дека со тоа добива поголема внатрешна вредност. Ако ја понижува својата морална вредност и ја употребува како средство за, на пример, да постигне некоја наклоност, тогаш со тоа искажува непочитување на човекот кон својата личност.

Новинаројѳ има - поради „оваа необична способност во нас која ја нарекуваме совест“²⁹⁷ - *должноѳи во однос на себе си како ѳрироден судија на самиојѳ себе*. Совеѳта е „свест за внатрешниот суд во човекот (пред кого неговите мисли меѓусебно се обвинуваат и си простуваат)“ и „го следи човекот како негова сенка кога мисли да ѳ побегне“²⁹⁸. Совеѳта ја има секој човек: неговиот „внатрешен судија кој посматра сѐ, му се закачува и му предизвикува стравопочитување“²⁹⁹.

Новинаројѳ има должноѳи кон себе си да ја зголемува својатиа морална ѳојѳолноѳи. Моралната состојба во која може да се наоѓа е крепост/доблест или „морална насоченост во борба“³⁰⁰. Новинарот не може ниту во еден миг од своето битисување во сетилниот свет да постигне потполно излагање во однос на насоченоста на моралниот закон. Може да го досегнува само во „напредувањето кое оди кон бесконечноста“³⁰¹. Моралното совршенство, кое новинарот може да го досегне, е значи доблеста, која Кант ја нарекува „законита насоченост

²⁹⁶ Imanuel Kant, *Metafizika čudoreča*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967, str. 241.

²⁹⁷ Имануел Кант, *Криѳика на ѳрактичниојѳ ум*, Метафорум, Скопје, 1993, стр. 126.

²⁹⁸ Imanuel Kant, *Metafizika čudoreča*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1967, str. 243.

²⁹⁹ Imanuel Kant, op. cit., str. 243.

³⁰⁰ Имануел Кант, *Криѳика на ѳрактичниојѳ ум*, Метафорум, Скопје, 1993, стр. 109.

³⁰¹ Имануел Кант, op. cit., стр. 206.

поради почитувањето на законот"³⁰². Новинарот ја зголемува својата морална потполност така што ја следи доблеста.

Правото на јавноста да биде известена има многу важна етичка димензија, затоа што на новинарите им доделува посебна одговорност: новинарите дејствуваат како претставници на јавноста. Тоа значи дека *џримарнаџа одџворносиџ на новинароџ е „одџворносиџ кон јавносиџа"*³⁰³. Веродостојноста на новинарското известување се покажува во „способноста на новинарството да ја почитува примарната лојалност кон јавноста"³⁰⁴. Новинарот ја поставува одговорноста спрема јавноста „над и на страна од лојалноста кон работодавачот, политичката партија или пријателите"³⁰⁵. И потписниците на Минхенската декларација се согласуваат дека одговорноста на новинарот спрема јавноста, има „предност пред било која друга одговорност, а тоа посебно се однесува на нивните работодавачи и власта"³⁰⁶.

Одџворносиџа сиџрема јавносиџа е џрва и ненадомесиџлива, бидејќи етичкото одлучување во новинарството во основа се однесува на „начелата на новинарската должност спрема јавноста"³⁰⁷. Кон медиумската јавност не смееме да се однесуваме како кон невидливо или збунето мноштво кое е „првенствено мноштво на изолирани поединци"³⁰⁸, затоа што истото е составено од конкретни луѓе. „Секоја информација, која би требало да одговара на етичките барања, бара нејзините реципиенти да ги гледаме и да се однесуваме кон нив како кон личности, а не како кон мноштво", се вели во резолуцијата на Советот на Европа за новинарската етика³⁰⁹. Правата кои ги има-

³⁰² Имануел Кант, op. cit., стр. 108-109.

³⁰³ Jay Black et al., op. cit., p.p. 79.

³⁰⁴ Jay Black et al., ibid.

³⁰⁵ Melvin Mencher, *Basic News Writing*, Wm. C. Brown Company Publishers, Dubuque, Iowa, 1984, p.p. 395.

³⁰⁶ Декларацијата за правата и обврските на новинарите позната како Минхенската декларација, е усвоена на 24 и 25 ноември 1971 година во Минхен, кога претставниците на синдикатите и федерацијата на новинари од шест земји кое тогаш беа во составот на ЕЕЗ истата ја потпишаа. *Practical guide for journalists*, Reporters sans frontières, Paris, 2002, p.p. 14-15.

³⁰⁷ Jay Black et al., op. cit., p.p. 29.

³⁰⁸ Vid Pečjak, *Psihologija množice*, Samozaložba, Ljubljana, 1994, str. 147.

³⁰⁹ Rezolucija br. 1003 (1993) o novinarskoj etici,

www.coe.ba/pdf/Media_Res_1003_1993%20_APCE_local_lg.pdf, 12.072011.

ат масовните медиуми во врска со слободата на известување-то, според заклучокот на истата резолуција „им служи на реципиентите, а тоа се луѓето“. На нив новинарот е најодговорен: „кога новинарот собира и обработува информации, мора да биде свесен за **кого** тоа го прави и **кому** му се обраќа. Нему му одговара, нему му е одговорен“³¹⁰.

Оттука, може да се заклучи дека **да се обраќа себе си, кон реципиентите, изворите на информацијата и предметите на новинарското известување, како кон личности**, значи дека новинарот **ја признава и прифаќа одговорноста**. Во оваа смисла, вистинската одговорност е „онаму каде е вистинското одговарање“³¹¹, вели Бубер, а вистинското одговарање на новинарот кон реципиентот, изворот на информацијата и личностите на новинарското известување, е исто како **во односот на личноста кон личност**.

³¹⁰ Manca Košir, op. cit., str. 167.

³¹¹ Martin Buber, *Princip dialoga*, Društvo izdajateljjev časnika 2000, Ljubljana, 1982, str. 113.

VII. ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА ЕТИКАТА НА НОВИНАРСТВОТО

7.1. ЕТИЧКАТА ОСНОВА И ЗНАЧЕЊЕ НА НАЧЕЛАТА НА НОВИНАРСКАТА ПРОФЕСИЈА

Бидејќи светот станува сè поголемо и се посеопфатно „глобално медиумско село," каде неговите жители сè потешко можат да го замислат својот живот без медиуми, информирањето, новинарите и медиумите стануваат сè понезаобиколива катадневна тема на сите разговори, анализи и расправи, особено на оние кои се однесуваат на темелните вредности на денешното општество: слободата, демократијата, глобализацијата, новиот општествен поредок...

Тоа говори дека никогаш како досега не постоела поголема потреба од навистина ефикасни и веродостојни средства за информирање, при што прашањето на довербата во средствата за информирање, денес е од посебно клучно значење. Имено, сè поупатената јавност сè повеќе очекува и полага надеж и верување во нивното високо ниво на квалитет и етичност, додека тие мораат да преземат сè поголема одговорност пред општеството, т.е. во однос на слободата која ја имаат и уставната заштита која ги обременува со одговорност кон јавноста, на која што ѝ служат, ставајќи ги на тест, преку извршувањето на нивната темелна обврска - презентирање на одмерена, точна и комплетна информација.

Уште повеќе, медиумите како главни промотори на економските, етичките, но и културните, а со тоа и на севкупните хуманистички вредности, во оваа благородна задача мораат да бидат константно вклучени, т.е. инволвирани во процесите на соработка, која му дава на новинарот дополнителна легитимација како активен поборник и борец за заштита и унапредување на демократијата и човечкото достоинство, но и промоција на реалните национални и меѓународни вредности.

Прашање е само, колку современото новинарство, свртено пред сè само кон комерцијализација на севкупниот живот воопшто, сензационализмот и создавањето на погрешни мерила на општествените вредности, ја прифаќа или отфрла оваа своја улога.

* * *

Имено, согласно улогата и значењето кои им се припишуваат денес, прашањето кое се поставува, го апострофира и истакнува на преден план односот во начинот на остварување на начелата на нивната професија, нивната етичка основа и значење, а кои во вистинска мера говорат и ја потврдуваат големата улога која медиумите, новинарите и самото информирање ја имаат денес.

Во овој контекст, не можеме да зборуваме за професионалните етички стандарди на новинарството, т.е. на пример, за слобода на медиумите, доколку државата ги регулира условите под кои медиумите се основаат или не можеме да говориме за рамноправност на медиумите доколку не постојат пазарни услови, што само укажува дека **во основа мора да се реализира одреден минимум на услови, за новинарите да можат слободно да ги извршуваат своите обврски, во согласност со професионалните стандарди.**

За минимум услови за слободата на медиумите, најчесто се земаат следниве³¹²:

- слобода на изразувањето и отсуство на цензура;
- плуралитет на сопствеништвото, т.е. мешано сопствеништво кое ги покрива сите интереси - и државните и приватните;
- строго разграничување на уреднички, новинарски од огласен прилог;
- уредувачка селекција на темел на вредноста на веста, а не на политичката пропаганда.

Овие минимум услови за остварувањето на слободата на извршување на новинарската професија поставуваат и

³¹² Stjepan Malović, „Etičnost u novinarskoj profesiji“, во *Kršćanin u javnom životu*, Stjepan Baloban (ur.), Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve & Glas Koncila, Zagreb, 1999, str. 36.

барање од новинарството да има високи стандарди во однос на откривањето, пренесувањето и бранењето на вистината и на сознанијата, т.е. неговата обврска е да се разбере што точно се случило и случува, прецизно да се откријат елементите на случувањето, да се застапува за објективност во однос на случувањето, во однос на неговата целосна и точна вистинитост, како и во однос на пренесувањето на сознанијата за него. Исто така посебна обврска е сето тоа да се сместува во поширок контекст на случувањата, како што, впрочем, е реално во животот, и да се доаѓа до што е можно поискрпни и поточни согледби во врска со изворите, причините, суштината, значењето и последиците од таквите случувања.

Значи, како што секоја професија има свои стандарди, така и новинарството поседува професионални стандарди, иако сè уште постои спорот во однос на дилемата дали новинарството е професија или не, и истите се единствени за новинарите во целиот свет, а разликата која настанува е само заради културните, историските и други специфичности кои треба да се прифаќаат и почитуваат.

Но, кога новинарите ги користат своите професионални права во однос на професионалното извршување на својата професија, за возврат имаат и професионални обврски што укажуваат на односот на различните страни на професионалната работа на новинарите. Клучно прашање е она кое се однесува на дилемата дали стандардот на вистината, кој се бара од новинарот, е реално можен да се достигне. Доколу претставувањето на вистината, со соодветно ограничување, е нешто кон што професионалните новинари треба да тежнеат, тогаш тежнението да се задоволи барањето за новинарскиот интегритет претставува исполнување на најблагородната цел на новинарската професија, а истовремено и најсигурниот пат за стекнување на трајно признание на вистинскиот новинарски талент. Во тоа и лежи етичката основа и особено големото значење на начелата на новинарската професија.

Оттука, она што треба нужно да се направи е да се апострофира етичката димензија и значење на основните начела на новинарството како професија, т.е. да се запрашаме **зошто ни е потребна етиката и како таа може да им биде од помош на новинарите и јавноста на која ѝ служи.** Тоа значи трагање по одговори на прашањата: од каде потекнува пра-

вото, собраните информации за кои новинарите мислат дека се вредни, да станат вест; кои се другите права за кои понекогаш се мисли дека ја вклучуваат слободата од цензура и политичко вмешување, како и заштита на доверливите извори на информацијата, и на кои се имплицирани основните новинарски права за откривање и ширење на информацијата, т.е. **од кои темелни морални вредности или поими се изведуваат обврските на новинарите и во каков точен однос стојат овие права и обврски**; како можеме да бидеме сигурни во тоа дека постојат добри причини за постапките кои се бараат од новинарите, односно за постапките со кои им се забранува во иднина да ги кршат професионалните морални стандарди?

Во овој контекст, не треба да се испушти ниту фактот дека за многу читатели, слушатели и гледачи, т.е. реципиенти на информациите, вестите, истите се еден вид на забава, ниту фактот дека известувањето е често проследено со елементи кои често имаат забавен карактер. Оваа забавна компонента во известувањето, отвора дополнителни морални прашања, кои се однесуваат на начинот на кој информациите се собираат и прикажуваат. Тоа е еден елемент кој лесно се поврзува со фактот дека новинарството обично е и дека симболизира начин на кој се заработуваат пари, иако новинарството е нешто многу повеќе од тоа. Имено, значењето на забавните елементи, дури и во сериозното новинарство, лежи во тоа што тие помагаат општествената заедница цврсто да се поврзе, што ни помага тековните настани да ги сфатиме на нов начин, па дури понекогаш и преку комични елементи³¹³, кои нè релаксираат и ни го свртуваат вниманието на различни аспекти, посебно на популарната култура, што може да се сфати и како општествено посакувана комуникација.

Сето претходно укажува на сознанието дека, бидејќи при извршувањето на своите работи, т.е. својата професија, новинарите мораат да почитуваат и одредени етички начела, кои новинарските здруженија многу прецизно ги имаат формулирано и истите се општо прифатени во целиот свет - задачата на етиката на новинарството е да ги постави нормите и насо-

³¹³ Во овој контекст упатно е да се погледне прилогот на You Tube – Sirove vlasti, 12.07.2011.

ките кои ќе ги водат, а не присилуваат новинарите да бидат што повеќе хумани.

Согласно општите начела на кои денес се гради медиумската етика во подрачјето на новинарската деонтологија Даниел Корни³¹⁴ истите ги резимира на:

- обезбедување на целата популација со точна, чесна и потполна информација, а која популација има право истата да ја очекува и да понуди заштита од нејзино злоупотребување и искривување;
- заштита на оние кои професионално се занимаваат со информирање и тоа од сите облици на притисок или принуда, која би ги спречила да и понудат на јавноста информации, дефинирани на овој или оној начин или би ги поттикнала да работат против својата совест;
- обезбедување на најдобар можен проток на информации во општеството, во склад со основната и суштинската мисија на медиумите во либералните режими.

Попрецизно, онака како што Денис Мек Квејл го прави дефинирањето на **темелните насоки и начела на етиката во новинарството**, можеме да говориме за следниве³¹⁵:

- вистинитост и точност;
- непристрасност и почитување;
- почитување на личноста и нејзината приватност;
- независност за поединечни интереси;
- одговорност спрема општеството и општествените добра;
- почитување на законот;
- морал, пристојност и добар вкус.

Водејќи се од фактот дека животот е чудна и полислојна реалност, каде начелата на извршувањето на професијата се константно загрозени, „секој носител на оваа професија мора катадневно и во сите ситуации одново да го потврдува својот морал, својата етика, човечките и професионалните вредности, како не би западнал во искушение и подлегнал на лесните и за-

³¹⁴ Danijel Kornj, *Etika informisanja*, Clio, Beograd, 1999, str. 19-20.

³¹⁵ Dennis McQuail, *Mass Communication Theory*, Sage Publications, London, 1994, p.p. 123.

водливи минливи привремени успеси, заработка и лесен кариеризам"³¹⁶.

Истото, се повеќе и заради фактот што новинарите денес навистина имаат моќ. Истите, широм светот се сметаат за извори на точни информации, до кои се доаѓа по пат на интелегентно, агресивно и истражувачко известување. За она што се вели во општествата со релативно слободен печат, се претпоставува дека може да биде нешто на што со доверба може да се потпреме, од најниските до највисоките нивоа на донесување на одлука во еден огромен круг на корисници на информациите.

Тоа укажува дека професионалните новинари имаат морална одговорност, првенствено пред своите читатели, или гледачи и слушатели, на чии интереси потенцијално влијае квалитетот на секојдневното известување за настаните, што значи дека новинарите се морално одговорни пред јавноста, чие информирање одлучување и добробит воопшто, може битно да зависи од вистинитоста на релевантните содржини на информациите. Затоа **етиката на новинарството мора, пред сè да се повикува на јавноста на која ѝ се наменети информациите, на доброто на оние на кои во крајна линија треба да им служи известувањето и на чии што животи, содржината на информациите може да изврши длабоко влијание и тоа добро или лошо.**

Токму затоа, новинарот мора да се држи до своите морални начела, т.е. секогаш да се бори за напредок и промени, никогаш да не ја толерира неправдата и корупцијата, секогаш да се бори против демагогијата од сите партии, константно да опонира на привилегираните и јавните измамници, секогаш да сочувствува со сиромашните, секогаш да го поддржува јавното добро, никогаш да не биде задоволен само со објавувањето на веста, секогаш да биде независен, да не се плаши да го нападне злото, без оглед дали истото е предизвикано од плутократијата или центрите на моќ. Само на овој начин, доколку новинарот ги почитува професионалните стандарди и темелните етички начела, може да се каже дека се создадени условите за чесно, професионално и одговорно новинарство.

³¹⁶ Stjepan Malović, op. cit., str. 38.

7.2. ЕТИЧКИТЕ ВРЕДНОСТИ И НОРМИ НА НОВИНАРСТВОТО КАКО ПРОФЕСИЈА

Етиката налага константно морално развивање на секој поединец, т.е. перманентно развивање на неговите морални вредности и одржување на неговото морално здравје и морална мудрост. Тоа е така, затоа што преку моралното дејствување и однесување, личноста се стекнува и ја одржува сопствената сигурност и стабилност, при што, доколку кај личноста е развиена моралната култура, во различни предизвици и искуше- нија истата не го губи чувството на сигурност пред непозна- тото и непознатиот, ниту пак може да се загрози нејзината ста- билност.

Оттука, секоја личност мора да достигне степен на морална зрелост, што подразбира вградување и усвојување на морални доблести и волја за примена на истите. Во професио- налната етика, особено се потенцираат интегритетот, довер- бата, почитувањето и пожртвуваноста, т.е. „оние кои се избра- ни како темелни, и се втемелени како такви, а волјата спремна да ги практикува истите“³¹⁷.

Инијегријетиво значи целовитост, сеопфатност, пот- полност. Во психолошко и етичко значење, истиот е сеопфат- ност и цврста поврзаност на карактерните особини, односно добра усогласеност меѓу способностите, вредносните ставови, интереси, навики и мотиви на личноста.

Од аспект на моралното, она што го одржува интегри- тетот на личноста е содржано во:

- чесноста, која налага другите да не се лажат и зала- жуваат;
- доследноста, која се огледа во задржувањето на важ- ните ставови и однесувања, независно од промената на ситуацијата;
- предвидливоста, што подразбира дека ќе се воспос- тави целовитост и складност меѓу мислите, говорот, дејствувањето и однесувањето. Истата се утврдува

³¹⁷ Čedomir Čupić, „Etika i moral novinara“ во *Godišnjak 2008*, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 260.

врз основа на претходните однесувања, т.е. по она што е изговорено или направено претходно;

- и одговорноста, како активен однос во општеството, затоа што секоја постапка мора морално да се процени и одмери и спремно да ги дочекаме и да се соочиме со последиците од сопственото однесување.

Во овој контекст, претходното укажува дека новинарството не би требало да се разбира само како дејност сама по себе која би се исцрпувала во својата информативна рамка, туку дејност која би требала да служи за унапредување на животот, каде главна содржина и цел на новинарството е етиката на животот, на неговото подобрување, заштита и унапредување, а која е можна преку изградбата, зачувувањето, почитувањето и унапредувањето на интегритетот на личноста.

Доверба која значи верба во другиот, односно сигурност дека на него можеме да се потпреме. Истата се стекнува со време и тоа преку различни конкретни чинови кои покажуваат дека во другиот можеме, независно од ситуацијата, да веруваме или се повикаме.

Во професионалното извршување на дејноста, довербата има големо значење, затоа што доколку новинарот еднаш ги прелаже граѓаните, истите тешко дека повеќе ќе му веруваат, дури и кога ја соопштува вистината. Секако, иако ова им е познато на новинарите, сепак, некои од нив заради најразлични видови на корист, учени, непрофесионално однесување или незнаење, се спремни да пласираат нешто што е неточно или што воопшто не се случило. Постојат и случаи кога медиумите заради најразлични причини пристапуваат кон манипулација и соопштуваат неточност, полувистини, па дури и „голи“ лаги, при што во овој случај за главни „виновници“ се сметаат незнаењето, рамнодушноста и лековерноста на граѓаните. Истото, најчесто се прави поради пропагандно-манипулативните карактеристики на поединците и групите, кои не бираат средства за да се задржат на позициите каде што се во општеството. Но, онаму каде што поголемиот број на јавноста е граѓански свесна, овие полувистини, залажувања и лаги, тешко можат да поминат и токму преку нив се губи довербата.

Почитувањето е чувство на признавање и уважување на другиот, преку кое се стекнува и самопочитувањето. И почитувањето и самопочитувањето се мошне придвижувачки

сили за моралните доблести, што би се рекло дека, доколку не се почитува другиот и доколку се нема чувство на самопочитување, кај личноста не може да се развијат ниту моралните доблести и моралната култура. Во овој контекст, кај егоистите, односно кај целосно себичните луѓе, не е можно морално развивање затоа што моралноста подразбира прифаќање на другиот, на неговите потреби и интереси. Истовремено, покажувањето и развивањето на личните интереси не значи нешто лошо, затоа што почитувањето на другите е признавање дека постојат и нивни лични интереси, како и посебни интереси и општи интереси, што значи дека оние кај кои е развиено чувството на почитување, истите бараат мерка меѓу личните, посебните и општите интереси.

Токму ова потенцирање е сосема доволна причина, во професијата да се развива и негува чувството на почитување. Бидејќи новинарството е дејност на многу луѓе, чија меѓусебна поврзаност е важна, односно меѓусебно се информираат, заеднички настапуваат во барањето и изнесувањето на сознанијата, заедно учеле и работат, или може подоцна заедно да работат, заеднички ја унапредуваат и бранат професијата и слично - колегијалноста, меѓусебното почитување, соработка и давање помош е важен фактор на професионалниот морал во оваа дејност. Истиот, прикажан низ односот спрема почитувањето и самопочитувањето, ја изразува културата и цивилизираноста на новинарот, но и на медиумските куќи.

Пожртвувањето е спремност нешто да се жртвува заради некого, нешто или општа работа, една доблест која ја покажува нечија спремност да се откаже од сопствената корист, па дури и ја прифати личната штета за да некому би му се помогнало или за да се направи нешто, што на сите нас ќе ни донесе поголемо добро.

Во овој контекст, страсното и посветено извршување на професијата, во голема мера е и пожртвуваност. Новинарската професија без страст и пожртвување, најчесто завршува во рутинско катадневно повторување на истите постапки и извршување на истите работи.

Често личниот (на новинарот) и посебниот (на медиумот) интерес ја доведува во прашање пожртвуваноста и довербата. Трката за вести по секоја цена, како и по пазарниот профит, завршува во егоизам кој го доведува пак во прашање

јавниот интерес. Конкуренцијата и пазарот овозможуваат натпревар, каде се покажува способноста и досетливоста и тоа е нешто што е добро и посакувано. Но, доколку конкуренцијата е исклучиво мотивирана од личниот интерес и употребата на сите можни средства, тогаш во прашање се доведуваат пазарните правила чие што кршење и доведување на другите надвор од правилата е нешто што е неморално и опасно.

Моралноста подразбира свест дека и другите имаат интереси и дека личниот интерес треба да се соочи со интересот на другите и каде во соочувањето на личниот и интересот на другиот, кој се прифаќа, се носат и одлуки за кои може да се каже дека се морални, се застапуваат вредности за кои може да се каже дека оправдано се сметаат за етички и се препорачуваат на сите.

Сходно на претходното, би можело да се затврди дека *сигнејте треба и да делат одредени вредности на кои се темели општествениот морал: почитувањето на човечкиот живот, грижата да не се нанесе повреда на другите, размислување за иднината и човековите права, придонесување за добробитта на другите, демократијата.* **Во новинарската професија, претходното значи дека и новинарите не смеат да прават повреди на општите вредности и норми и дека нивното постапување, нивниот професионализам, не е над смислата на животот, туку му служи нему.**

Оттука, се поставува прашањето за етичките норми во новинарството, изградени врз соодветни етички вредности на новинарството како професија. Според Ричард Кебл, постојат „етички вредности кои важат за целиот новинарски свет“, а тоа се: „почитување, одвоеност на фактите од ставот, правото на исправка на грешка, апсолутна заштита на изворот, поддршка на правото на слободно изразување на мислењето, признавање на правото на одбрана на достоинството и независноста на новинарската професија, заштита на правата на човекот на приватност, правото на вистина, борба против цензура, избегнување на било каков облик на дискриминација, како и избегнување на судир на интереси во било кој облик“³¹⁸.

³¹⁸ Richard Keeble, *Ethics for Journalists*, Routledge, London, 2001, p.p. 14.

Сумирано, согласно овој преглед, од особено значење е да се издвојат следниве принципи, кои се истакнуваат како **основни вредности и норми на новинарството**³¹⁹:

- потрага по вистината,
- пренесување на информацијата,
- технологијата, т.е. средствата за информирање и односите внатре нив,
- тајноста на информациите, изворот,
- меѓусебната поврзаност на учесниците, т.е. колегијалноста,
- како и унапредување на животот.

Овој широк преглед на етичките вредности кои ги обврзуваат и штитат новинарите широм светот, ги содржи сите важни одредби за тоа како новинарот би требало да се однесува, но и за тоа како општеството би требало да се однесува кон него, со оглед на професијата која ја извршува. Согласно нив, се формираат и низа обврски, норми и задачи кои мора да ги извршуваат професионалците во таа област, а која се нарекува *деонтологија* или морален систем од норми и должности на една професија - *професионална етика*.

Истата, укажува како треба да се извршува соодветната професија, т.е. ги донесува правилата за однесување на луѓето од таа професија; потоа таму се зборува и општо за тој специфичен морал, но се донесуваат и конкретни норми, обврски за нејзините членови, односно најзначајните етички норми во неа; каков треба да биде односот кон основната задача во таа дејност, кон унапредувањето на знаењата, кон личностите кои очекуваат резултати од соодветните професионалци; каков треба да биде односот кон деловната тајна, каков треба да биде односот со колегите од професијата. Посебно се зборува за тоа како се санкционираат престапите против нормите на професионалниот морал.

Во новинарската етика има низа особени норми кои се специфични за оваа професија. На пример, иако се води трка во брзината на информирањето, добар обичај е ако информацијата (и изворот) не се кријат само за себе, туку се споделуваат со колегите; неморално е ако од колегата од истата

³¹⁹ Кирил Темков, „Етиката и новинарството денес“, во зборникот *Комуниколологијата и другите науки*, Правен факултет, Скопје, 2007, стр. 146.

редакција се украдат информација, идеја и/или тема; новинарот се обврзува да не објавува ништо што му е пренесено и од него се побара до одредено време да не ја пренесува информацијата (ембарго на информацијата); се смета за примитивност и неморалност ако низ своите информации новинарот (или уредникот) се справува со некогo со кого не е во пријателски односи; информациите се подредуваат според важноста и се смета за добро новинарство ако на поважната ѝ се дава предност во однос на помалку важната; во новинарството не се употребуваат зборови со пежоративна конотација; иако живеат од продавање на своите информации, медиумите не ги спречуваат сиромашните да дојдат до информација - често ставаат и отворени весници, звучници и екрани во излозите за истите да можат слободно да се читаат, слушаат и гледаат и слични други норми.

Затоа и се прават многу кодекси на професионалниот морал врз основа на овие или вакви норми, кои бараат секој професионалец од новинарската професија, член на новинарскиот колектив и на новинарското професионално здружение, да има сообразно однесување и почитување на истовидните принципи и морални норми.

7.3. ЕТИЧКИТЕ КОДЕКСИ ВО НОВИНАРСТВОТО

Прашањето за етичкиите кодекси во новинарството, е пред сè прашање за значењето на моралот и за неопходноста да се следат правилните норми на однесување во одредена професија. Оттука, на прашањето за тоа кои норми би требало да ги водат новинарите во извршувањето на нивната работа, одговор се обидуваат да дадат темелните документи на националните и меѓународните здруженија и издавачи, новинарските синдикати, струковите дисциплински институции, како и поедини медиумски институции и тоа формулирајќи професионални етички кодекси за придржување при извршувањето на новинарската професија, како вид на модели на етички ставови и подучување како постапување во согласност со моралните вредности и норми на професијата.

Како што забележува Клод Жан Бернард, „понекогаш истите се нарекуваат етички кодекси или кодекси на однесување или пак новинарски повелби, правила на добро однесување, водичи низ деонтологија, деонтолошки прирачници или пак попис на начела, (...) при што она што се составува не е некое Свето писмо за кое се смета дека секој безусловно ќе го почитува и предано ќе се држи до него, туку еден своевиден вадемекум, потсетник, чија ефикасност претпоставува дека новинарот поседува одредено морално чувство“³²⁰.

Историски, бидејќи норми на професионалниот етички кодекс се специфични во разни области, во делот на новинарството, како нормативна етика, во вид на професионални правила, започнуваат да се вообличуваат во втората половина на 19 век кога новинарството полака го стекнува статусот професија, односно истите почнаа да се мултиплицираат на почетокот на 20 век „и тоа делумно под влијание на прогресистичкото движење кое го критизираше дивиот капитализам, особено во медиумите. Во тоа време и новинарите почнаа да сфаќаат дека прават посебна каста“³²¹.

Истиот најпрво е создаден во Франција, 1881 година³²², додека во САД и Англија, во тоа време, започнува расправа за дефинирање на целите на кодексот, за истите да бидат донесени веќе на почетокот на 20 век, најпрво во САД³²³ и тоа од страна на новинарската задруга од Канзас, која во 1910 година го усвои кодексот кој се однесува на издавачите и управителите³²⁴, а втората деценија во Европа³²⁵, во скандинавските земји Шведска, Финска и Норвешка, додека во третата деценија се појавуваат и првите меѓународни кодекси, односно во 1936 година е направен Union Internationale des Associations de Presse (InterAmerican Press Association), а веќе во 1939 година

³²⁰ Claude-Jean Bertrand, *Deontologija medija*, ICEJ, Zagreb, 2007, str. 41.

³²¹ Claude-Jean Bertrand, op. cit., str. 43.

³²² Според други историчари на новинарството доаѓаме до сознанија дека првиот национален кодекс бил францускиот - Повелбата за должностите на националниот синдикат на француските новинари (SNJ) - усвоен во 1918 година.

³²³ Barbara Thomas, *Journalistische ethik*, Opladen/Wiesbaden, 1998, ff. 39.

³²⁴ Иако често се наведува дека тоа е *Кредото* на новинарството од 1908 година, кое е составено од првиот декан на првиот факултет за новинарство при Универзитетот во Мисури.

³²⁵ веќе во 1924 година половина од дневните весници имаат свои повелби.

Меѓународната федерација на новинари (Federation Internationale des Journalistes – FIJ) усвои свој сопствен Кодекс на честа.

По Втората светска војна, кодекси се појавуваа насекаде. Во педесеттите години на 20 век, ОН се занимаваа со оваа прашање и изработија интернационален кодекс, кој беше доставен до 500 новинарски здруженија, но истиот никогаш не беше прифатен, затоа што професионалните организации оправдано одбија владините инстанци да се мешаат во овие работи. Новиот бран на заинтересираност за оваа деонтологија се појави на преминот од 70-тите години на 20 век во УНЕСКО круговите, Советот на Европа, Меѓународната федерација на новинари, International Press Institute, по големи и бурни протести, додека последниот, сега за сега, бран уследи веднаш по Заливската војна, во 1991 година.

Генерално, од приложеново може да се констатира дека станува збор за изработка на првите, а подоцна и попрецизираните и усовршени кодекси кои ја регулираат професионалната практика. Овие етички кодекси, како дел од нормативната етика, генерално имаат за цел да ги отстранат измамниците и фолирантите, т.е. непрофесионалците од самата професија, како би можело јавноста да биде информирана за сериозноста на конкретната професија, да ѝ се сигнализира дека и таа има свои правила на однесување, со што би се зголемил кредибилитетот на професијата, би се зајакнала верноста на клиентите, и во случајот на медиумите, довербата на примателите на пораките, значи просперитетот на самата професија. Тоа е така, затоа што „кодексот ги штити клиентите, а згора на сè создава одредена солидарност внатре групата и го одржува угледот на професијата, значи и нејзиното влијание“³²⁶, што значи дека самите на себе си си поставуваме, ако ништо друго, барем одреден идеал. Уште повеќе, индивидуална свест на секој професионалец, преку кодексот настојува да се опреми себе си со изложување на едногласно признаени вредности и начела и со тоа преку истиот кодекс да добие чувство на сигурност, на колективна сила. Едновремено, цел на кодексот е и избегнување на интервенција од страна на државата, која во случајот на медиумите може да биде опасна. „Доколку законодавецот воочи раѓање на недоверба на јавноста кон медиумите,

³²⁶ Claude-Jean Bertrand, op. cit., str. 42.

истиот предлага, кога и да е, гласање на репресивни закони. Појавата на оваа опасност предизвикува кај професионалецоот автореформаторски чекори: прв меѓу нив е разградување на кодексот³²⁷.

Сето претходно важи и за новинарството како професија, каде *кодексот има за цел да создаде повољна слика за професијата, да воспостави норми, креира и понуди клима на доверба со јавноста, да обезбеди признавање и што поголем кредибилитет, но и да ги одврати државните власти од мешање во регулирањето на новинарството*. Сумарно, **една е целта на нормативната етика во новинарството, а тоа е формулирање на начела за исправна и чесна новинарска работа!**

Оттука, можно е да се даде една синтеза³²⁸ од мноштвото професионални етички кодекси на новинарството во однос на одредувањето на општата структура на содржината на истите, т.е. критериумите сходно на кои се темели самата професија на новинарите:

1. темелни вредности
 - почитување на животот;
 - поттикнување на солидарност меѓу луѓето.
2. темелни забрани
 - да не се лаже;
 - да не се присвојува туѓо добро;
 - да не се нанесе непотребна болка.
3. новинарски начела
 - да се биде компетентен (сигурност во себе си, спремност да се признаат сопствените грешки);
 - да се биде независен со оглед на економските, политичките и интелектуалните сили;
 - да не се прави ништо што ќе ја намали довербата на јавноста во однос на медиумите;
 - да се има широка и длабока дефиниција на информацијата (не ограничена само на она што е очигледно, занимливо и површно);
 - да се доставува точен, потполн и разумен извештај за својата работа;

³²⁷ Ibid.

³²⁸ Claude-Jean Bertrand, op. cit., str. 45.

- да им се биде на услуга на сите заедници (богати/сиромашни, млади/стари, левица/десница...);
- да се бранат и поттикнуваат човековите права и демократијата
- да се работи на подобрување на општествената средина.

Едновремено, согласно Меѓународниот етички Кодекс на новинарите (Минхенска Декларација)³²⁹, можно е исто така да се одредат неколку принципи, т.е. критериуми сходно на кои се темели декларацијата, а со тоа и самата професија на новинарите³³⁰. Генерално, според истражувањето³³¹, кое во 1995 година го спроведе Тина Лаитила, анализирајќи 31 европски кодекс и издвојувајќи 61 професионално начело, истите ги класифицира во 13 категории, а потоа ги сведува на следниве 6 теми:³³²

1. верност кон вистината за време на собирањето и пласманот на информациите;
2. одбрана на слободата на мислењето и говорот;
3. забрана за дискриминација поради расни, полови, религиски и други разлики;
4. почитување во поглед на средствата кои се користат за време на собирањето на информациите;
5. почитување на интегритетот на изворот и авторските права;

³²⁹ Минхенската декларација е декларација за должностите и правата на новинарите. Усвоена е на 24 и 25 ноември 1971 година, во Минхен, од претставниците на здруженијата и федерациите на новинарите на земјите кои тогаш беа членки на ЕЕЗ, т.е. Франција, СР.Германија, Италија, Белгија, Холандија и Луксембург, а е изработена од австриските и швајцарските новинари. Следната, 1972 година оваа Повелба е усвоена од Меѓународната федерација на новинарите на конгресот во Истанбул.

³³⁰ Подетално во однос на класификацијата на кодексите и нивната содржина, погледни кај Claude-Jean Bertrand, op. cit., стр. 45-59.

³³¹ Tiina Laitila, „Journalistic Codes of Ethics in Europe“, in *European Journal of Communication* 10, 1995, p.p. 527-544.

³³² Од 13-те теми, 12 постојат во Минхенската декларација, а недостига само одговорноста во формирањето на јавното мислење, а од 6-те понудени, само една не е обработена посебно, а тоа е отфрлањето на сите можни облици на дискриминација.

6. заштита на професионалната независност и професионалниот интегритет на новинарот, како и признавање на одредбата за приговор на свеста.

Овие теми, кои произлегуваат од Минхенската декларација, се главни ориентири во поглед на должностите. Од нив се диференцираат следниве три принципа или деонтолошки начела:

- одбрана на слободата на информирање и независност на новинарот;

- трагање по вистината;

- почитување на човечката личност;

Овие начела или критериуми се однесуваат на материјалните и моралните услови кои им овозможуваат на новинарите да ги извршуваат своите задачи.

Првиот од нив, т.е. *правото на јавноста на информирање и одговорност на новинарот*, е основна слобода на секое човечко суштество. Истото е содржано во Преамбулата на Минхенската декларација, каде правото на јавноста да биде информирана за настаните и мислењата, на новинарската дејност ѝ дава легитимитет во општеството, а со себе ја повлекува и потребата од постоење на должност и право кое се однесува на новинарската професија. Имено, информацијата ѝ припаѓа на јавноста на која новинарот ѝ полага сметка. Токму поради тоа, во делот на нормативната етика, ова право е суштинско. Внатре ова начело постојат низа прашања како што се: остварувањето и границите на слободата на информирањето, потоа правото на печатење и на критикување, па правото да се трага за информација, како и цела низа на одговорности.

Второто од нив, т.е. *слободата како услов за информирање*, е императив за целосно реализирање на правото на јавноста да биде информирана, т.е. мора да се признае и овозможи независност на новинарот и признавање на достоинството на неговата професија. Разни етички одредби кои се однесуваат на работата на новинарот, генерално се однесуваат на два аспекта: од аспект на должностите на новинарот и од гледиште на правата на новинарот. Па така, тука треба да се акцентира правото, новинарот да не смее да стекнува никаква додатна материјална корист од извршувањето на својата професија, потоа умешноста да не се потпадне под притисоци,

па разликувањето на рекламните од новинарските прилози. Тука спаѓа и правото на приговор на свеста, новинарот да одбие нешто што неговата медиумска куќа му го наметнува спротивно на општата политика, како и почитувањето на новинарската тајна.

Третиот од нив, т.е. *високоинформационата како централна вредност во информирањето*, значи: точни, проверени информации, дадени на непристрасен начин, мислења изложени чесно без предрасуди и веродостојно новинарско известување во кое ќе се води сметка за автентичноста. Станува збор за нивоа на професионално извршување на задачите, на кои одговараат три методолошки императиви: објективност, непристрасност и автентичност, кои од своја страна се конститутивни за вистинитото информирање. Генерално, овој трет принцип е врв на моралните обврски на новинарот. Како што се вели во Минхенската декларација, „новинарот мора да ја почитува вистината, без разлика на последиците по него, поради правото на јавноста да ја дознае вистината.“ Кредibilitетот на медиумот е поврзан со вистинитоста на информацијата, со почитување во обработката и со точноста на содржината на информацијата. Добрата информација е израз на суштински значајните дневни вести, а од своја страна тоа се суштинските аспекти на новинарската етика. Тука се опфатени обработката на информациите, па должноста од давање на исправки, како и одбивањето на нечесни методи.

Четириот принцип, кој произлегува како надополнување на претходните три, говори за *почитувањето на човечката личност*. Истиот се одредува како една од најзначајните аксиолошки одредници на новинарската етика. Во Минхенската декларација, ова право првично се однесува на почитувањето на приватниот живот, како и на заштитата од повреда на честа. На овие две, треба да се придодаде и претпоставката на независност, како и почитувањето на жртвите во јавност, т.е. да се даде една одредена човечка нота на информирањето, т.е. да се сопре со неконтролираното и неумерно експлоатирање на страдањата кои тие жртви ги доживеале.

Заклучно, овие етички принципи го фундаираат и оправдуваат новинарството како професија во една демократија, особено во земјите кои поминуваат одредена транзиција кон подобар облик на општествено уредување. Тоа е така затоа

што демократијата константно бара добро и живо новинарство кое е етички фундирано, сестрано ангажирано, хумано и вредно. Без висока морална поставеност на новинарството, илузорно е да се очекува добро функционирање и развој на демократијата на едно општество. Само развиеното, одговорно и морално новинарство прави голем импулс кон прогрес.

Запоставувањето на моралните принципи од страна на новинарството, неговата етичка неодговорност, отфрлањето на етичкиот ангажман, како и упадот во новинарството, се сериозни импулси кон назадување на општеството. Затоа не треба, од еден настан, да се суди за дејноста, а од една личност, да се суди за суштината на професијата. Не треба да се гнети и отфрла новинарството, туку во него треба да се гради етичноста!

Освен прегледот на основните подрачја на Меѓународниот етички Кодекс на новинарите (Минхенска декларација), т.е. согласно истражувањето кое во 1995 година го спроведе Тина Лаитила, во однос на неколкуте принципи или критериуми сходно на кои се темели Декларацијата, а со тоа и самата професија на новинарите - едновременно поопширно може да се даде и еден основен преглед на содржината на кодексите на професионалната етика на новинарството, кои постојат во сите држави, членки на Советот на Европа, а преку кои може да се маркираат неколку подрачја кои се незаобиколни кога се прокламира и реализира одговорност на новинарите и медиумите³³³.

Имено, во сите кодекси на професионалната етика на новинарството, во воведниот дел доминира прифаќањето на одговорноста на медиумите и новинарите во однос на јавноста, т.е. публиката. Во оваа смисла се прокламира дека информациите мораат да бидат вистинити, јасни и недвосмислени, а новинарите да ја прифатат обврската за почитување и бранење на правата на граѓаните и изразување на свест дека јавноста е главен создавач на јавното мнение. Во рамките на овие норми, кодексите бараат објавувањето на информациите да биде плуралистичко, изворите на информациите да бидат проверени, јасно да бидат раздвоени вестите/фактите од коментари-

³³³ За посеопфатен преглед на оваа тема погледни кај Stjepan Malović, Sherry Ricchardi i Gordana Vilović, *Etika novinarstva*, IZVORI, Zagreb, 1998, str. 39-43.

те/вредносните судови за да примателите на информациите јасно знаат дали им се соопштуваат факти или нивна интерпретација. Исто така за обврзно се смета и јасното разграничување на уредениот дел од весникот, односно програмата, од огласниот (закупениот) простор и време. Новинарите, исто така се самообврзуваат дека ќе даваат наслови кои одговараат на содржините и дека ќе им помагаат на обичните граѓани, со помош на медиумите да го реализираат своето право за изразување на мислењето, давањето коментари и упатувањето на критиките.

На кратко, почетните параграфи на секој кодекс на професионалната етика на новинарството имаат облик на свечена обврска која на граѓаните треба да им гарантира дека медиумите ќе бидат отворени за нивното влијание од една, и дека медиумските производи кои им се сервираат ќе бидат квалитетни, од друга страна.

Второто подрачје, кое доминира во содржината на кодексот на професионалната етика на новинарството, се однесува на заштитата на интегритетот на професијата од надворешни влијанија. Под ова се подразбира прво, одбрана од мешање на јавната власт во новинарската работа, која се смета за традиционално најважно поле на борба каде досега се водеа битките во однос на слободата на печатот и каде досега како најважни победи се извојувани отфрлањето на цензурата и контролата на јавната власт над содржините кои ги објавуваат медиумите. Но со овие победи не е добиена и битката која денес и понатаму трае, затоа што се смета дека секоја власт која ја загрозува слободата на новинарот во однос на пристапот до сите извори на информацијата и слободата на критика, е нецивилизирана.

Токму овие слободи ги промовира кодексот, кој принципиелно бара и новинарите да го уживаат правото на „професионална тајна“, што значи дека се бара слобода од обврската да се открива сопствениот извор на информацијата, што е особено важен предуслов за истражувачкото новинарство, иако и оваа слобода има свои граници, согласно одредени услови кои бараат на суд да се откријат сопствените извори на информациите, кои би можеле да спречат тешки криминални дела против животот и сопственоста на граѓаните. Сепак и покрај овој факт, може слободно да се каже дека заштитата од меша-

њето на јавната власт во работата на медиумите и новинарите станува сè подобра и ужива меѓународно правна грижа.

Вториот облик на притисок против интегритетот на професијата е нешто помалку спречен, а се однесува на интервенциите на сопствениците на медиумите и оние кои се рекламираат, т.е. спонзорите, во работата на новинарот. Оттука, во новинарските кодекси, сè повеќе се присутни одредби кои ги потенцираат правата на новинарите да одбијат задолжение кое е спротивно на принципите на професионалната етика, како и правото да одбијат да извршуваат работи, спротивни на прокламираната издавачка и програмска политика.

Бидејќи е сè поголем бројот на медиуми во приватна сопственост, новинарите се обидуваат во кодексите на професионалната етика да го вградат и правото на чесна заработка, како и правото на партиципирање при донесувањето деловни и уредувачки одлуки. Во кодексите, по правило, се наоѓа и генералната обврска на новинарите да се борат против медиумската концентрација и против уцените на огласувачите и спонзорите, што конкретно значи дека спротивно на професионалната етика е да се прима покуп и други подароци или прифаќање на одредени привилегии. Во овој контекст, ако веќе долго време од политиката доаѓа притисок кој предизвикува лошо „послушничко новинарство“, преку парите доаѓа нов притисок, кој не води во ништо подобро од „корумпирано новинарство“ и претставува несовладлив проблем, затоа што предизвикот на парите е главното средство со чија помош во современи услови се дискредитира новинарската деонтологија и целата доктрина за општествената одговорност.

Но, едновремено кога станува збор за одговорноста на новинарот во однос на државата и работодавачите, во кодексите на професионалната етика не се содржат само негативни вредности и забрани, што укажува дека во областа на саморегулација се потврдува констатацијата за практикување на слободата на печатот и новинарската работа, секогаш, во (за)дадени граници. Така и во кодексите можат да се најдат одредби кои бараат од новинарите да ги почитуваат законите и да ги штитат интересите на својата држава, секако под претпоставка дека постои „добро владеење“ и правно уредена држава, што значи дека законите се донесени на начин кој

одговара на волјата на граѓаните, како и дека по прашањата за државните интереси, постои консензус.

Од друга страна, кодексите кажуваат и за одговорностите на новинарите, не само спрема јавноста, туку и спрема работодавачите. На ова се однесуваат начелата кои забрануваат еден ист новинарски производ да се нуди и на други медиуми истовремено, да се респектираат договорените правила на однесување на работните места и позицијата новинар да не се користи за стекнување на лична корист. Овие барања се, не само логични, туку истите и лесно можат да се спроведат во пракса, бидејќи секој сопственик на медиум лесно може да го воочи отстапувањето од наведените начела и може да биде во состојба самостојно да го санкционира новинарот.

Исто така, во кодексите на професионалната етика, сосема е логично новинарите да ја дефинираат одговорноста спрема изворите на информациите и давателите на известувања. На ова поле се бара, прво, контрола на јавниот збор, кој би можел да произведе клеветата и/или навреда. Но границите меѓу слободата на изразување и клеветата или навредата на другиот се многу флуидни, така што за нивното пречекорување се грижат судовите, затоа што само моралното задоволување на оштетените би било недоволно. Она што новинарите лесно можат сами да го направат, е почитување на ембаргото (кога информациите се дадени со ограничување до кој момент не смеат да се пуштат во јавност), почитување на издавачките и интелектуалните права на другите (забрани за плагијат и пиратерија), како и право на изворот да ја провери и исправи информацијата. Само „лошите“ новинари пуштаат во јавност производи за кои другата страна во спорот, тврдењето, обвинението и слично, не слушнала.

Во овој контекст „*Audiamur et altera pars*“ е повеќе од правило на човечност - таа е барање на професионалната етика. Експлицирано, без оглед на реалната или лажната дилема на новинарот, неодречиво е правото на секој кој е интервјуиран, на свое барање да го добие, поправи или повлече својот текст/емисија за која е интервјуиран. Новинарите немаат право, на други лица да им ја оспорат слободата на проверка и поправање на нивното мислење, наменето за јавна употреба. Уште повеќе, во поголемиот дел, со помош на соговорниците, тие успеваат да ги исполнат своите работни обврски и ја

заработат својата плата. Оттука, логично е во секој поглед да биде почитуван сопствениот соговорник.

Исто како што се изборија за сопствената професионална тајна, потребна заради заштита на идентитетот на изворот на информацијата, новинарите би требало да ги почитуваат професионалните тајни, воспоставени во другите професии и во таквите заштитени информации да не навлегуваат. Од една страна, јасно е дека новинарската работа би била отежната, ако не и невозможна, доколку не би се пишувало за другите луѓе или доколку истите не би биле користени како извори на информации. Затоа во професионалната етика на новинарството, посебно внимание се посветува на заштитата на интегритетот на изворот на информацијата. Доколку тие се подготвени да дозволат одредени информации да „протечат“, но под услов изворот да не биде откриен, тоа мора да се почитува, затоа што новинарот кој не го одржува својот збор за доверливост, си ги затворил себе си сите врати кон сите други извори на информациите во иднина.

Исто така, новинарот мора да го почитува и приватниот живот на другите луѓе, дури и тогаш кога тие не го бараат тоа изрично од него. Во секое општество, и секое време, се знае што се стандарди на јавниот морал или добриот вкус, човечноста и воспитувањето на добро однесување, па од новинарот се очекува да ги прифати истите, во својата професионална работа.

Како што веќе и преходно е потенцирано, сите овие случаи не мораат да се почитуваат само кога е „оправдан интересот на јавноста да знае“, надвладувајќи го правото на заштита на приватниот и интимниот живот. Исклучок се дозволува за време на пишувањето за т.н. јавни личности, па затоа нивниот приватен живот, најчесто е под (не)оправдана посервација на медиумите и новинарите.

Меѓутоа, она што во некултивираните новинарски професии исто така многу често се случува, а е спротивно, не само на кодексите на професионалната етика, туку директно ги загрозува и човековите права и слободите на другите луѓе, е феноменот на „судење пред судењето“, осудувајќи ги осомничените предвреме за виновни. Со тоа се поништува принципот на пресумпција на невиност на секој човек, сè додека со право-

силна судска одлука, не се докаже спротивното³³⁴, односно на осомничените лица им се нанесува непоправлива штета, а ресоцијализацијата, во многу нешта им се отежнува. Бидејќи секое отстапување од професионалната етика не може да се сузбие само со морални санкции, националното и меѓународното судство се спремни да пресудат големи парични отштети на жртвите на неодговорните медиуми и новинари.

Последното подрачје кое се забележува во споредбената анализа на кодексите на професионалната етика во Европа, е посветено на заштитата и статусот на единството на новинарската професија. Имено, за должност на новинарот се смета, секогаш и на секое место да ја брани честа на својата професија и во работењето да се придржува до правилата кои ги воспоставува етичкиот кодекс. На страната на јакнењето на солидарноста на професијата, постојат барања до новинарите да ги избегнуваат плагијатите, да ги почитуваат авторските права на своите колеги и генерално да ги почитуваат своите професионални организации, согласувајќи се само на фер конкуренција.

Интересно е што во некои кодекси се нагласува фактот дека занимавањето со новинарството е неспоиво со вршењето на другите професии. Доколку се прифати ова барање и тоа без ограничувања, истото во многу земји би предизвикало тешкотии во работењето на „слободните новинари“. Очигледно е дека вакво правило може да се прифати само во земјите во кои од новинарската професија може да се заработи за пристоен живот.

Исто така, ова барање е сè повеќе дискутабилно во време кога со употребата на Интернетот, на голем број на граѓани им се отвора можност да стартуваат свои веб сајтови или електронски списанија и така, без професионално образование и определба, да влезат во сферата на јавната и политичка комуникација.

Ова прашање отвора многу поширока тема за јавна дебата - дали може секој да се занимава со новинарство? Прашањето од овој тип не се поставува во другите стручни дејности на основа на кое се структурира една јасно омеѓена про-

³³⁴ Член 6 од Европската конвенција за човекови права и основни слободи, 21. 08. 2011.

http://www.imor.org.mk/programmes/common_values/New%20folder/covekovipravaEU.html.

фесија. Проблемот е во тоа што новинарската професија не е толку затворена и ексклузивна како некои други професии - лекарската, адвокатската и слични.

Имено, за формирање на било каков професионален цех, потребно е да постои посебно образование, проверка на знаењето и способностите на кандидатот на формален начин, професионална организација и јасни критериуми за прием во истата. Кога се во прашање други професии, истите ги исполнуваат сите предуслови. Во ваквите цехови тешко се влегува, но за возврат, истите на своите членови им нудат поголема заштита и грижа за професионалните стандарди, затоа што и санкциите им се построги.

За разлика од цврсто структурираните професии, новинарството е „мека“ професија. Секако, постојат посебни школи за образование на новинарите, но тие немаат монопол на издавање „дозволи“ за занимавање со новинарство, иако како што своевременно носталгично забележа Ками, „секогаш жалев што не постои некој ред, братство на новинари кое би бдеело над одбраната на слободата на струката и должностите што таа слобода нужно ги вклучува“³³⁵.

Но, новинарството не е поради повеќе причини, пред сè затоа што не се заснова на некоја наука (која вклучува некоја општа теорија и збир на знаења), како и фактот дека во ниту една земја новинарот не е должен да има универзитетска диплома, која би го докажала пренесувањето на некое знаење, ниту пак им треба била каква дозвола за да работат. Од друга страна, тоа што не постои директна врска меѓу практичарите и клиентите, во многу нешта покажува дека државата не се грижи во целост да ги заштити граѓаните, наметнувајќи им правила на новинарите или основајќи посебни судови за нив. Доследно до крај, дури не постои ниту новинарски цех како таков, освен во некои латински земји.

Претходното значи дека практично со новинарството се занимаваат луѓе од сите области на општествените, па и природните науки. Освен универзитетските институции, со оваа работа често, *ad hoc* се занимаваат и школите за вокациски тренинг, чии курсеви траат од неколку недели до неколку

³³⁵ Albert Camus, "Début de la bataille d'Alger", in *Le Monde*. (17. 01. 1957). 21.08.2011. www.aveudetheatre.org/_archive/.../_bataille_alger.htm.

години. Исто така, пред добивањето на новинарската работа, никој формално не се занимава со проверка на знаењата ниту издавање на лиценца за работа во новинарството, затоа што се смета дека лиценцирањето на новинарите значи опасно загрозување на слободата на медиумите и новинарската работа. Поради ова, меѓународните новинарски организации и УНЕСКО со индигнација ги одбиваат ваквите предлози и ја оставаат и натаму проверката на новинарските способности да биде аманет на сопствениците и уредниците, со што и натаму критериумите за селекција остануваат невоедначени, односно освен способноста за работа или талентот, во игра влегуваат и други непрофесионални стандарди. Токму затоа кај нас и постои длабоко врежано сфаќањето дека секој има право и може да се занимава со новинарство! Единствено, како последна инстанца која би можела да помогне во поцврсто структурирање на новинарската професија, остануваат и натаму професионалните организации кои ги поставуваат своите предуслови врз основа на кои, со актот на прием во своите редови, на некого ќе му биде признаен или укинат статусот на новинар. Но, ниту нивното овластување не е општо прифатено, затоа што постојат многу новинари од перо и име кои не сакаат да се зачленат во професионалната организација. Тоа е така и за „слободните новинари“, кои често не го исполнуваат предусловот својата егзистенција да ја обезбедуваат само од новинарската професија. Исто така и слободата на јавното изразување не смее да се услови со поседување на новинарска легитимација, затоа што изворите на информациите им се отвораат на сите граѓани преку Законот за слободен пристап до информации.

Suma sumarum, сите овие промени, во духот на времето, наговестуваат дека може да се размислува дури и за спротивен тренд, т.е. за депрофесионализација на новинарската професија, а на новинарскиот етички кодекс, како на мртви букви на парче хартија! Тоа е така уште повеќе и поради фактот што секогаш постои проблем дали кодексите се спроведуваат. Имено, понекогаш идеите во нормативните акти не се сообразни со практиката, а понекогаш нормите од кодексите и не можат да се применуваат заради многу отпори кои им се даваат.

VIII. МОРАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ НА ЕТИКАТА ВО НОВИНАРСТВОТО

Етиката како морален компас на човештвото, во прогресот, во сегашноста, како и за во иднина, е онаа магнетна игла која го покажува патот на опстанокот. Ова уште повеќе, затоа што се наоѓаме во период на интензивирање на глобалната комуникација од која произлегува новата парадигма и светот означен како глобална егзистенцијална мрежа, т.е. „вмрежено општество“³³⁶.

Во вакви услови, сè повеќе доминира знаењето и екстремно брзиот пренос на информациите од едниот до другиот крај на светот. Но едновременно, расте и потребата од повисок степен и квалитет на правата и одговорностите кои произлегуваат од нив. Расте и можноста за сè поперфидни и префинети облици на манипулација, пропаганда, индоктринација..., што само по себе сведочи дека **во контекстот на новинарството расте и бројот на моралните проблеми во извршувањето на оваа професија.**

Оттука, бидејќи медиумите и новинарите се меѓу највлијателните во демократските општества, еден вид на раскрсница меѓу граѓаните и нивните политички, економски и општествени институции, особено клучни во пренесувањето на културните вредности, т.е. оние кои ги одредуваат условите за тоа кои вредности ќе бидат важни, нудејќи симболични патокази за стандардите на однесувањето, вклучувајќи го тука и етичкото однесување - овој процес, како што наведува Луис Алвин Деј, „се одвива низ три клучни функции: ширење и толкување на информациите; пренесување на мошне влијателни слики и производи, како и маркетинг на масовна забава“³³⁷.

³³⁶ Подетално види кај Manuel Castells, *Uspon umreženog društva*, Golden Marketing, Zagreb, 2000.

³³⁷ Luis Alvin Dej, *Etika u medijama – Primeri i kontraverze*, Klub Plus & Čigoja štampa, Beograd, 2008, str. 44.

Значи, доколку нормите на општеството би требало да ни послужат како морални водачи, тогаш какви критериуми би требало да користиме во изградбата на еден функционален систем на етиката? Генерално, овие барања се однесуваат, како на општите општествени принципи, така и на кодексите за постапување, кои ги одразуваат стандардите на професионалните организации и каде, освен заедничките вредности, мудроста, правдата, слободата, се наоѓа и прашањето на одговорноста.

Заклучно, претходното говори дека **во исполнувањето на својата лична и медиумска одговорност, новинарите, при извршувањето на својата професија, се среќаваат со голем број морални предизвици**, каде доминираат *прашањата за вистината, начинот на нејзино досеѓање и почитување во медиумската комуникација; проблемот на слободата, долгот кон неа, слободното изразување и интелектуалната нечесност; постојат прашањето на приватноста и како морален и како правен концепт, рекламата и приватноста; како и изразувањето новинарство и правото на приватност. Едновременно, овде се и прашањата поврзани со заштитата на изворот на информациите, т.е. доверливоста кон истите, моралните компликации во заштитата, цензура, автоцензура и надзорот на овие извори; та прашања за објективност, субјективната перспектива, предрасудите и стереотипизацијата во медиумската комуникација. Од особено значење се и дилемите во однос на судирот на интереси, економските интереси наспроти моралните обврски, окружувањето и монополизацијата на медиумскиот простор, медиумите и антисоцијалното однесување, прашања на медиумската педагогија, медиумските содржини и младите и уште многу други.*

Од ова мноштво предизвици и дилеми во новинарската професија, заради просторот се издвоени и посветено им е посебно внимание само на основните морални прашања од нив.

8.1. МОРАЛНИТЕ ПРАВА И ОДГОВОРНОСТИ НА НОВИНАРОТ

Кога се говори за вредностите, кај сите вредности се истакнува и потребата тие да бидат следени, доколку се позитивни или да се избегнуваат, доколку се негативни. Ова општо задолжение за добро однесување е основа за човечките одговорности и значи исполнување на она за што човекот е способен и што се очекува од него. Таа е барање секој да го стори она што треба и она што прифатил да го работи, а истовремено таа е и основа за моралната оценка, дали и како е извршено тоа.

Оттука, за одговорноста може да се каже дека е однос кој во својот темел има дијалоска структура и егзистенцијален израз на слободата кои го одредуваат човековиот однос спрема другите луѓе, спрема Бога и спрема самиот себе. Темелната одговорност се содржи во можноста за прифаќање или спротивставување, можноста на себе-отворање или себе-затворање, признавање или одбивање, себе-потврдување или себе-порекнување. Одговорноста, во темелна смисла е можност да се биде со самиот себе, со Бога, со заедницата. И како општествена соодговорност и одговорност „за“, и како одговорност пред Бога и како самоодговорност, таа е начин на постапување според кое станува збор за ставање на себе си, на она „пред“.

Во оваа смисла, **одговорноста е состојба и сфаќање на личноста во однос на својата (и општата) свест за задачите и на својата положба како носител на дејноста, но и состојба и облик на автокритичка објекција**. Оттука, како таква таа е поврзана со положбата на човекот во светот, т.е. одговорноста е карактеристично својство на човекот спроти светот, животот, другите луѓе и спроти себе: нема човек без одговорност!

Бидејќи одговорностите се мошне сложен систем на обврски и должности, кои секоја личност ги има и треба да ги спроведува, иако можат да бидат мошне различни, дури безбројни, тие сепак се посебни кај секоја личност. Затоа е можно да се согледа и да се оцени избегнувањето на одговорноста, што е една од најлошите морални постапки. Тоа е така

затоа што обврските и должностите се точно определени за секого. *Обврскиите* се оние задачи кои однадвор се наметнуваат некому. *Должностите* се задачи кои извираат однатре - од позицијата и од моралот на личноста. Двата вида задачи се проследени со одговорноста и мора да се направат.

Тоа говори дека одговорноста е поврзана со слободата, поточно слободата ја вклучува одговорноста. За актите кои сме ги направиле без своја волја или против неа, никој не може да нè обвини ниту пак пофали. Самите ние не се чувствуваме, ниту виновни, ниту заслужни поради таквите акти. Ова важи за етиката, но не и за правото, кое смета дека сме одговорни, дури и за некои акти кои сме ги направиле ненамерно.

Но треба да се истакне дека и моралот познава некои одговорности за некои акти кои сме ги направиле без своја волја, но кои се последица на некои наши претходни слободни одлуки. Така на пример, секој човек ги сноси последиците за сè она што направил во пијана состојба. Одговорноста произлегува од тоа што тој бил слободен да предизвика таква состојба. Затоа, постојат голем број случаи кога човекот сака одговорноста да ја префрли на друг, да се ослободи од слободата. Ова се смета за најлош облик на оттуѓување на човекот, затоа што тој се одрекува од слободата и одговорноста, се одрекнува од своето јас, својата совест и особености.

Научната и техничката моќ со која денес човекот располага, го заострува проблемот на одговорноста до невидени граници. За разлика од претходните генерации, кои поради ограниченоста на своето знаење и моќ, помалку или повеќе можеле да ги предвидат последиците од своите постапки, денес исто така поради научните и техничките достигнувања кои овозможуваат неограничена моќ над природата, не е можно да се предвидат постапките од некои наши акти. Затоа, според Ханс Јонас, етиката денес треба се занимава најмногу од кога и да е со хевристичко предвидување на последиците од нашите дејства³³⁸.

Поради овој факт, одговорноста денес е средишна етичка категорија. Во овој контекст, приказната за етиката е проблем на животот, како обид во борбата за добар живот, а ако се продолжи вака, за следните генерации ќе биде проблем

³³⁸ Hans Jonas, *Princip odgovornosti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.

на преживување. Имено, нашите генерации треба да ги решат последиците, а идните генерации треба да развијат еден особен вид на „етика на превенција“.

А ргорос новинарството, кога се говори за правата и одговорностите на новинарите, се отвора една навистина многу стара тема која задира во самиот почеток на цивилизацијата. Како што говори Тацит, ретки беа времињата кога можеше слободно да се мисли, а уште поретки оние во кои слободно можеше да се каже она што се мисли. Значи, генерално станува збор за тоа дали луѓето можат, и под кои услови можат, доколку можат, слободно да го изразуваат своето мислење, идеи и ставови. Способноста да мислиме ни е дадена со природата, или како што други толкуваат - Бога. Мислиме, значи постоиме, би рекол Рене Декарт. Тоа право и слобода не може и не смее да ни го одземе ниту една власт, дури ниту најригидниот тоталитарен поредок. Едноставно, **секој може да мисли и да молчи. проблемот се јавува доколку она што мисли, сака истото и да го соопшти на другите!**

Уште повеќе проблемот се заострува во современите општества, бидејќи познавањето на реалноста, на она што нè окружува, во најголема мера зависи од претставата која граѓаните ја формираат врз основа на материјалот кој им го нудат новинарите и медиумите. Она што тие ќе го премолчат, превидат, т.е. нема да известат за тоа, исто како и да не се случило, додека она што ќе го нагласат или повторат неколкупати, го претставува она што е најважно во нашиот живот, во однос на запознавањето на средината и реалноста во која сме.

Токму поради овој факт, **општествено и демократски е оправдано барањето новинарите и медиумите, согласно и сразмерно големата моќ со која располагаат, истовремено да бидат подвргнати и на голема одговорност.** Тоа значи дека за сите оние кои се занимаваат со јавниот збор, во прв ред новинарите, тоа е прашање кое се однесува **на она што смеат, а што не смеат, не да го знаат, туку да го објават.** Дури со овој чин новинарското искажување станува јавно, а од него следи и одговорноста на авторот за обелоденетиот збор.

Во крајна линија, во сите земји, за најдобро новинарство би се сметало она во кое сите новинари би можеле и би смееле да го објават сето она што го знаат. Меѓутоа, таквата ситуација ретко кога е реализирана во реалноста. Секој оној кој се

обидел и искусил во новинарската работа, гарантирано има сопствено искуство за тоа што е она што го знае, а што не смее да го објави, исто како што знае и зошто „дигнал раце“ од јавниот збор - бил спречен по сила на законот и некој авторитет (цензура) или имал страв да понесе одговорност за последиците од својот јавно искажан збор (автоцензура).

Во контекст на претходното, остро е спротоставено втемелувањето на новинарството на политичката одговорност спрема Државата, Партијата или Нацијата, односно на праксата на диригираното новинарство. Во либералната традиција новинарот е сфатен како претставник на слободните граѓани, а не на некои арбитражни инстанции кои би му наметнувале посебен систем на одговорност. Според тоа, се смета дека **новинарот во извршувањето на сопствената работа е ограничен само од кодексот на својата професија, нејзините правила и начела, односно сопствената совест.** Поради тоа, помеѓу останатото, одговорноста кон државата ретко и се споменува во современите европски кодекси, а кога и се наведува некоја формулација од овој тип, не се надминуваат рамките на нужните ограничувања на слободата на изразувањето, дефинирана во Универзалната декларација за правата на човекот на ОН и Европската конвенција за човековите права.

Тоа говори дека *кога новинариите ги користаат своите професионални права, за возврат имаат и професионални одговорности, односно професионалните новинари имаат морална одговорност првенствено пред своите читатели, или гледатели или слушатели, на чии шито вишални интереси, поинцијално влијае квалитетот на секојдневно то известување за она шито се случува.* Како што стои запишано во темелниот документ од овој вид во меѓународни рамки, т.е. во „Декларацијата за правата и должностите на новинарите“ или попозната како *Минхенска декларација*, клучната формулација се наоѓа уште во нејзината преамбула, каде се одредува дека правата и должностите на новинарот произлегуваат од правото на јавноста да биде информирана за настаните и мислењата.

Од ова произлегува дека одговорноста на новинарот спрема јавноста е пред секоја друга одговорност, посебно пред оние кон работодавачите и јавните власти. „Ова е темелниот принцип на новинарската саморегулација и камен темелник на

кој новинарите можат да се потпрат и повикаат кога се соочуваат со државата, политичката елита или финансиските моќници"³³⁹.

Оттука, новинарите се морално одговорни пред јавноста, чие што информирано одлучување и добробит може битно да биде условено од вистинитоста на релевантната содржина на веста. Токму затоа новинарската етика првенствено се повикува на јавноста на која ѝ се наменети информациите, на доброто на оние на кои, во крајна линија треба да им служи известувањето и на чии што животи содржината на информациите може да изврши длабоко влијание, добро или лошо.

Бидејќи работата на професионалниот новинар е содржана во интенцијата да овозможи единствена услуга во откривањето и пренесувањето на корисни факти за сите кои би можеле одговорно да извлечат корист од тие информации, **моралниот императив на професионалното новинарство**, неговата цел и она што истото го бара од другите кои со него се занимаваат - е **обезбедување на релевантно соопштување на вистината во јавен интерес**.

Заклучно, може да се затврди дека *сигне новинарски права и одговорности, секој морален принцип, кој е составен дел на новинарската професија и нејзината етика, извираат од оваа тврдење за професионалниот повик на новинарот*. Тоа е така уште повеќе и затоа што **чистотата на информацијата е од најголема важност во новинарската професија, т.е. во што поголема мера да се известува вистинито за нештата кои се релевантни за јавниот интерес**.

³³⁹ Đura Vojnović, „Oblici novinarske samoregulacije i odgovornosti“, во *Etika javne reci u medijima i politici*, Zoran Vacić (ur.), Centar Za Liberalno-Demokratske Studije, Beograd, 2004, str. 175.

8.2. МОРАЛНИТЕ ПРОБЛЕМИ ВО ОДНОС НА ТЕМЕЛНИТЕ ПРИНЦИПИ ВО ЕТИКАТА НА НОВИНАРСТВОТО

И покрај тоа што во кодексите се очитува големо шаренило на формулации, во истите, во голема мера е содржана константната суштина на *новинарскиите должности*, кои можат да се групираат во три главни вредносни перспективи:

- почитување на вистината;
- слобода на информирањето и независност на новинарот;
- почитување на човековата личност.

Секоја од овие вредности претставува посебна одговорност на новинарот кон јавноста и соопштествената професија, т.е. истите ги претставуваат темелните принципи на новинарството, а согласно неговата етика и основните морални проблеми во оваа професија.

Почитувањето, а особено посветеноста кон **вистината**, кое најверојатно е и најстариот и најценетиот етички принцип на цивилизацијата, е централна тема на новинарската одговорност која се сместува на прво место меѓу истите. Оваа предаденост кон вистината и точноста во известувањето, во етиката на новинарството се прифаќа како основна обврска, барање кое е нагласено како такво уште од страна на Тунис Вортман, во денес веќе, класичното дело „Расправа за политиката и слободата на печатот“, од 1801 година, каде Вортман вели: „Секое отстапување од вистината е кобно. Непристрасноста би требало да биде постојана одлика на печатот. Ниту стравот на една страна, ниту надежта на друга, не треба да го заплашуваат печатот ниту да влијаат на неговите истражувања“³⁴⁰.

Оттука, суштината на оваа морална дилема лежи во тоа што самата информација која е содржана во веста има потенцијал да биде употребена, а нејзината употреба носи импликација по добробитта и среќата на другите луѓе. Замислете ситуација кога таа би била лажна и какви би биле реперку-

³⁴⁰ Наведено според Steven R. Knowlton and Patrick Parsons, *The Journalist's Moral Compass*, Praeger, Westport, Conn., 1994, p.p. 64.

сиите по животот или смртта за луѓето кои одлучуваат да дејствуваат во согласност со оваа информација. „Токму овие последици од предочувањето на наводните факти и вистината, со фактот дека луѓето можат врз основа на истите да донесуваат одлуки кои ќе влијаат на многу аспекти на нивниот живот, е значаен извор на професионалната морална одговорност која ја имаат новинарите. Оттука, **темелот на професионалната етика на новинарството е содржан во моралното барање новинарите да следат високи стандарди во однос на вистината**³⁴¹, односно темелниот принцип на оправдување - *raison d'être* - неговиот разлог на постоењето или неговата обврска е содржана во следната формулација на најосновниот морален налог на професионалното новинарство: „Новинарите се морално обврзани, во најголема мера да пренесуваат релевантни вистинити информации во јавен интерес“³⁴².

Истото може да се воочи и доколку се разгледа Минхенската декларација, каде јасно се гледа дека должност на новинарот е да ја почитува вистината, без оглед на последиците, а поради правото на јавноста да ја дознае вистината. Во најопшта смисла, **ова барање се дефинира и како неопходност од трагање по вистината, односно како одлучност да се оди по патот до приближување до вистината.**

Грижата за вистината се поткрепува и преку инсистирањето на точност на информацијата и објективност во информирањето, предвидени во кодексите. Во првиот случај, незаобиколиво е правилото за јасно раздвојување на фактите од коментарите или мислењата, односно правилото за разликување на коментарот, шпекулацијата и фактот. Овде спаѓаат и должностите за внимателна проверка и употреба на информацијата, грижливиот и внимателен однос кон изворите на информацијата, особено ако се анонимни, чесна обработка и претставување на информациите, како и давање на исправка со почит кон оние на кои исправката непосредно се однесува.

Исто така важна е и должноста да не се премолчуваат важните информации, што инаку важи и без да се повикаме на објективноста. Уште повеќе, во кодексите се бара и повеќе од

³⁴¹ Dejl Žaket, *Novinarska etika – Moralna odgovornost u medijima*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 34-35.

³⁴² Dejl Žaket, op. cit., str. 42.

непремолчување, на пример, да се откријат и истражат оние настани и прашања кои треба да бидат предмет на критика, со што во игра на целосен начин се воведува одговорноста за обликувањето на јавното мнение.

Во посебните одговорности на новинарот, која можеби е најдобро да се поврзе со должноста за трагање по „јавната вистина“, спаѓа и обезбедувањето на што подобра флукуација на информациите меѓу граѓаните и медиумите. Во кодексите обично истата не се споменува непосредно, затоа што самите новинари, според либералната теорија, претставуваат олицетворение на „плуралитетот на граѓанството“. Меѓутоа, и овој вид на одговорност има свој пандан во кодексите и должностите на новинарот, т.е. правото да му се овозможи на секогo право на одговор, но само кога предметот е достоин за расправа.

Субјективното почитување на вистината ниту во новинарската работа не гарантира вистинитост на самите ствари. Токму затоа во кодексите се разработени професионалните права, со бројни повикувања на внимателност, и се укажува на процедурите како да се дојде прво до точна информација, а потоа и до можна вистина во поединечни случаи - сè до онаа најопшта јавна вистина како процес на информирање и комуницирање, а не апсолутот, во животот на едно „отворено општество“. Токму затоа правилото да се слушне и другата страна е толку неприкосновено.

Во литературата се наведуваат бројни ограничувања на новинарското трагање по вистината: брзината на новинарската работа, неможноста секогаш да се биде на лице место, неможноста многу настани и појави да се истражат до крај, релативноста на категоријата објективност, идеолошката и социјалната условеност, технолошките ограничување - па сè до субјективноста на главните актери, односно новинарите. Во овој контекст, доколку тие не се придржува до старата максима дека фактите се свети, а коментарите слободни - за нив нема оправдувања, иако од нив во секоја прилика се очекува почитување на вистината, подеднакво и во улога на набљудувач, толкувач или прераскажувач, но и критичар.

Долговечноста на судирот меѓу желбата јавно да се говори и стравот од последиците од тој чин, односно товарот на одговорноста, произлегуваат од фактот што **правото на**

слобода на изразување на мислите и чувствата е природно човечко право кое припаѓа на корпусот на човекови права и слободи кои се исконски и фундаментални, како што се правото на живот, на слобода, на интегритет на личноста и слични и здраворазумски посматрано, овие права секогаш биле сметани за нераскинливи од суштината на човечкото суштество.

Како што никогаш никој не го спори фактот дека сонцето изгрева и заоѓа, така и за постоењето на основните човекови права не се изразува никаков сомнеж. Но, многу судири околу овој ноторен факт се раѓаат кога се поставува прашањето зошто истото се случува, т.е. дали затоа што Земјата се врти околу сонцето или спротивно. Ако на ова се даде одговор кој се спротивставува на „вистината“ која важи за одредено време или догма, тогаш може и да се заврши наклада поради јавно изнесеното мислење. Така и за уживањето на основните човекови права и слободи се имаат отворано мноштво спорови и дилеми кога се поставувало прашањето под кои услови истите можат да се уживаат и дали постојат граници преку кои истите не можат да се практикуваат. Одговорите на овие прашања имаат посебна важност за новинарската професија, бидејќи истата по својата природата е свртена кон увидот на јавноста.

Имено, одбрана и освојување на слободата, всушност значи поставување на слободата како неопходен услов за реализација на новинарските одговорности и токму во овој контекст кодексите ја дефинираат како таква. Минхенската декларација тоа го прави прво во својата преамбула, повикувајќи се на Универзалната декларација за правата на човекот - правото на информирање, на слободно изразување и на критикување претставува една од основните слободи на секое човечко суштество. Веќе во вториот параграф стои дека новинарот мора да ја брани слободата на информирањето, критиката и коментарите.

Во поголемиот број на национални европски кодекси се истакнува правото на новинарот за слободно собирање и објавување, без никакви пречки, на информациите, коментарите и критиката, како и правото на слободно објавување на различни погледи заради слободно обликување на јавното мислење, при што се нагласува должноста сите овие слободи да се бранат и шират.

Во преамбулата на Декларацијата се споменуваат и нужните ограничувања на слободата, но подоцна се разјаснува дека истите се производ на нивно доброволно наметнување од страна на новинарите во вид на морални должности и професионални правила. Всушност, самоограничувањето на новинарот се однесува на неговото одрекување од претпоставената слобода за да може да ја пренабрегне вистината или да се оглуши за сопствената професионална процедура за трагање по вистината.

Од друга страна, истото е поврзано со почитувањето на човековата личност, т.е. дека свесната лага и свесното искривување на вистината од една, како и омаловажувањето и навредите од друга страна, се подведуваат во најтешките прекршоци. При ова, одрекувањето дека такво нешто може да се прави, може да се сфати и како долна граница на позитивната реализација на новинарската слобода, додека пренабрегнувањето на надворешните забрани и разоткривање на тајните во јавните и приватни работи, особено кога може да се оправдаат со јавниот интерес - како нејзина горна граница.

Со други зборови, постојат настани, постојат факти за животот за кои сведочат голем број луѓе. Меѓутоа, многу повеќе се оние кои на истите настани не присуствуваат, во нив не учествуваат, па за истите и не можат да сведочат. За нив и тековните настани и факти се она што новинарите им го соопштуваат. Поради тоа и тогаш, темата на слободата на изразување на мислењето на новинарот се комплицира откако ќе се постават две потпрашања: дали соопштените факти се веродостојни и како истите можеме да ги интерпретираме.

Основното правило на новинарската професија бара јавно соопштените факти да бидат објективни, но дозволува нивната интерпретација да се разликува. Во професионалниот жаргон на новинарството, ова правило налага различно да се создаваат и различно да се одговара за веста и мислењето/коментарот, а оттука, исто како и во минатото, поради одредени интерпретации новинарите ќе бидат наградувани или казнувани.

Разликата во употребата на ова правило се наоѓа во спремноста да се отфрли или прифати одговорноста за јавниот збор. Оттука, до сега не постои ниту едно општество во кое не било одобрено гледиштето според кое општествената заедница

во однос на медиумите и новинарите има легитимно право да бара тие нешто да прават или да не го направат. Она што се претпоставува како барање медиумите и новинарите да го прават, се смета за нивен посакуван ангажман. Она што се претпоставува како барање да не го прават, претставува конкретна граница на слободата на новинарското изразување и слободата на печатот која се воспоставува како меѓуоднос меѓу публиката, изворот и новинарот³⁴³.

До ден-денешен не постоело општество во кое оваа слобода била без граници. Постоеле и сѐ уште постојат општества во кои границите на слободата на печатот се редуцирани, но и оние во кои просторот меѓу ограничувањата е пространо подрачје. Во оваа смисла, битката за остварување на демократските идеали, воедно секогаш била и ќе биде битка за укинување на ограничувањата и забраните во однос на наметнатите слободи на печатот и новинарската работа.

Значи, апсолутната слобода, пред сѐ на печатот, е еден од демократските идеал-типови. Истата е првпат кодификувана за време либералните и буржуаските револуции кога „третиот staleж“ се бореше против власта на апсолутистичките монархии. Тогаш за првпат се употребени различни аргументи како што е природно-правниот - секој има генеричка способност да мисли и да се изразува, или теолошкиот - Бог на сите им дал разум, па затоа нивното изразување не смее да се спречува и слично.

Кодификацијата на слободата, особено на печатот, започна со усвојувањето на уставот (Bill of Rights) на државата Вирџинија уште во 1776 година, а својата потврда ја доби и во Декларацијата за независност на тринаесетте колонијални држави на Америка. Подоцна, правно е втемелена со Првиот амандман на Уставот на САД во 1791 година, кога истовремено и во Европа се појавува во Декларацијата за човековите и граѓанските права на Француската револуција од 1789 година. Во оваа свечена изјава, истата се третира исто онака како што тоа денес се прави, т.е. декларацијата му гарантира на секој граѓанин право на изразување на мислењето, но во граници кои се одредени со законот.

³⁴³ Herbert Gans, *Deciding what's news*, Vintage Books, New York, 1980.

Истиот став, т.е. можноста демократското општество да ја ограничи со закон слободата на ширењето и примањето на информациите (без оглед на границите), го наоѓаме и во Универзалната декларација за човековите права на ОН од 1948 година во членот 19, како и во Европската конвенција за човековите права и основни слободи, од 1950 година, во членот 10. На овој начин, овие два меѓународни документи станаа извор на современите принципи за остварување на слободата на печатот и примери за конкретни решенија кои постепено се имплементираат или преземаат во националните законодавства на цивилизираните држави.

Меѓутоа, сè уште не е решено прашањето поврзано со одговорноста на новинарот во пракса, а тоа е кој и како ги одредува границите на слободата на новинарството? Имено, овие граници можат да се постават на повеќе начина. Во предисторијата на модерните општества и современото новинарство, нив самоволно можел да ги поставува еден општествен субјект - црковните или световните авторитети. Во периодот од 15 до 19 век црковните цензори или апсолутистичките монарси препишувале разни индекси на забранети публикации, барале издавање на патенти за печатници, ги затворале и убивале новинарите, укинувале печатници и слично. Историјата на насилства над природното право на изразување на мислењето е продолжена и во 20 век, со изумите на Комунистичката партија, кога во земјите на реал-социјализмот слободата на информирањето свечено се прокламираше само во уставите, додека законите за слобода на печатот не постоеја. При ова, од новинарот се бараше морално-политичка подобност, од медиумите идеолошка исправност и слепа верба, а за тоа се грижеше „судот на Партијата“³⁴⁴.

Вториот начин на одредување на границите на слободата постои и денес како стекнатост од буржоаските револуции. Истиот се потпира на оној, вториот дел од прокламацијата во познатата „Декларација за човековите права“ (1789), каде слободата на изразување на мислењето се става во рамки дозволени со закон. Своевремено, тоа беше сосема доволна основа да се прејде на создавање на правни норми за слободата

³⁴⁴ John L. Martin & Anju Grover Chaudhary, *Comparative Mass Media Systems*, Longman Inc., Addison Wesley Publishing Company, New York, 1983.

на печатот и новинарската работа, при што, употребата на законот претставува голем чекор нанапред, бидејќи правото го укинува самоволието во овој домен.

Значи, вториот начин на повлекување на границите на слободата на печатот се потпира на правната регулатива - донесување на закон за информирање или слобода на печатот, каде однапред е одредено и санкционирано, речиси сѐ она што согласно волјата на граѓаните, медиумите и новинарите не смеат да го прават.

Вакви закони немаат сите демократски земји. Оние кои ги немаат, решавањето на проблемот на одредувањето на границите на слободата на печатот им го препуштаат на судовите. Преку судската пракса, т.е. пресудувањето по аналогија со претходните случаи (преседан), се кодифицираат правилата на однесување на медиумите и новинарите.

Третиот начин на одредување на границите на слободата на печатот и новинарската работа произлегува директно од доктрината за нивната „општествена одговорност“. Во општествата со претставничка, плуралистичка демократија, национализирањето на средствата за информирање е незамисливо, особено по повеќе вековната традиција на постоење на слободата на печатот во приватното сопствеништво, кое даде особен придонес во процесот на демократизацијата.

Наглиот развој на останатите средства за информирање (радиото и телевизијата) се закани со продлабочување на таквата комуникациона нерамноправност, па оттука по Втората светска војна, во „слободните општества“ (најпрво САД) се отворија дебати за тоа каде е најправедно да се повлече граница за слободата на печатот. Поради тоа во 1947 година, во САД се формираше една репрезентативна и независна „Комисија за печат“³⁴⁵, која работеше две години, што сведочи за

³⁴⁵ попозната под името „Хачинсова комисија за слобода на печатот“ (претседател на комисијата беше ректорот на Универзитетот во Чикаго, Роберт Мејнард Хачинс) како одговор на општеството на сѐ поголемото самоволие на медиумите кои се посериозно ги кршеа професионалните кодекси, ја нарушуваа приватноста и кршеа голем број етички и морални норми. Во 1947 година оваа Комисија поднесе извештај во кој, покрај останатото, беа наведени и начелата согласно кои медиумите треба да се раководат во своето работење. Извештајот на Хачинсовата комисија беше поттик и за другите земји да размислуваат за моделите на ограничување на апсолутната слобода на печатот, која беше поттикната, пред сѐ од

значењето и тежината на проблемот кој требаше да се реши. Со нејзиниот заклучок се формулираше став кој и ден-денес важи како појдовна точка во меѓународните организации, во меѓународните норми и во националната регулатива. Тоа е доктрината за општествената одговорност на медиумите и новинарите.

Истата е многу едноставна, логична и прифатлива. Имено, оној кој во свои раце ги држи средствата за информирање, поседува поголема општествена моќ, па затоа истиот мора да се подреди на барањето за поголема општествена одговорност при извршувањето на својата работа, а најдобро е сам да се воздржува од правењето можни злоупотреби. Значи, доктрината за општествената одговорност на медиумите и новинарите поаѓа од добрата верба дека до опасните злоупотреби со помош на јавниот збор нема да се дојде.

Токму од оваа концепција за општествената одговорност, која повикува на доброволна согласност одредени работи во општеството да не се прават (самоограничување), произлегува и можноста и праксата за саморегулација на новинарските одговорности за јавниот збор. Тоа говори дека по прифаќањето на оваа доктрина, и сопствениците, и оние кои работат во медиумите се дадоа на работа во однос на создавањето на свои кодекси на професионална етика. Со тоа, преку моделот на саморегулација за одговорноста за јавниот збор, и медиумите, и новинарите ги потиснаа државата и судовите во втор план. Решавањето на конкретните прашања во однос на (не)одговорноста, се препушта првично на новинарската деонтологија, новинарските организации (професионалните здруженија или синдикати) и нивните партнери во ликот на сопственикот на медиумот.

Бидејќи овие норми не се закони, за нивното спроведување се грижат „Советите за печат“ или „судовите на честа“ на новинарските организации, а не редовните судови. Тоа е еден тренд кој се шири глобално, а во оваа смисла, кодексите на професионалната етика во новинарството добиваат сè повеќе

либералната мисла, за да медиумите започнат да ги почитуваат, пред сè, правата на јавноста за слобода на изразувањето, примањето и давањето на информации.

на значење како плаузибилен, либерален начин за одредување на границите на слободата на печатот и новинарската работа.

Почитувањето на човековата личност и одговорностите на новинарот, кои се со оваа тема поврзани, сѐ подетално се разработуваат во современите европски кодекси, па дури во некои од нив, за истите се вели дека се предмет на најобемни тематски обработки. Но во овој контекст, истите не можат да се проследат со помош на Минхенската декларација, затоа што освен одредбата дека должност на новинарот е да ја почитува приватноста на другите лица, во Декларацијата единствено се наведува само уште и дека омаловажувањето, навредите, клеветата и неоснованите обвинувања се сметаат за тешки повреди на професијата. Тоа говори дека во неа недостига одредбата за забрана за дискриминација и начелото на почитување на претпоставката на невиност на личности, осомничени или обвинети за кривични дела.

Колку за илустрација, во однос на истите, во кодексот на германскиот Совет за печат, само должностите на новинарското и медиумското самоограничување во поглед на „приватниот живот и интимната сфера на луѓето“, детално се разгледуваат и анализираат во шест поттеми, додека во дополнителните упатства и образложенија се обработуваат „неоснованите тврдења и обвинувања“, повредите на „моралните и религиозните чувства на група луѓе“, „сензационалистичките прикази на насилство и бруталност“, како и неопходноста од „заштита на младите“. На сето ова се придодава и посебната дефиниција за забрана за дискриминација по различни основи и посебен оддел за судското известување во однос на правото на секој човек на праведно судење. Исто така, тука е и посебниот член кој се однесува на извештаите во однос на медицинските теми, кои „кои не би требало да бидат непримерно сензационалистички“. Оваа низа на теми уште повеќе се проширува во други кодекси и во други земји.

Знак на зголемена грижа во однос на почитувањето на личноста претставува и пресвртување на принципот на заштитата во однос на објавување на имиња на личности поврзани со злосторства. Тоа говори дека **новинарската одговорност од овој тип може да се сведе на грижа за интегритетот на човековата личност и почитувањето на приватноста, што вклучува**

и отфрлување на дискриминацијата на поединецот и малцинските групи по сите основи.

Меѓутоа, како и кај прашањата за одговорностите во однос на темата на слободата и вистината, во кодексите, освен самоограничувачките, се одредуваат и активистички интонирани должности на новинарот во поглед на „почитувањето на човекот“. Истите, генерално можат да се сведат на должности за заштита на правата на човекот на достоин живот, кои повици во бројни кодекси се имплементирани и ги подразбираат должностите кои новинарите треба да ги исполнат во секојдневната пракса, при известувањето, откривањето и истражувањето, односно преку критичко прикажување на случаите на загрозување на тие права, а не како евентуални пропагатори.

Исто така, во кодексите е особено важно да се нагласува како може да се известува за приватното однесување, доколку е „поврзано со јавниот интерес“. Тоа е од особено значење, затоа што во новинарската пракса се покажува дека политичарите и другите јавни личности се посебно изложени на удар поради природата на работата која ја извршуваат и константните опасности јавноста да биде манипулирана и залажувана. Во овој контекст, како што стои запишано во кодексот на германскиот Совет за печат, „непримерното сензационалистичко прикажување го омаловажува човекот и го смета за чист објект“, т.е. дека сензационализмот и неоправданото навлегување во приватноста не можат да се оправдат со интересот на јавноста.

8.3. ПРОБЛЕМОТ НА САМОРЕГУЛАЦИЈАТА

Одговорноста спрема јавноста, како што веќе претходно е потенцирано, претставува највисока одговорност на новинарот, која доколку не е потврдена со реално и вистинско почитување на слободата и независноста, вистината, како и заштитата и унапредувањето на човековата личност и правото на достоин живот, ја губи смислата и станува само декларативна. Во овој случај, и новинарската професија го губи својот интегритет и својата автономија. Оттука, се поставува прашањето за моќта на медиумите во креирање на реалноста, како и

за нормите на новинарската деонтологија, при што се вели дека новинарот треба да ја види и „третата страна на кованицата која се врти во воздухот“.

Сите овие барања се поставуваат само пред новинариите и медиумите, но не и пред конзументите и истите ја вклучуваат саморегулацијата на ниво на глаголот „треба“. **Прашањето не е како тоа изгледа во реалноста, туку дали е можно овие барања, поставени пред „производителот на информацијата“, да бидат остварени наспроти седумте смртни грехови на новинарската професија: плагијатот, подмитувањето, судирот на интереси, прикривањето на информацијата, измамата, нападот врз приватноста и идеолошката ангажираност.**

Претходното значи дека е потребна саморегулација на професијата која ги опфаќа сите оние акции и механизми на новинарското дејствување кои обезбедуваат и ја унапредуваат реализацијата на новинарската одговорност спрема јавноста и спрема новинарската професија. Во овој контекст, во Европа, со чии што норми и стандарди се хармонизира законодавството и праксата на земјите во транзиција, иако сè уште ја применува правната регулатива, сепак од 90-ите години на минатиот век, веќе се видливи и елементите и настојувањата за саморегулација на работата на медиумите и новинарите. Тоа значи дека законите за јавно информирање сè повеќе го губат своето значење или се настојува да се укинат, а како замена, да се започне реално и навистина да се применуваат кодексите на професионалната етика, односно **примената на саморегулацијата, т.е. концептот НОДО - начини на осигурување на општествената одговорност (на медиумите).**

Имено, кодексите се од постар датум, т.е. од периодот кога станува збор за функционирањето на печатот, додека во делот на електронските медиуми, повеќе функционираат законите кои го уредуваат нивното уредување, бидејќи сите европски држави до средината на 80-тите години на минатиот век го задржуваа во своите медиумски комплекси монополот над националните радио и телевизиски станици - приватните електронски медиуми долго време не беа допуштени со аргументација дека природниот ресурс за нивната работа, т.е. радиодифузниот спектар е ограничено добро кое не може да се дели на голем број заинтересирани.

Но, со пробивањето на техничките иновации и под притисок на заинтересираните групи на сопственици на капиталот, монополот на националните радио и телевизиски мрежи постепено се укина, со што процесот на дерегулација на електронските медиуми во Европа беше втемелен на рамно-правна, дуална (јавна и приватна) сопственост. Со тоа и стандардите за мерење на новинарската слобода и одговорности започна да се изедначува за печатот и радио и телевизиските медиуми, и тоа внатре сите држави членки на Европската унија, односно започнаа да се создаваат и добиваат на тежина и важност слични кодекси на професионалната етика, совети за печат, совети за радиодифузија и воспоставување на Омбудсмани за медиумите.

Еден ваков систем на саморегулација во однос на одговорностите значи започнува да се импостира и зема примат и на европско тло, при што е интересно што овој процес ужива силна поддршка од страна на јавноста. *Граѓаниите го одобруваат јакнењето на само/регулативата посветена на одговорноста за јавно искажаниот збор, затоа што се сведоци на појавите кои повторно ги актуелизираат прашањата за нивната (не)рамноправност во однос на реализацијата на комуникационите права.*

Тие негативни појави опфаќаат: **прво**, употреба на сензационализми како скратени патишта на недостатокот на квалитет во информирањето да се обезбеди поголема публика, односно заработувачка; **второ**, загриженоста на граѓаните и експертите во однос на силната концентрација на сопствеништво над различни видови медиуми, т.е. појавата на медиумските конгломерати, кои не само што доминираат на националните пазари, туку и се глобализираат³⁴⁶; **трето**, во тек се промени кои ги наметнува технологијата, односно, на повидок е конвергенција на класичните средства за информирање со телекомуникациите и компјутерската технологија, и кои имаат поголем опсег и неограничен пристап (за сега на многу нејасен начин) и кои треба да бидат подвргнати на принципот на општествена одговорност; **четврто**, сè поголем е ризикот дека

³⁴⁶ Примерот со италијанскиот премиер Берлускони и неговото поседување на голем број медиумски конгломерати во Италија и во поголемиот дел од Балканот, Романија и пошироко.

граѓаните би можеле да се изгубат во т.н. „информативна бура“, поради пребогатата понуда на медиумски содржини. Со тоа и можностите за манипулација и заведување исто така се зголемија, паралелно со зголемувањето на бројот на медиумите и јакнењето на нивната меѓусебна конкуренција.

Почувана од неколку лоши примери, јавноста, сè повеќе реагира со намалување на општата доверба во медиумите. Во науката тоа се познати причини со кои се објаснува *поддршката на граѓанинот која ил даваат во однос на воспоставување на било која регулатива и саморегулатива, кои имаат за цел подигање на одговорноста на медиумите и новинарите за она што го прават.*

Ваквото расположение на јавноста не остана без одек и на полето на јавната политика, при што, многу европски земји се одлучија и самите да дадат свој придонес во јакнењето на тела кои создаваат кодекси на професионална етика³⁴⁷, со што иницираат создавање на Совети за печат (или медиуми), давајќи им простор и средства за почеток со работа, а потоа им препуштија на овие тела сами да се грижат за одговорноста на медиумите и новинарите, без да се мешаат во нивното работење. Во други примери, особено кога станува збор за кодекси и уредувачки политики на радио и телевизиските компании од јавниот сервис, и самите претставници на државата имаат свој збор во телата кои носат вакви документи³⁴⁸.

Конечно, и покрај зајакнувањето на саморегулацијата, државата, во случај на потреба (дозволена во демократско општество) интервенира и со своите законодавни активности, создавајќи правни норми кои ги „покриваат“ оние појави, кои кодексите на професионалната етика на новинарството ги имаат испуштено или не ги санкционираат. Вакви примери на интервенција можеме да најдеме во однос на прашањето за можноста или неможноста од воведување цензура за време известувањето од подрачјата на воени судири, прашањето за ускратување на правото на јавен збор на екстремистичките и терористичките групи, прашањето за загарантираното право

³⁴⁷ На пример, Белгија, Данска, Грција, Португалија, Кипар и други.

³⁴⁸ Со други зборови, индиректното присуство на претставниците на државата се обезбедува со композиција или преку начинот на избор на членови од независните регулаторни агенции кои ја надгледуваат работата на електронските медиуми.

на граѓаните или институциите на исправка или одговор, заштита на децата како аудиториум и слични. Сепак, и покрај сето, може да се каже дека **јакнењето на саморегулацијата на медиумите и новинарите во светот претставува правило, додека дополнителната правна регулатива на државата се смета за исклучок.**

Но што всушност означува попрецизно „саморегулацијата“? Имено, останува на сила и понатаму **барањето секој, во прв ред новинарите и медиумите, да понесат пропорционална одговорност за својот слободен и јавен збор.** Што се однесува до медиумите и професионалните новинари, тие прифатија *ова барање сами да го уредат во своите етички кодекси*, чии што содржини се претходно веќе елаборирани. Па така *на саморегулацијата се гледа како на она што почива во слободата на изразувањето на новинарот и отиука како така е услов да постои слобода на печатот.* Во овој контекст, за саморегулацијата мора да се размислува во два правца: од **една страна**, дефинирајќи ја одговорноста на медиумот како организација, и од **друга страна**, проширување на таа одговорност со преземање на поголемиот терет на одговорност на планот на слободата на изразувањето.

Значи, професијата за својот углед најдобро се грижи врз основа на користењето на правата која сама ги пропишува, како и врз основа на санкциите кои треба да ги почитува и тоа во онаа мера во која ги почитува, со што сведочи за својата зрелост и општествена одговорност. Оттука и потребата од саморегулација, т.е. концептот НОДО³⁴⁹, кој го опфаќа секој недржавен начин или средство кое се користи за медиумите да ја прифатат одговорноста кон јавноста. „Концептот е општ, а со самото тоа и помалку неодреден и подразбира поединци или групи, редовни состаноци, пишани документи, мали медиуми или пак било каков долг процес или некој посебен пристап. Во нормални околности НОДО дејствува само со помош на моралниот притисок, но влијанието може да се засили и со авторитетот на управителот на медиумот или постоечките законски одредби“³⁵⁰.

³⁴⁹ кој е формулиран на почетокот на 90-тите години на минатиот век.

³⁵⁰ Claude – Jean Bernard, *Deontologija medija*, ICEJ, Zagreb, 2007, str. 82.

Она што НОДО го содржи се заснова на принципот на доброволност и содржи неколку основни инструменти: разни видови кодекси и други етички текстови, како и шела за надгледување на нивните норми, прейораки и проектирани вредности - совети за печат, институциите на омбудсман, судови на честа на новинарските здруженија, како и понекогаш живи дебати за проблеми кои се јавуваат во новинарството. Како што наведува Клод Жан Бернард, „кога се врши контрола на квалитетот на услугите кои медиумите ги нудат на јавноста, пред сè треба да се види дали медиумите самите на себе, како примарна цел си го поставуваат служењето на јавноста. Потоа треба да се испита потребата и желбата на јавноста, а на крај да се изврши проверка колку истата таа јавност е задоволна“³⁵¹.

Оттука, приказната на НОДО содржи три главни протагонисти: соствениците, професионалците и корисниците, кои на таа контрола можат да се посветат на различни начини, заедно или одвоено, но државата не смее во тоа да учествува, освен во облик на закани кои понекогаш се потребни за да се придвижи саморегулацискиот процес, т.е. сопствениците на медиумите, уредниците на редакциите, новинарите и корисниците.

Начините на кои овој процес³⁵² може да се спроведе се, преку образование, евалуација, мониторинг или систематско посматрање, фидбекови и тоа преку најразлични документи, како што се писма на читателите, јавниот карактер на мислењето, граѓански заедници за точност и рамноправност, деонтологијата кодекси, стандарди или емисии за самите медиуми, кристички реви, јавни изјави и слично и тоа преку поединци или групи како што се регулативните институции, специјализирани хроничари, интерна кристика, советниците за деонтологија, медијаторите, одборите за врска, локалните совети за печат, НВО за медиуми, здруженија на граѓани и слично, овозможувајќи овој процес преку универзитетското образование, континуираното образование, влезот на медиумите во училиштата, советувањето со корисниците, истражува-

³⁵¹ Ibid.

³⁵² Подетално погледни кај Claude-Jean Bernard, op. cit., str. 81-97.

њето на јавното мнение, деонтолошката ревизија, како и непрофитните истражувања, да се реализира.

Истите треба да го насочат овој процес во позитивна насока, а со тоа на новинарската професија и на медиумите да им го вратат загубениот сјај на „седма сила“, затоа што повеќе од евидентни се напорите на „злите јазици“ да се дискредитира саморегулацијата преку прекумерното апострофирање на **начелниот проблем на НОДО принципот: дали истиот е делотворен и дали воопшто се прифаќа како начин преку кој треба да се влијае врз новинарите и медиумите.** Имено, постојат мислења дека тој треба да се препушти на „природниот тек“, т.е. на плурализмот на новинарската пракса и личното почитување на новинарот. Во овој контекст најдалеку отидоа оние кои сметаат дека пишувањето и пропагирањето на кодексот значи само форма на наметнување на одредена пракса и ограничување на слободата на новинарот, иако истите не го порекнуваат проблемот на етичноста на самата професија.

Истите, најчесто се изразуваат во зачестени приговори, особено по неколку еклатантно и неоправдано груби испади и злоупотреби на медиумите и новинарите, дека **саморегулативата не е доволна гаранција за практикување на одговорностите**, велејќи дека **слабата алка во ова решение е начинот на спроведување и опсегот на санкциите кои во генерална рамка само се сведуваат на морална осуда**, т.е. дека телата кои ги донесуваат овие документи и кои се грижат за почитување на професионалната етика, имаат на располагање мал број на казни кои во голем број од случаите се јавни опомени, укажувања за прекршување на професионалната етика и слично.

Овие санкции, самиот медиум чиј што новинар ги прекршил, е должен прво јавно да ги објави, а потоа и сите други учесници во создавањето на кодексот. Смеслата на овие санкции е јавно да се признае погрешното дејствување во форма на автокритичка објекција и на одреден начин да се упати јавно извинување како задоволување на оштетената страна. Оваа мерка ги охрабрува граѓаните и организациите да се јавуваат кај регулаторните тела тогаш кога сметаат дека нивните права и слободи се загрозени со неодговорната работа од страна на медиумите и новинарите. Дополнителна тежина на овие санкции им дава и фактот дека „казнетите“ медиуми или новинари губат на углед, па затоа трпат и соодветни лоши економски

последници во смисла на смалување на продажбата на тиражот, слушаноста или гледаноста.

Оттука, во некои европски земји, на пример, кодексите на професионалната етика предвидуваат и изрекување на парични казни за прекршителите, но тоа сепак е редок случај, затоа што за добивање на ваков вид на задоволување на оштетените граѓани и организации, истите почесто се обраќаат кај судовите. Од друга страна, овие ризични грешки, медиумите и нивните сопственици гледаат да ги спречат ангажирајќи цели тимови од правници кои пред објавувањето треба да проценат дали постои ризик одреден натпис или емисија да предизвика судска тужба. За време на донесување на одлуката за тоа дали нешто ќе се објави или не, пресуден збор има правникот, а не уредникот.

Исто така, понекогаш сопствениците намерно го прифаќаат ризикот да платат обештетување, доколку проценат дека објавувањето на провокативните производи или написи ќе им донесат поголема заработка и углед поради зголемениот тираж или рејтинг, отколку што тоа би можело да биде паричната казна. Меѓутоа, доколку електронските медиуми почнат вака неодговорно да се однесуваат, истите во европските земји се казнуваат и построго од страна на регулаторните тела за радиодифузија.

Освен по барање на граѓаните и организациите, овие совети за радиодифузија можат и самоиницијативно да се грижат за почитување на програмските правила и тоа преку своите мониторинг служби, при што нивните казни се применуваат постепено, и се движат од изрекување на предупредување, јавни опомени, парични казни, па сè до привремена забрана за емитување, т.е. најстрогата, како одземање на дозволата за работа на радио телевизискиот емитер.

Но, бидејќи овие регулаторни тела не работат врз основа на кодекси и принципи на саморегулација на нивните потписници, нивните санкции се подложни на судско преиспитување од страна на казнетите медиуми или новинари. Уште повеќе, бидејќи санкциите кои се изрекуваат за електронските медиуми можат да ги изречат независни регулаторни тела кои се засновани на закони и лесно се применуваат, со што се напушта концепцијата на доброволно самоограничување и

самоодредување на одговорноста на медиумите и новинарите, а со тоа се нарушува и угледот на самата професија.

Оттука, саморегулацијата е повеќе од потреба на патот до создавање и реално функционирање на вистинското етичко новинарство!

IX. СЕГАШНОСТ И ИДНИНА НА ЕТИКАТА ВО НОВИНАРСТВОТО

9.1. КРИЗА НА НОВИНАРОТ КАКО МОРАЛЕН СУБЈЕКТ

Основните прашања кои катадневно ја отсликуваат нашата запрашаност во однос на суштината и значењето на оваа дејност се генерално истите и од претходно: Што е новинарството и кои се „новинарските задачи“, т.е. кои улоги ги има истото и кому треба да служи? Со други зборови, кој е новинарот, што е негова примарна дејност, во чиј интерес дејствува и кому е истиот одговорен?

Секако, одговорите на овие прашања, како и досега, не се ниту едноставни, ниту еднозначни, особено ако новинарската пракса со која се среќаваме денес, ја споредиме со сè поголемите и нужни барања за квалитетно новинарство. Тоа е така, бидејќи новинарот во „нормативно“ квалитетното новинарство, за кое досега стануваше збор и кое беше разгледувано во претходните глави од овој учебник, треба да го заземе и го заземаше досега местото на (професионално компетентен) извор на комуникацискиот процес, т.е. истиот како субјект кој би требало да има контрола над темелните процеси во медиумската реалност.

Но, праксата на новинарскиот дискурс покажува дека новинарот во сите фази на овој процес, лека полека го губи местото на **субјект**, сфатен како темел, носител на дејствувањето. Може слободно да се констатира дека во современото новинарство овој темел се менува. Во прилог на ова говори и сознанието произлезено од дијагностицирањето дека она за што би требало да одлучуваат новинарите, во согласност со својата компетенција, денес сè повеќе, иако често прикриено, одлучуваат другите, т.е. неговата улога ја преземаат сопствениците на медиумите, на капиталот, изворите на информациите и/или носителите на политичката моќ од типот на мултина-

ционалните компании, огласувачите, политичарите, службите за односи со јавност и слични ним.

Со ова, новинарот како субјект - известувач исчезнува, неговото место во контролата над процесите во медиумската реалност го преземаат безлични структури и механизми на моќта, сопственици на капиталот и носители на власта. Во овој контекст, поголемиот дел од работата на новинарот може да се окарактеризира како пасивна преработка на информацијата. Односно, известувачите не се новинари, туку оние кои во известувањето (успешно) го наметнуваат својот интерес, оние кои директно (како сопственици) или индиректно (како нај-влијателни извори на информациите и мислењата, како огласувачи и спонзори) владеат со медиумите. На овој начин „новинарите стануваат служители на нивните интереси, т.е. се повеќе стануваат оние кои ги извршуваат одлуките (decision takers), наместо да бидат оние кои одлучуваат (decision makers)“³⁵³.

Оттука, согласно она што е повеќе од видливо од трендовите во развојот на новинарството, т.е. ако се има предвид основната претпоставка во дејствувањето на новинарот, денес - желбата за сензационалистичко навлегување во приватност и прогласувањето на истото за новинарска задача, се поставува тезата дека не се работи само за **криза на идентитетот на новинарството**, што всушност значи криза на професијата, туку и за **криза на (само)идентификацијата на новинарството** како криза на идентитетот меѓу новинарот и новинарскиот дискурс, а особено за **криза на автономијата и на (новинарската) етика**. Поригидно и до крај изведена тезата: не станува збор само за криза на етиката во новинарството, туку пред сè за **криза на субјектот**, особено за **криза на новинарот како субјект**³⁵⁴.

Во потврда на ова говори и фактот дека во Постмодерната, поради сознанието дека никој не може да има целосна контрола, станува дискутабилно и барањето на Модерната, новинарот суверено да ја контролира ситуацијата. Ова произлегува од тоа што „постмодерната промена значи недоверба во

³⁵³ John H. Mc Manus, „Who's Responsible for Journalism?“, *Journal of Mass Media Ethics*, 12 (1) 5–17, 1997, p.p. 5.

³⁵⁴ Подетално види кај Melita Poler Kovačič, *Mesto subjekta v sodobni novinarski etiki*, Докторска дисертација, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, 2001.

картезијанското его како и кршење на претставите за трансценденталниот субјект, кои беа во средиштето на најголемиот дел од европската философија, од Рене Декарт наваму"³⁵⁵. Тоа значи дека постмодерното гледиште не ја признава можноста за самовтемелување на субјектот, со што донесува една сосема поинаква слика за новинарот во смисла на субјект менувајќи го досегашното преовладувачко разбирање на идентитетот на новинарот и новинарството.

Оттука, разгледувајќи ја кризата на етиката во новинарството во светло на постмодерното доба, сѐ повеќе се признаваат релативистичките, прагматистичките и макијавелистичките пристапи кон новинарството, додека „субјектот исчезнува, а со него и главниот алат на новинарите - прашањето. Новинарот не е субјект и тој повеќе не поставува прашања. Нема прашања, што значи нема ниту одговори, односно нема одговорност, со што етиката запаѓа во криза. Се работи за криза на субјектот, која е криза на личното исполнување, криза на новинарот како личност"³⁵⁶.

* * *

Подетално, согласно претходно поставената теза, во нејзиниот прв дел се укажува на постоењето на *криза на иденџиџеџоџи на новинарсџивоџо*, која особено треба да се бара и истражува во светлото на кризата која се случи со преоѓањето од модерното во постмодерното доба. Имено, прогласувањето на **крајот на новинарството**, е пред сѐ резултат на прогласувањето на крајот на идеологијата (Даниел Бел), прогласувањето на крајот на историјата (Френсис Фукујама), на науката (Џон Хорган) и самиот свет (Џон Лесли), што е само „предупредување на историскиот процес во доцниот капитализам кој ја покажува зависноста на новинарството како културна пракса од економските начела на маркетингот и новата информациска технологија"³⁵⁷. Во оваа смисла, Питер

³⁵⁵ Eric Matthews, *Twentieth-Century French Philosophy*, Oxford University Press, Oxford, 1996, p.p. 138.

³⁵⁶ Melita Poler Kovačič, „Križa novinarstva kao križa etike: tko je novinarski subjekt?“, *Medijska istraživanja*, god. 7, br. 1-2, 2001, str. 1.

³⁵⁷ Hanno Hardt, „The End of Journalism: Media and Newswork in the United States“, *The Public*, 3 (3), 1996, p.p. 21.

Далгрeн говори за „заоѓање на класичното новинарство“³⁵⁸, Давид Алтеид и Роберт Сноу за „постновинарско доба“³⁵⁹, а Џо Бардоел за насетувањето дека се ближи „крајот на критичкото новинарство“³⁶⁰, т.е. завршува периодот во кој ни се чинеше дека „со професионализмот се реши и проблемот на јавната сфера“³⁶¹.

Во потврда на овие изјави е и скицирањето на состојбата во која новинарските организации се сретнуваат со економски проблеми кои ја загрозуваат новинарската автономија, а новинарството го подредуваат на притисокот на пазарот. Овие проблеми заедно со политичките проблеми кои го потресуваат општеството во целина, го отвораат прашањето за идентитетот на новинарот и новинарството и неговото место во јавната сфера. Во овој контекст, кризата на идентитетот ја означува, пред сè „судбината на вистинитоста на информациите и јавното известување“ во време кога популарната култура „го насочи легитимното новинарство кон мешавина од забава, атрактивности, сензации“³⁶². Посебно се нагласува сè потешкото утврдување на границата меѓу сериозниот и популарниот печат кое за последица го има мешањето на нивните „правила на игра“, со што не може да се утврди вистинскиот идентитет.

Резимирано, би се рекло дека токму крајот на класичното новинарство го комплицира прашањето за границите меѓу новинарството и квази новинарството, т.е. прави новинарството да се меша со популарната култура. Попрецизно, кризата на новинарскиот идентитет се покажува во препознатливоста на новинарскиот дискурс и тоа заради:

- мешање на новинарскиот (дејност заради општото добро, која има примарна функција да ги известува

³⁵⁸ Peter Dahlgren, „Media Logic in Cyberspace: Repositioning of Journalism and Its Public“, *The Public*, 3 (3), 1996, p.p. 59–72.

³⁵⁹ David L. Altheide & Robert P. Snow, *Media Worlds in the Postjournalism Era*, Aldine de Gruyter, New York, 1991.

³⁶⁰ Jo Bardoel, „Beyond Journalism: A Profession between Information Society and Civil Society“, *European Journal of Communication*, 11 (3), 1996, p.p. 284.

³⁶¹ Daniel C. Hallin, *We Keep America on Top of the World: Television Journalism and the Public Sphere*, Routledge, London and New York, 1994, p.p. 15.

³⁶² William A. Hachten, *The Troubles of Journalism. A Critical Look at What's Right and Wrong With the Press*, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Mahwah, 1998, p.p. 174-175.

граѓаните) со квази новинарстџвојџо (дејност која служи за стекнување на профит, моќ и власт);

- бришење на џраницииџе џо меѓу сериозниојџ и џојџуларниојџ џечайџ, со што препознавањето на идентитетот и иднината на новинарство се загрозеи. Имено, границите меѓу новинарството и квази новинарството е сѐ потешко да се одредат, додека иднината на новинарството е сѐ потешка да се прогнозира. Во криза се токму оние елементи кои комуниколозите најчесто ги наведуваат како клучни поставки на професијата, а меѓу нив се издвојуваат автономноста и етиката.

Токму ова бришење на границите, помеѓу останатото, укажува и на криза на еџикаџа во новинарстџвојџо. Новинарството во различни делови на светот се почесто се среќава со тешки проблеми и спротивности на (де)професионализација. Глобалните дилеми за иднината на новинарството, кое поради општата ерозија на веќе постигнатите еџички стандарди води во депрофесионализација, многу порано отколку што неговата метаморфоза од семипрофесија заврши во професија, се присутни во секој новинарски микрокосмос. За тоа е секако најзаслужно брзото пресвртување на медиумите, од политичко контролирани во слободни и пазарно насочени медиуми. Со тоа, како што наведува Хано Хард, „масовните медиуми ретко ја постигнуваат посакуваната рамнотежа помеѓу одговорното новинарство и работата која носи профит“³⁶³.

Известувањето во пазарното новинарство³⁶⁴ подлежи на „поплава од изопачени слики кои се пренесуваат на начин кој потсетува на Дивиот Запад“³⁶⁵, при што во борбата победува оној кој е агресивен и прв ја има „веста“, па така весниците се натпреваруваат за што повеќе сензационалистички натписи, а телевизијата бара спектакли, односно информацијата и комуникацијата стануваат чисти слики во чие мешање лежи опасноста, не само од редуцирање на реалноста на слики, туку

³⁶³ Hanno Hardt, op. cit., p.p. 35.

³⁶⁴ Изразот „пазарно новинарство“ се применува како ознака за новинарската пракса која преовладува и која примарно е одредена од подреденоста на економската сфера, со која често е испреплетена и политичката сфера, па оттука е тешко да се подвлече линија помеѓу нив.

³⁶⁵ Manuel N. Encabo, „The Ethics of Journalism and Democracy“, *European Journal of Communication*, 10 (4), 1995, p.p. 516.

мешање на сликите со реалноста. Би се рекло дека „сликата стана поважна од суштината“³⁶⁶, бидејќи денес секој може да избере вообличување, односно слика која сака да ја прикаже во согласност со своите интереси и економски можности.

Претходното значи дека темелното насочување е статусот на веста како „стока која одговара на пазарните побарувања, претставени како збир од посебни интереси“³⁶⁷. Пазарно насочениот новинарски дискурс својот однос кон реалноста го втемелува на нормата на пазарниот успех, што значи се препушта на оние начини на одлучување и постапување кои ќе придонесат за исполнување на економските и/или политичките цели, што пак од своја страна води кон негирање на темелите на новинарството.

Значи, кризата на новинарската етика се покажува како преовладување на **нормите на пазарната ефикасност** над професионалните новинарски начела. Одлуката за тоа што е она што е вест (и каква е истата!) зависат само од **анализата на трошоците и користа**, а не од мерилата на квалитетниот новинарски дискурс. Со тоа веста станува „сосема завиткана во сјајна амбалажа на разонода и забава и така станува тривијална“³⁶⁸, но како таква не служи на интересите на јавноста. Тоа доволно говори дека пазарниот пристап на новинарството ја поттикнува „ерозијата на средишната професионална етика“³⁶⁹, тврди Џон Мек Манус, односно, новинарската неетичност ја привлекува публиката. Пазарното новинарство има за цел создавање на неетични, но профитабилни слики. Оттука, кризата на етиката во новинарството ја разбираме, пред се како криза на создавачите на тие слики, т.е. како криза на субјектот.

Бидејќи во новинарството, нормативно, *новинарој е оној кој е новинарски субјект*, носител на одлуките и дејствата, и оној кој го задвижува и води комуникациското дејствување, истиот треба да има контрола и влијание свесно да ја насочува сопствената активност и да се обидува да ги исполни своите професионални улоги кои како можност му се доделени поради

³⁶⁶ Ibid.

³⁶⁷ John H. McManus, *Market-Driven Journalism: Let the Citizen Beware?*, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi, 1994, p.p. 37.

³⁶⁸ William A. Hachten, op. cit., p.p. 175.

³⁶⁹ John H. McManus, op. cit., p.p. 9.

неговата професионална компетенција. Истиот треба да ги надгледува темелните процеси во медиумската реалност, а тоа се собирањето информации (барањето и примањето на истите), селекцијата на настаните и фактите, обликувањето на извештаите (изборот на жанр и јазични средства). Со други зборови, местото на субјект му ги доделува токму **професионалната новинарска компетенција** во однос на која се разликува од останатите кои се вклучени во комуникацискиот процес.

Новинарот е најважната личност која професионално соработува во тој процес.³⁷⁰ Како најважни улоги кои му се припишани се, пред сè улогата на **набљудувач** кој ги собира вестите и **описувач** кој ги претставува вестите. Истите, секако дека не ги извршува како изолиран поединец, туку тој дејствува со останатите на медиумската сцена, кои, согласно своите улоги, извршуваат одредени активности кои им припаѓаат. На пример, гласноговорникот (ПР-от) ги извршува задачите поврзани со односите со јавноста и е одговорен за постигнување на целите на неговата активност, чии што функции, цели и задачи се разликуваат, бидејќи новинарот (треба да) има критичка дистанца. Новинарските стандарди во однос на точноста се разликуваат од стандардите на кои се темелат односите со јавноста, при што гласноговорниците (ПР-от) ја признаваат нормата на точност, но во мера која зависи од интересот на нивниот клиент, што значи дека нивното сфаќање на точноста е обликувано од страна на две намери - да служи на потребата јавноста да биде известена со вистинити информации, но воедно да се земе в предвид и интересот на клиентот, со што многу често гласноговорниците (ПР-от) шират „селективна вистина“³⁷¹. Во овој контекст, може да се тврди дека другите (ПР-от) ја извршуваат новинарската работа, но притоа не се насочени кон новинарските цели, туку

³⁷⁰ При ова треба да се нагласи дека изразот „новинар“ не го означува само известувачот или новинарот во потесна смисла на зборот, туку и уредниците, односно оние луѓе кои се внатре новинарското уредништво, кои поради своите професионални „новинарски“ улоги се вклучени во новинарскиот дискурс како негови формални носители и кои поради својата работа подлежат на функциите и барањата на новинарската професија.

³⁷¹ Philip Seib & Kathy Fitzpatrick, *Journalism Ethics*, Harcourt Brace College Publishers, Forth Worth, 1997, p.p. 45.

се залагаат за задоволување на своите посебни интереси и потреби.

Претходното само уште еднаш го потврдува фактот дека во праксата на пазарното новинарство, во сите фази на комуникацискиот процес, може да се констатира *йовлекување на новинарој*, при што неговата улога ја преземаат сопствениците на капиталот и носителите на политичката моќ и власта, контролирајќи го, наместо новинарот, самиот комуникациски процес.

Едновремено, при разгледувањето на кризата на етиката во новинарството, не смее да се заобиколи и уште еден многу важен фактор, а тоа е постмодерниот пристап на моралноста, често поврзан со **смртта на етичкото**. Имено, етиката во светлото на постмодерниот релативизам се разбира како нешто што е „наменето за губриштето на историјата“³⁷², како илузија без која постмодерниот новинар би требало да знае да живее, бидејќи истата повеќе не му е потребна согласно ставот дека таа е спротивност на толеранцијата и навлегувањето во слободата, а што не е согласно постмодерните начела.

Новинарот, во духот на Постмодерната, ги отфрла цврсто поставените норми затоа што смета дека сите начела се ствар на моментално разбирање, моментални ситуации и интерпретации, со што кодексот како запис на новинарските норми станува непотребен и носи неодлучност и спротивности, а оттука традиционалниот етички дискурс станува неважен и нешто што може да им пречи на новинарите во извршувањето на она што го прават³⁷³.

Проблемите немаат однапред одредени решенија, не постојат строги цврсти начела кои би можеле да се научат, запомнат и развијат за да се заобиколат ситуациите кои немаат позитивно решение. „Човечката реалност е несредена и двосмислена, па моралните одлуки, за разлика од апстрактните етички начела, се противречни“³⁷⁴, тврди Зигмунд Бауман. Со тоа новинарството во постмодерната ја губи илузијата дека напишаните норми во кодексите се остварливи, бидејќи малите

³⁷² Zygmunt Bauman, *Postmodern Ethics*, Blackwell, Oxford & Cambridge, 1993, p.p. 2.

³⁷³ Jeremy Iggers, *Good News, Bad News: Journalism Ethics and Public Interest*, Westview Press, Boulder, 1999, p.p. 35.

³⁷⁴ Zygmunt Bauman, op. cit., p.p. 32.

системи кои ги создаваме се недоволно силни, се кршливи, различни и неодлучни, па оттука новинарот, со право, се одрекнува од кодексот и етички проценува „според чувствата“, што значи „интуитивно, емоционално и често ирационално“³⁷⁵, што би можело да се означи како *еџички нихилизам*³⁷⁶.

Постмодерниот став вели дека сѐ е променливо, односно „нормите се надоместени со етичкиот релативизам како гледиште кое вели дека она што е добро или лошо, исправно или погрешно, е релативно“³⁷⁷. Оттука, исходштето на релативистичко насочените новинари е дека единствена етика на оваа професија е онаа која секој сам за себе си ја поставува. Докрај анализирано, бидејќи во постмодерната е важна само неодреденоста, т.е. дека ниту во едно подрачје не смее да постои привилегирана група која би го одредувала дејствувањето, ваквото гледиште значи крај на напорот за професионализација на новинарството и води во состојба без мерила и правила. Токму поради оваа отсутност на апсолутното, во новинарството сѐ станува прифатливо и сѐ станува подеднакво добро: проверувањето и непроверувањето на информациите, почитувањето на приватноста и навлегувањето во неа..., зависно од ситуацијата, околностите и инволвираните личности.

Но сепак, новинарите кои работат неетички и притоа се повикуваат на релативизмот, често истиот погрешно го разбираат, т.е. како (философска) поддршка на пристапот кој се противи на навлегувањето во туѓите работи. Во суштина, станува збор за деградирана варијанта на етичкиот релативизам, која уверува дека сѐ е релативно, но доколку подетално се разгледаат начелата на истиот, може да се тврди дека истиот не значи потполно негирање на сите правила, односно не значи дека сѐ е допуштено, т.е. онака како што неговите заговорници често во секојдневната употреба го интерпетираат, туку бара основано размислување дали навистина станува збор за ситуација во која исклучокот од правилата е дозволен.

³⁷⁵ John C. Merrill, *The Dialectic in Journalism: Toward a Responsible Use of Press Freedom*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, London, 1989, p.p. 173.

³⁷⁶ Етичкиот нихилизам во оваа смисла се дефинира како разбирање според кое објективната мера на моралноста не постои.

³⁷⁷ Thomas Mautner, *A Dictionary of Philosophy*, Blackwell, Oxford, Cambridge, 1996, p.p. 136.

Постмодерната криза на субјектот во новинарството се покажува како пропаст на идеологијата на автономниот новинар, која се темели на нововековното уверување за можностите за запознавање на светот, сувереното располагање со вистината, рационалната распореденост на вредностите, на слободата. Тоа е она што се нарекува период на „висок модернизам на американското новинарство“³⁷⁸, кога улогата на новинарот изгледа рационализирана, кога се чини можно новинарот да е независен, непристрасен, вреден за доверба, „морално суверен“, оној кој ја отелотворува општоважечката рационалност според начелото **еден разум, една вистина, една објективност**, односно аналитичкиот разум треба да му овозможи доаѓање до „проверени вистини“, како и нивно „објективно посредување“ кон публиката.

Постмодерниот период, како темелен цивилизациски пресврт, одредува поинаков поглед на новинарот како субјект каде е клучно спознанието дека на продукцијата на вестите влијаат различни структури кои го условуваат разумот: пристрастност, стереотипии, желби, нагонот, несвесното, ирационалната волја, структурата на јазикот, чувствата, вредностите, идеалите и други. Кризата на модерното доба го донесува спознанието дека **никој не може да биде суверен нововековен субјект**, а оттука и новинарот, исто како и секој друг човек, е само конечно и ограничено суштество. Со тоа постмодерниот новинар ја губи **автентичноста** во односите со другите кои не се одредени луѓе како личности, туку се „субјекти на секојдневието“³⁷⁹ кое Мартин Хајдегер, го нарекува *Se (das Man)* и чија карактеристика е просечноста. Со тоа новинарот им е подреден како на некоја посебна сила која му ја одзема субјективноста и која го прави неавтентичен, т.е. како повторувач на тоа како *се работи/прави*, како *се пишува*, како „пренесувач“ на она *што се зборува*.

Тука веќе не владее ниту стилот, ниту етиката, туку модата и бонтонот. На пример, новинарот пишува за обвинетиот како за виновен затоа што тоа *и така се прави*. Аргументот дека „сите така прават“, покажува на губењето на субјектот кој е опфатен во „сите“, а сите се токму никој. Тој е слуга на

³⁷⁸ Daniel C. Hallin, op. cit., p.p. 172.

³⁷⁹ Martin Heidegger, *Bitak i vrijeme*, Naprijed, Zagreb, 1985, str. 130.

мислењето, говорот, однесувањето и постапувањето на другите и воопшто и не настапува од својата причина, туку се насочува кон другиот како „просек на просекот“. „Во секојдневниот живот обично говориме онака како што се говори, а она за што се говори се пренесува со помош на гласините, при што гласините се говор, но неавтентичен говор“³⁸⁰. На темелот на гласините се шири озборувањето за кое е карактеристично претекнувањето на зборовите на самите себе си, т.е. дека истите не говорат за стварите, туку за себе си. Тие се зборови за зборовите, кои не известуваат за егзистенцијата на другиот, туку за тоа за што другите зборуваат за тоа.³⁸¹

Бидејќи тоа било и поминало, иако не се знае ниту кога, ниту каде е кажано, односно запишано, на тој начин се создава просечно разбирање кое се подразбира во сѐ. Едноставно зборовите течат. И додека тој тек на зборовите е „важен“ за озборувањето, „шушкањето во позадина“, за квалитетното новинарство е нужна присутноста на авторот на лице место или наведување на докази со познато потекло, затоа што во современиот новинарски дискурс новинарското прашање како темелен новинарски алат, исчезнува. Новинарот повеќе не прашува, туку „пренесува“ - или гласини, или новинарско необработен интересен говор кој му е доставен за објавување од страна на заинтересираните субјекти.

Сето претходно ја портретира ситуацијата во која во криза е човекот како личност, затоа што истиот се внурнува во просечната секојдневица, во секојдневно просечниот, рамнодушен начин на егзистирање. Постмодерниот човек го гледа и слуша она што може да се види и слушне. Да го видиме и слушнеме можеме само она за што сме информирани. На тоа укажува и самиот термин *ин-формиран* во буквална смисла, т.е. во-обликуван во/преку следењето на гласините и вестите. Тоа не значи дека веруваме на сѐ и сешто, туку дека веруваме како сме на вистинскиот пат кога го следиме она што го соопштуваат вестите.

³⁸⁰ Tine Hribar, *Fenomenologija I*, Slovenska matica, Ljubljana, 1993, str. 292.

³⁸¹ Со вакви примери од типот „познато е дека...“, „како што слушнавме“, „според оценката на експертите“, „како што дознаваме“, „наводно“, „добро упатените познавачи на работите“, „според наши извори“, „според информациите со кои располагаме“ ..., македонското новинарство во последно време избобилува.

Во оваа смисла, новинарот во субјектот на секојдневието не ја губи само автентичноста, туку и одговорноста. Имено, одговорноста на новинарот како личност повеќе не постои, затоа што другите „имаат одговор за сè и на сè“. Новинарот постапува на одреден начин, затоа што така се постапува, а не затоа што на истото автономно и одговорно би се одлучил. Во „вестите“ често го текстуализира она што се говори, затоа што сите така прават, што би требало истовремено да значи и дека тоа е исправно. Значи, новинарското прашање исчезнува затоа што веќе не е потребно, затоа што веќе нема автентичен носител на прашањето, т.е. новинарот како субјект.

Кризата на новинарот како субјект, се разбира, пред сè како криза на она што е лично, односно на неговата интеграција и саморазвој, кои во недостаток на критичко мислење и проценка, се покажува како криза на мотивацијата, како „забегување“ во скептицизам, цинизам и резигнација, т.е. до форма на ескапизам. Согласно претходно изложеното, повеќе од јасно е дека Постмодерната под знак прашалник ги става нормите и етиката, но сепак не се работи толку многу за криза на вредностите, колку што се работи за човекот кој нив не ги следи. Новинарот, во повеќето случаи знае да го разликува одговорното од неодговорното, но проблемот се јавува кога мора согласно тоа разликување и да постапи. Поединецот веќе не е спремен да ги прими своите задачи и истите да ги извршува. Современиот човек има низа задачи, но ниту една од нив не ја извршува, ниту со една не се идентифицира како целина, како единствено суштество. Како носители на одредени улоги, сите ние сме заменливи, т.е. ако нешто не извршиме, ќе нè замени некој друг. Тоа значи дека одговорноста и натаму останува во воздух, затоа што останува „поврзана со улогата, а не со личноста“³⁸², наместо обратно - човекот е одговорен како личност, а не само како носител на одредена улога од мноштвото кои ги има. Улогата на поединецот не може да прерасне во неговото Јас, односно дека и новинарската одговорност е третирана исклучиво во поврзаноста со улогата на новинарот, а не со новинарот како личност.

³⁸² Zygmunt Bauman, op. cit., p.p. 19.

За постмодерниот новинар исто така се карактеристични и скептицизмот и резигнацијата, т.е. дека постојат некои можни, лични, субјективни мислења, односно дека објективната вистина не постои. Имено, границите меѓу реалноста и нејзините опсервации се бришат, па оттука во ништо и не можеме да бидеме потполно сигурни. Скептицизмот кај новинарот буди чувство на немоќ, односно како да ја бараме „вистината“ и „објективно да ја пласираме“ до јавноста ако не можеме ништо да запознаеме и знаеме со сигурност? Ваквото размислување често води до резигнација, што значи одрекување, отказ, доброволно заминување, преданост на судбината. Со други зборови, резигнираниот човек не очекува ништо од животот и иднината, се одрекува од вредностите. Тој не се залага да се воспостави себе си како субјект, допуштајќи „судбината да му ја кројат“ другите субјекти, односно пазарните начела да владеат со етичките норми. Резигнацијата придонесува за негово лично неисполнување, односно внатрешна криза.

Имајќи предвид дека личното исполнување е највисока цел која човек може да си ја постави, во хиерархијата на вредностите, поединецот мора да внесе ред со кој ќе се премости неодлучноста и разминувањето меѓу моралот и постапувањето. Оттука, новинарот како и секој човек, треба да има самопочитување и чувство на задоволство кое ќе го следи она постапување за кое држи дека е исправно. За неговиот живот да има смисла, нему му е потребно чувството на лично достоинство, интегритет и добро мислење за себе си. Тоа може да се постигне, само ако се залага за исправно постапување. Како што наведува Џон Мерил, „она за што луѓето известуваат и како го прават тоа, истите тоа и се“³⁸³. Со своите постапки тие создаваат свое (етичко) Јас, односно своја суштина. Она што новинарот известува е „израз на него самиот и средство за негово определување како личност и како новинар“³⁸⁴. Најголемото добро за новинарот како новинар е исто што и најголемото добро за новинарот како човечко суштество: развој на

³⁸³ David Gordon, John M. Kittross & Carol Reuss, *Controversies in Media Ethics*, Longman Publishers, White Plains, 1996, p.p. 2.

³⁸⁴ Stephen H. Daniel, „Some Conflicting Assumptions of Journalistic Ethics“, in *Philosophical Issues in Journalism*, Elliot D. Cohen (ed.), Oxford University Press, New York, Oxford, 1992, p.p. 55-56.

автентичноста, разбрана како определување на човечката особеност или неговото Јас во смисла на она што човекот го прави, како и негова спремност да ја преземе одговорноста. Разбирањето на етиката како лична етика, не значи дека поединецот одредува што е добро, а што не, туку дека неговото однесување го одредува како личност: човекот е етичен само онолку колку што е спремен да ја прими одговорноста.

Резимирано, етиката во новинарството може да ја „спаси“ само нејзиниот носител - оној кој би требало да биде етичен, односно одговорен, значи новинарот! Но, прво, истиот мора да се „спаси“ себе си, т.е. да се соочи со губењето на својата субјективност, како и да ја надвлее својата неавтентичност.

9.2. НАМЕСТО ЗАКЛУЧОК

Кризата на современото новинарство, како што беше посочено претходно, е окарактеризирана како *криза на етиката во новинарството*, која пред сè е *криза на субјективноста*, криза на новинарот како морален агент. Имено, сето претходно изнесено може да се сумира во ставот дека: субјектот во Посмодерната исчезнува, а со него и почитувањето на достоинството на човековата личност, признавањето и третирањето на човекот како највисока цел. Со оглед на фактот што нема субјект, повеќе нема ниту (новинарско) прашање, а бидејќи нема новинарско прашање, нема ниту одговор, ниту одговорност. Бидејќи нема одговорност, нема ниту етика, т.е. етиката исчезнува, а новинарството е во криза!

Постмодерниот поглед носи спознание за општествената (медиумската) конструкција на реалноста: нема една Вистина, нема објективност. Преведено поинаку, тоа значи: нема темели, нема етика. Поради отсутноста на апсолутното, сè станува прифатливо, новинарските вредности се предмет на моментални интерпретации, се прифаќа релативизмот, прагматизмот и макијавелизмот. Масовните медиуми се одлучуваат за новинарство кое „продава“ привлечни конструирани слики, а човекот служи како средство за задоволување на добивката и политичките цели на „реалните“ (!?) известувачи.

Но во спротивност со дискусиите кои констатираат одумирање на новинарството и песимистички го прогнозираат неговиот крај, сепак, може да се извлече заклучокот дека секоја криза содржи и позитивна можност, т.е. дека „крајот не смееме да го разбереме само како *немање ѝерсијекѝивносѝ*“³⁸⁵. Имено, може да се прифати она до кое доаѓаат авторите кои критички ги истражуваат длабоките промени во новинарството, но не го разгласуваат исчезнувањето на новинарството како професија и не ја прикажуваат романтично неговата иднина и однос спрема демократија - имено, дека во кризата на новинарството може да се види можноста за **преродба на новинарството**, т.е. да се направи обид на нови темели да се **воспостави новинарот како етичка и одговорна личност**. Излезот од кризата може да се побара во човековата личност, затоа што личноста е „врв, каде започнуваат сите патишта на светот“³⁸⁶. Поставувањето на „етичката зграда“³⁸⁷ на новинарското известување значи, дека новинарот не е осамена индивидуа, туку тој е личност која станува таква во личниот однос спрема другиот човек. Враќањето на новинарот како **етички субјект** на новинарството, би овозможило препознавање на идентитетот и иднината (на развојот) на професијата.

Во овој контекст се наметнува прашањето и за состојбите со новинарството во Македонија. Генерално, наместо завршен коментар, овде најдобро е да се даде еден кус осврт на ситуацијата кај нас, т.е. за причините и можните решенија поради кои оваа проблематика бара исклучително поголемо внимание во моментот. Имено, една од нив е фактот што излеговме од еден систем во кој некои вредности, уште од почеток беа срушени, а нови не беа постулирани. Транзицијата, сè уште ни трае како време на промени, со што се добива впечаток на етичка збрка во сите сфери, а особено во новинарството, за кое општата оценка во моментот е дека истото означува облик на социјална демагогија и апологетика на социјално-политичките потези, односно професионален систем за додворување,

³⁸⁵ Jean Baudrillard, „Subjekt in njegov dvojniki“, интервју, *Nova revija*, 9 (93/94), 1990, str. 58.

³⁸⁶ Emmanuel Mounier, *Oseba in dejanje*, Društvo 2000, Ljubljana, 1990, str. 9.

³⁸⁷ Melita Poler Kovačič, *Mesto subjekta v sodobni novinarski etiki*, Докторска дисертација, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana, 2001.

кој е изграден благодарение на политизацијата и партизацијата во самата професија.

Значењето на претходно изреченото укажува дека на подрачјето на кое се однесува медиумската етика, а подетално и етиката на новинарството, има уште многу да се работи, особено на продлабочување на етичката свест, на начин на кој земјите со развиена демократија тоа го прават.

Едновремено, на државно-политичко ниво сè уште се очекува разработка на законодавството според потребите на плуралистичката демократија. Доктрината за општествената одговорност на медиумите и новинарите во моментов, кај нас, има само „плитки корени“, особено ако се знае дека сè уште во најголема мера границите на слободата на печатот се повлекуваат преку процесот на донесување на нови закони, кои се од големо значење за работата на медиумите и новинарите. За среќа, овие закони мораат да ги следат опишаните европски принципи и стандарди, затоа што единствено на тој начин се остварува политиката на хармонизација со барањата на Европската унија заради идниот прием во неа.

Но самото донесување на законите не е доволно за да на нов начин се дефинираат слободата и правата на медиумите, новинарите и граѓаните, како и нивната одговорност за јавниот збор. Освен опструкциите во спроведувањето на новите закони, слабост е и непостоењето на други, исто така, проевропски правни норми, кои во целина би довеле до владеење на правото во Македонија. Постојат уште голем број правни празнини, не само поради нефункционалноста на споменатите „медиумски“ закони, туку и заради непостоењето на останати законски решенија, кои, со нив би биле компатибилни. Оттука, за очекување е дека до она „фино наместување“ на границата меѓу слободата на јавниот збор и одговорностите за истиот во многу нешта ќе помогне обраќањето на нашите граѓани и организации до Европскиот суд за човекови права. Истиот, во своите пресуди доведе до многу промени во законите, кодексите на професионална етика и јавното мислење во многу држави, членки на Советот на Европа.

Исто така, треба да се работи и на подобрување на образовниот систем, т.е. медиумската педагогија треба да влезе во училиштата, да ѝ се даде потребното место кое го заслужува и ѝ е неопходно. Едновремено, медиумските организации мора-

ат да посветат поголемо внимание на своите интерни норми, грижејќи се повеќе за подобра почетна и тајна наобразба на своите уредници, новинари и соработници. Високото стручно, но и етичко ниво може само да го подигне нивото на углед на медиумот, а со тоа и да му донесе публика. Новинарите, нивните организации..., мораат да продолжат со разработување на медиумската етика генерално, како и етиката во новинарството посебно, т.е. таа да биде подобро образложена и разработена, поточно изразена, и нејзината обврзност да биде посилна, особено преку имплементација на НОДО системот за саморегулација на новинарството. Секако дека треба да се засили и улогата на медиумските совети..., понатаму, да се овозможи константно преиспитување на однесувањето на факторите во општеството и објавување на критиката на таквото однесување, што ќе претставува соодветна противтежа која ќе ја создаде потребната критична маса во јавноста која ќе ги придвижува настаните и ќе влијае на последиците. Во овој контекст, новинарите најчесто се нарекуваат „четврта власт“, која заедно со законодавната, извршната и судската, го контролира и набљудува општеството и сè она што се случува во него, но и кај останатите три, т.е. тие се „кучиња чувари на демократијата“, чија основна улога е во разоткривање на сите неправилности, негативности и девијации, како би можело злото да се искорени.

Новинарот, секако има право, но и обврска, да ги следи и исчитува сите општествени случувања и појави, да укажува на тешкотиите и слабостите, да ги афирмира вистинските вредности, да критизира и пофалува, но секогаш само во мера која е зацртана со правилата на Новинарскиот етички кодекс. Секое исчекорување од оваа рамка на однесување е погубно за професијата, но и за воспоставување на рамнотежа во информирањето. Во оваа смисла, од големо значење е отворено да се расправа за овие прашања, особено за феноменот на етиката и моралот во политиката и во новинарството³⁸⁸. Секој придонес ја зајакнува довербата, разбирањето и дијалогот како средства за прифаќање на аргументите, но во исто време е и недвосмислен поттик и зајакнување на севкупната општествена

³⁸⁸ Jagoda Vukušić, „Preispitivanje razine etičnosti“, во *Etika novinarstva*, Stjepan Malović, Sherry Ricchiardi i Gordana Vilović (eds.), Izvori, Zagreb, 1998, str. 9.

етика. За ова всушност говори и толку познатата дескрипција за новинарите како први амбасадори на мирот и пријателството, но и први посејувачи на нетрпеливоста; тие воспоставуваат мостови на соработка, но се и ударна игла во распламтувањето на сите општествени недоразбирања, како внатрешни, така и во однос на останатите. Во тоа е и содржана незаменливата општествено-етичка улога на медиумите и новинарот.

Можеби повеќе од кога и да е, потребно ни е ангажирање на сите интелектуални потенцијали, но за да успееме до крај, потребно ни е и негување на културата на дијалогот, особено затоа што поминуваме низ фаза на долга транзиција во која некои од вредностите се целосно разорени, а не се заменети со други. Во една ваква духовна празнина ова општество чезнее за дијалог на сите нивоа. Како што има запишано Мартин Бубер во своето дело „Јас и Ти“³⁸⁹: „вештината на умниот разговор ја остваруваат само оние кои знаат да прашаат и кои знаат да слушаат. Духот на дијалогот не е содржан во поимот ЈАС, туку помеѓу ЈАС и ТИ“.

Оттука, сосема логички, на основа на вака поставениот однос спрема дијалогот, неговата култура и целисходност, со особеностите на етосот на самиот позив „новинар“, произлегува дека повеќе од нужно е да се залагаме за високи стандарди на правата и одговорностите во оваа професијата, иако праксата покажува дека начелата и животот не се еднозначни и дека движењата во медиумите, кога станува збор за културата на дијалогот, се насочени кон различни правци.

Токму затоа, комуникацијата денес не е само темелна претпоставка за меѓусебно разбирање, туку исто така и насушна потреба во воспоставувањето на квалитетот на животот. Истата, во современиот свет несомнено се темели на три точки: довербата, разбирањето и дијалогот, „кои во непосредната човечка и професионална комуникација, се многу нагласени и без нив секоја комуникација всушност се сведува на манипулација или индоктринација или лажна слика за реалноста - без оглед на тоа дали станува збор за поединец, нација или општи општествени движења“³⁹⁰.

³⁸⁹ Martin Buber, *Princip dialoga*, Društvo izdajateljjev časnika 2000, Ljubljana, 1982.

³⁹⁰ Ante Gavranović, „Društveni dijalog i etika“, *Medianali*, br. 5, Univerzitet u Dubrovniku, Dubrovnik, 2009, str. 27.

Во овој контекст, во моментот имаме и уште една парадоксална ситуација: како никогаш досега, денес имаме голем број на јавни информации, а сепак сè уште и голем број на недостатоци или лошо информирани луѓе. Потребно е да се прејде од типот на информирање во авторитативниот еднопартиски систем, кој настојуваше медиумите да ги подреди на својата политика и цели, на изградба и воспоставување на нов медиумски систем и нова медиумска општествена стратегија, кои во потполност ќе ја почитуваат слободата на изразувањето на медиумите и новинарството.³⁹¹ Оттука, оваа нова медиумска општествена стратегија треба да почива на начелата на воспоставување на информирана, будна и активна јавност!

На крај би резимирал со препораката на Томас Џеферсон, кој запрашан што би избрал повеќе: силна држава и слаби медиуми или слаба држава и силни медиуми, тој се одлучил за второто. Да се обидеме етички да го унапредиме нашето новинарство, доколку сакаме истото да се развива во добра и исправна насока!

³⁹¹ Слободата на медиумите и изразувањето зависи од независното судство, па секој исчекор во оваа насока е полна и најконкретна поддршка за слободата на медиумите.

ПРИЛОЗИ

КОДЕКС НА НОВИНАРИТЕ НА МАКЕДОНИЈА

(Здружение на новинарите на Македонија,
19 февруари 1997 година)

Новинарите се должни:

(1) да се раководаат од етичкиите и професионалните стандарди и неприкосновено право на јавноста да биде точно, навремено, целосно, непристрасно и објективно информирана;

(2) да го бранат принципите на слободата на собирање информации и нивното илустрирање, како и да ја чуваат доверливоста на изворот ако на тоа се инсистира;

(3) да не ги искривуваат податоците со тенденциозна селекција или со погрешна презентација;

(4) да не преземаат ништо што повлекува напад врз приватната жалост и болка;

(5) да не создаваат ништо да преработуваат прилози што ги загрозуваат човековите слободи и граѓански права, да не ја охрабруваат дискриминацијата по раса, национална и верска припадност, како и нелегитимноста врз основа на брачниот или вонбрачниот статус, полот или сексуалната ориентација;

(6) лично да не ја користат предноста од добиената информација пред тоа да биде јавно позната;

(7) секогаш да го штипаат културното рамниште на јавниот збор, почитувајќи го достоинството на поинаквото мислење, а промовираат примитивизмот во јавното комуницирање.

КОДЕКС НА НОВИНАРИТЕ НА МАКЕДОНИЈА

(Здружение на новинарите на Македонија,
14 ноември 2002 година)

- (1) Новинарои има право на слободен пристап до сите извори на информирање што се од јавен интерес. Новинарои треба да објавува точни, проверени информации и нема да прекрива суштински податоци и да фалсификува документи. Доколку информацијата не може да се потврди, или станува забор за претпоставка, односно спекулација, тоа треба да се каже и да се објави. Точноста на информацијата треба да се провери колку што е тоа можно;
- (2) Ако новинарои е сиречен да дојде до бараната информација, има право за тоа да ја информира јавноста;
- (3) Новинарои ќе настојува да биде обезбедено објавување на исправка, деманти и одговор, во случај кога ќе биде утврдена неточност на информацијата;
- (4) Новинарои ќе го назначи изворот на информацијата, но ако изворот бара да остане анонимен, новинарои ќе го заштити;
- (5) Новинарои ќе ги почитува законите на државата, но нема да објави или да сокрие што и да е во сиротивност со јавниот интерес;
- (6) Новинарои не смее да го користи медиумот за објавување или за прикривање информации за спекнување лична корист. Митот, корупцијата и изнудувањето се непријателски со новинарската професија. Не смее да се дозволи рекламирањето и другите комерцијални мотиви да влијаат врз слободата на информирањето. Треба да постои разграничување меѓу рекламирањето и новинарскиот тек со илустрација;
- (7) Новинарои ќе ја почитува приватноста на личноста, освен кога тоа е во сиротивност со јавниот интерес. Новинарои е должен да ги почитува личната болка и жалост;
- (8) Начинот на информирање, во случај на несреќи, елементарни непогоди, војни, семејни трагедии, болести, судски постапки мора да биде ослободен од сензационализми. Во судските постапки треба да се почитува принципот на

Истиов Кодекс е базиран на пет принципи. Тоа се:

- Слободата на медиумите е неприкосновено правило;
- Основна задача на новинарите е да ја поттигуваат вистината и правото на јавноста да биде информирана во согласност член 16 од Уставот на Р.М.;
- Новинарите имаат улога да пренесуваат информации, идеи и мислења и имаат право да коментираат. Поттигувајќи ги етичките вредности, новинарите ќе бидат чесни, објективни и поттични;
- Право и должност на новинарите е да настојуваат да ја сиречат цензурата и да го сиречат искривувањето на вистините;
- Следејќи ја својата улога во градењето на демократијата и на цивилното општество, новинарите ќе ги бранат човековите права, достоинството и слободата, ќе го поттигуваат плурализмот на идеите и ставовите, ќе придонесуваат во јакнењето на правната држава и во контролата на власта и на другите субјекти од јавноста.

КОДЕКС НА НОВИНАРИТЕ (Меѓународна федерација на новинарите)³⁹²

Новинарот е должен:

1. да ја почитува вистината, без оглед на последиците врз неа, поради правото на јавноста да ја дознае вистината;
2. да ја брани слободата на информирањето, коментирањето и на критикувањето;
3. да изнесува само факти чиј извор му е познат; да не ја сокрива информацијата и да не ѝ менува текстовите и документиите;
4. да не се служи со нечесни методи за да обезбеди весити, фотодокази и документи;
5. да ја почитува приватноста на другите личности;
6. да ја почитува професионалната тајна и да не ја предава изворот на информацијата добиена во доверба;
7. за илешки повреди на професијата се сметаат: лагијата, фрлање кал врз личноста, навредување, клеветење и неосновани обвиненија, примање на секаков пошкун, сеедно дали за објавување или за сокривање на информација;
8. никогаш да не ја меша професијата новинар со професијата пропагандист и да ѝ ошфрла сите директни или индиректни налози од оној кој дава огласи;
9. да се оира на секој приписок и уредувачките налози да ѝ прима само од надлежните личности од редакциското сстав.

³⁹² Оваа меѓународна декларација е прогласена за стандард на професионалното однесување на новинарите во однос на нивното здружување, пренесување, емитување и коментирање за вести и информации од соодветни настани.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ado, A.V. et al. (eds.). *A Dictionary of Ethics*. Moscow: Progress Publishers, 1990.

Altheide, L. David & Robert P. Snow. *Media Worlds in the Postjournalism Era*. New York: Aldine de Gruyter, 1991.

Arijes, Filip & ŹorŹ Dibi (prir.). *Istorija privatnog Źivota*. Beograd: Clio, 2000.

Aristotel. *Nikomahova etika*. Zagreb: Hrvatska Sveuĉilišna naklada, 1992.

Aristotel. *Metafizika*. Zagreb: Globus-Liber, 1988.

Aristotel. *Nikomahova etika*. Zagreb: Globus-Liber, 1988.

Bal, Fransis. *Moć medija*. Beograd: Clio, 1997.

Bardoel, Jo. „Beyond Journalism: A Profession between Information Society and Civil Society”, *European Journal of Communication*, 11 (3), 1996.

Baudrillard, Jean. „Subjekt in njegov dvojnik”, интервју, *Nova revija*, 9 (93/94), 1990.

Bauer, A. Thomas. *Mediji za otvoreno društvo*. Zagreb: ICEJ, 2007.

Bauman, Zygmunt. *Postmodern Ethics*. Oxford & Cambridge: Blackwell, 1993.

Belsey, Andrew & Ruth Chadwick (eds.). *Ethical Issues in the Journalism and the Media*. New York: Routledge, 1992.

Belsey, Andrew & Ruth Chadwick (eds.). *Ethical Issues in the Journalism and the Media*. London: Routledge, 1998.

Bersoff, N. Donald. *Ethical conflicts in psychology*. Cambridge: Harvard University Press, 1966.

Bertrand, Claude-Jean. *Deontologija medija*. Zagreb: ICEJ, 2007.

Black, Jay et al. (eds.). *Doing Ethics in Journalism: A Handbook with Case Studies*. Greencastle, Ind.: The Sigma Delta Chi Foundation and the Society of Professional Journalists, 1993.

Buber, Martin. *Princip dialoga*. Ljubljana: Društvo izdajateljev ĉasnika 2000, 1982.

- Camus, Albert. "Début de la bataille d'Alger", in *Le Monde*. 17. 01. 1957. 21.08.2011.
www.aveudetheatre.org/_archive/_.../_bataille_alger.htm.
- Castells, Manuel. *Uspón umreženog društva*. Zagreb: Golden Marketing, 2000.
- Cazeneuve, Jean. *L'Homme telespectateur*. Paris: Editions Danoel/Goenthier, 1974.
- Chaffee, H. Steven and Michael J. Petrick. *Using the Mass Media: Communication Problems in American Society*. New York: McGraw-Hill Book Company, 1975.
- Crawford, Nelson Antrim. *The ethics of journalism*. New York: A.A. Knopf, 1924.
- Čomski, Noam. *Kontrola medija*. Novi Sad: Rubikon, Beograd: Beoknjiga, 2009.
- Čupić, Čedomir. "Etika i moral novinara", во *Godišnjak 2008*. Beograd: Fakultet političkih nauka, 2008.
- Dahlgren, Peter. "Media Logic in Cyberspace: Repositioning of Journalism and Its Public", *The Public*, 3 (3), 1996.
- Daly, Meery. *Gyn/Ecology: The metaethics of radical feminism*. Boston: Beacon Press, 1978.
- Daniel, H. Stephen. "Some Conflicting Assumptions of Journalistic Ethics", in *Philosophical Issues in Journalism*, Elliot D. Cohen (ed.). New York & Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Dej, Luis Alvin. *Etika u medijima – Primeri i kontraverze*. Beograd: Medija centar Plus & Čigoja, 2008.
- Dominick, Joseph R. *The dynamics of mass communication*. New York: McGraw-Hill, 1994.
- Drame, Ines. "Odnosno strukturirana medijska realnost kot posebna realnost", *Teorija in praksa*, 29 (9-10). Ljubljana: Faculty of Social Sciences, 1992.
- Elliott, Deni. "Foundations for news media responsibility", in *Responsible Journalism*, Deni Elliott (ed.). Second edition. Beverly Hills CA.: Sage, 1988.
- Encabo, N. Manuel. "The Ethics of Journalism and Democracy", *European Journal of Communication*, 10 (4), 1995.
- Ethical code of journalists*. 23.04.2009. <http://www.ifj.org/en>.
- Evropska konvencija o ljudskim pravima. 21. 08. 2011. <http://www.mc.rs/evropska-konvencija-o-ljudskim-pravima.262.html>.

Европска конвенција за човекови права. 21. 08. 2011. http://www.imor.org.mk/programmes/common_values/New%20folder/covekovipravaEU.html.

Filipović, Vladimir (ur.). *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1965.

Fink, Conrad C. *Media ethics: In the newsroom and beyond*. New York: McGraw-Hill Series in Mass Communication, 1988.

Fukuyama, Francis. *Povjerenje – Društvene vrline i stvaranje blagostanja*. Zagreb: Izvori, 2000.

Gadamer, Hans Georg. *Čitanka*. Zagreb: Matica Hrvatska, 2002.

Gans, Herbert. *Deciding what's news*. New York: Vintage Books, 1980.

Gavranović, Ante. "Društveni dijalog i etika", *Medianali*, br. 5. Dubrovnik: Univerzitet u Dubrovniku, 2009.

Gavranović, Ante. *Medijska obratnica*. Zagreb: ICEJ, Sveučilišna knjižara, 2006.

Gilligan, Carol. *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge: Harvard University Press, 1982.

Goodlad, John I. *The moral dimensions of teaching*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1990.

Gordon, A. David et al. (eds.). *Controversies in Media Ethics*. New York: Longman Publishers, 1996.

Habermas, Jürgen. *Javno mnenje*. Beograd: Kultura, 1969.

Habermas, Jürgen. *Justification and application: Remarks on discourse ethics*. Cambridge: MIT Press, 1993.

Habermas, Jürgen. *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1968.

Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: Polity, 1989.

Habermas, Jürgen. *Theory of communicative action*. London: Heinemann, 1984.

Hachten, A. William. *The Troubles of Journalism. A Critical Look at What's Right and Wrong With the Press*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1998.

Hallin, C. Daniel. *We Keep America on Top of the World: Television Journalism and the Public Sphere*. London and New York: Routledge, 1994.

Hardt, Hanno. „The End of Journalism: Media and Newswork in the United States“, *The Public*, 3 (3), 1996.

Hegel, Georg Vilhelm Fridrih. *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.

Heidegger, Martin. *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed, 1985.

Hodžić, Dževad. (ur.). *Primijenjena etika (hrestomatija)*. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 2005.

Hoesle, Vittorio. *Filozofija ekološke krize*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1996.

Horvat, Josip. *Povjest novinarstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, 2003.

Hospers, John. *Human Conduct: An Introduction to the Problems of Ethics*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1961.

Hribar, Tine. *Fenomenologija I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1993.

Huisman, Denis. *L'Age du faire. Pour une morale de la communication*. Paris: Pluriel, 1993.

Iggers, Jeremy. *Good news, bad news – Journalism ethics and the public interest*. Colorado: Westview Press, 1999.

Janowitz, Morris. "The study of mass communication", in *International Encyclopedia of the Social Sciences*, David Sills (ed.). New York: Macmillan and Free Press, Vol. 3, 1968.

Jodl, Fridrih. *Istorija etike kao filozofske nauke do kraja prosvetiteljstva*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1963.

Jonas, Hans. *Princip odgovornosti*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.

Jurić, Hrvoje & Sead Alić. *Filozofija i mediji*, u *Book of abstract „18. days of Frane Petrić – Filozofija i mediji“*, Cres, 2009. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 2009.

Kagan, Shelly. *Normative ethics*. Colorado: Westview press, 1998.

Kangrga, Milan. "Etika i novinarstvo", u *Medijska istraživanja*, god. 4, br. 1, 1998. Zagreb: Naklada medijska istraživanja.

Kangrga, Milan. *Nacionalizam ili demokracija*. Zagreb: Razlog, 2002.

Kant, Imanuel. *Dvije rasprave: I. Prolegomena za svaku buduću metafiziku; II. Osnov metafizike čudoređa*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1953.

КАНТ, Имануел. *Кријџика на ѓракијичниоџи ум*. Скопје: Метафорум, 1993.

Kant, Imanuel. *Metafizika čudoređa*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1967.

Keeble, Richard. *Ethics for Journalists*. London: Routledge, 2001.

Kelner, Douglas. *Medijska kultura*. Beograd: Clio, 2004.

Kelly, David & Roger Donway. "Liberalism and free speech", in *Democracy and the mass media*, Judith Lichtenberg (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Kin, Džon. *Mediji i demokratija*. Beograd: Filip Višnjić, 1995.

Knowlton, Steven R. & Patrick Parsons. *The Journalist's Moral Compass*. Westport, Conn.: Praeger, 1994.

Кодекс на новинарство на Македонија. 14 ноември 2002 година. <http://www.znm.org.mk>.

Кодекс на новинарство на Македонија. 19 февруари 1997 година. <http://www.znm.org.mk>.

Koehn, Daryl. *The ground of professional ethics*. New York: Routledge, 1994.

Kohlberg, Lawrence. *The Philosophy of Moral Development*. San Francisco: Harper & Row, 1981.

Koković, Dragan. *Društvo i medijski izazovi*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije, 2007.

Koprek, Ivan et al. (prir.) *Etika - Školski priručnik*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Korni, Danijel. *Etika informisanja*. Beograd: Clio, 1999.

Košir, Manca. "Novinarska etika", u *Profesionalna etika pri delu z ljudmi*. Maribor: Univerza v Mariboru in Inštitut Antona Trstenjaka v Ljubljani, 1995.

Kosłowski, Peter. *Prinzipien der Ethischen Okonomie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1988.

Kovač, Edvard. "Meč, pero, kamera". *Delo - Sobotna priloga*. 18. 12.1995. Ljubljana, 1995.

Kovač, Edvard. "Personalizem Emmanuela Mounierja", u *Oseba in dejanje*, E. Mounier. Ljubljana: Društvo 2000, 1990.

Kovač, Edvard. *Modrost o ljubezni*. Ljubljana: Mihelač, 1992.

Kovačić, Melita Poler. "Križa novinarstva kao križa etike: tko je novinarski subjekt?", u *Medijska istraživanja*, god. 7, br. 1-2, 2001. Zagreb: Naklada medijska istraživanja.

Kovačić, Melita Poler. "Što je novinarska etika?", u *Medijska istraživanja*, god. 4, br. 1. Zagreb: Naklada medijska istraživanja.

Kovačić, Melita Poler. *Mesto subjekta v sodobni novinarski etiki*. Doktorска дисертација. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2001.

Krause, Karl. *Die Fackel*. Vienna: Verlag, 1925.

Krimsky, Sheldon. *Biotechnics and Society - The rise of Industrial Genetics*. New York: Praeger, 1991.

Kung, Hans. *Projekt svijetski etos*. Velika Gorica: MIOB naklada, 2003.

Kvejl, Denis Mek. *Uvod u sociologiju masovnih komunikacija*. Beograd: Glas, 1976.

Лаерќанецот, Диоген. *Животот и мислењата на славниите философи*. Скопје: Аз Буки, 2004.

Laertije, Diogen. *Život i mišljenje istaknutih filozofa*. Beograd: BIGZ, 1973.

Laitila, Tiina. "Journalistic Codes of Ethics in Europe", in *European Journal of Communication*. 10, 1995. <http://ejc.sagepub.com>. 21.02. 2009.

<http://www.uk.sagepub.com/mcquail6/Online%20readings/7d%20Laitila.pdf>.

Lasswell, Harold D. "The structure and function of communication in society", in *Communication of Ideas*, L.Bryson (ed.). New York: Harper & Bros, 1948.

Leod, Jack Mc. & Searle E. Hawley Jr. "Professionalization Among Newsmen", in *Journalism Quarterly*, 41(4). Urbana, Ill.: American Association of Schools and Departments of Journalism, 1964.

Lovelock, James E. *The ages of Gaia: A biography of Our Living Earth*. New York: Norton, 1988.

Lovelock, James. *Taj živi planet Geja – Biografija naše Zemlje*. Zagreb: Izvori, 1999.

Lukić, Radomir. *Sociologija morala*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1974.

Malović, Stjepan, Sherry Ricchardi i Gordana Vilović. *Etika novinarstva*. Zagreb: IZVORI, 1998.

Malović, Stjepan. "Etičnost u novinarskoj profesiji", u *Kršćanin u javnom životu*, Stjepan Baloban (ur.). Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve & Glas Koncila, 1999.

Malović, Stjepan (ur.). *Utjecaj globalizacije na novinarstvo*. Zagreb: ICEJ, Sveučilišna knjižara, 2006.

Martin, L. John & Anju Grover Chaudhary. *Comparative Mass Media Systems*. New York: Longman Inc., Addison Wesley Publishing Company, 1983.

Матевски, Зоран. *Масмедиумите и настаната*. Скопје: Здружение на социолозите на Република Македонија, 2000.

Matthews, Eric. *Twentieth-Century French Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Mautner, Thomas. *A Dictionary of Philosophy*. Oxford & Cambridge: Blackwell, 1996.

McLuhan, Marshall. *Razumijevanje medija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008.

McManus, H. John. „Who's Responsible for Journalism?“, *Journal of Mass Media Ethics*, 12 (1) 5–17, 1997.

Hartmann, Nicolai. *Etika*. Zagreb: Ljevak, 2003.

McManus, H. John. *Market-Driven Journalism: Let the Citizen Beware?*. London, New Delhi: Sage Publications, Thousand Oaks, 1994.

McQuail, Dennis. *Mass Communication Theory*. London: Sage Publications, 1994.

Мекинтаир, Алесдер. *Крајѳика иѳѳорија на еѳикаѳѳа*. Скопје: Аз-Буки, 2004.

Мекинтаир, Алесдер. *По доблесѳѳа*. Скопје: Табернакул, 1998.

Mencher, Melvin. *Basic News Writing*. Dubuque, Iowa: Wm. C. Brown Company Publishers, 1984.

Merill, John Calhoun. "Overview: Foundations for Media Ethics", in *Controversies in Media Ethics*, David A. Gordon et al. (eds.). New York: Longman Publishers, 1996.

Merrill, John Calhoun. *The Dialectic in Journalism*. Louisiana: State University Press, 1989.

Mil, Džon Stjuart. *Utilitarizam*. Beograd: Kultura, 1960.

Miliša, Zlatko, Nenad Vertovšek i Mirela Tolić. *Mediji i mladi – Prevencija ovisnosti o medijskoj manipulaciji*. Zagreb: Sveučilišna knjižara, 2009.

Mounier, Emmanuel. *Oseba in dejanje*. Ljubljana: Društvo 2000, 1990.

Mur, Džeјms E. *Principi etike*. Beograd: Nolit, 1963.

Nedeljković, Dubravka Valić. *O novinarstvu i novinarima*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije, 2007.

Noddings, Nell. *Caring: A feminine approach to ethics and education*. Berkley: University of California Press, 1984.

Patterson, Philip & Lee Wilkins. *Media ethics: Issues and cases*. Dubuque: Wm. C. Brown Publishers, 1990.

Pavičević, Vuko. *Osnovi etike*. Beograd: BIGZ, 1974.

Pečjak, Vid. *Psihologija mnočice*. Ljubljana: Samozaložba, 1994.

- Perović, Milenko. *Etika medija*. Danilovgrad: KIC Bijeli Pavle, 2007.
- Perović, Milenko. *Etika*. Novi Sad: Grafomedia, 2001.
- Perović, Milenko. *Uvod u etiku*. Novi Sad: Savez pedagoških društava Vojvodine, 2003.
- Piaget, Jean. *Le Jugement moral chez l'enfant*. Paris: Presses universitaires de France, 1978.
- Платон. *Дијалози*. Скопје: Култура, 1994.
- Platon. *Država*. Zagreb: Fakultet političkih nauka, 1977.
- Platon. *Gozba*. Beograd: BIGZ, 1994.
- Platon. *Menon*. Beograd: BIGZ, 1970.
- Plevnik, Danilo. *Praksa etičkog novinarstva*. Zagreb: Masmedia, 2003.
- Posavec, Vesna Lamza. *Javno mnijenje: Teorije i istraživanja*. Zagreb: Alinea, 1995.
- Potter, van Rensselaer. *Bioetika - most prema budućnosti*. Rijeka: Medicinski fakultet u Rijeci, Katedra za društvene znanosti, Hrvatsko društvo za kliničku bioetiku, Hrvatsko bioetičko društvo, Međunarodno udruženje za kliničku bioetiku (ISCB), 2007.
- Повелба за основните права на Европската унија. 12.03.2011. http://www.sep.gov.mk/Content/Publications/Documents/Evropa_od_A_do_Sh.
- Practical guide for journalists*. Paris: Reporters sans frontières, 2002.
- Price, Vincent E. *Public opinion*. Newbury Park: Sage Publications, 1992.
- Pritchard, David (ed.). *Holding media accountable*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2000.
- Rezolucija br. 1003 (1993) o novinarskoj etici*. 12.04. 2011. www.coe.ba/pdf/Media_Res_1003_1993%20APCE_local_lg.pdf, 12.072011.
- Rötzer, Florian: "Interaction - the end of traditional mass media", in *Media and public. Symptoms positioning simulation breaks*, Rudolf Maresch (ed.). Munich: Boer, 1996.
- Ruddick, Sarah. "Maternal thinking", *Feminist Studies*, 6. Maryland: Feminist Studies, Inc., 1980.
- Russ, Jacqueline. *La Pensee ethique contemporaine*. Paris: PUF "Que sais-je?", 1994.
- Sapunar, Marko. *Osnovi znanosti o novinarstvu*. Zagreb: Epoha, 1994.

Savater, Fernando. *Amadorova etika*. Beograd: Geopolitika, 1999.

Schement, Jorge Reina et al. (eds.). *Encyclopedia of communication and information - Volume I-III*. New York: Macmillan Reference, 2002.

Schmidt, Heinrich & Georgi Schischkoff. *Philosophisches Worterbuch*. 22nd ed. Stuttgart: Alfred Kroner GmbH + Co, 1991.

Seib, Philip & Kathy Fitzpatrick. *Journalism Ethics*. Forth Worth: Harcourt Brace College Publishers, 1997.

Seneka, Lucije Anej. *Rasprava o blaženom životu i odabrana pisma Luciju*, Beograd: Grafos, 1978.

Singer, Piter. (ur.). *Uvod u etiku*. Sremski Karlovci & Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004.

Sirove vlasti (Basic Distinct). 12.07.2011.

<http://www.youtube.com/watch?v=rzhHQRcOBBs>.

Скаловски, Денко. *Еѳика на одѳоворносѳа*. Скопје: BIGOSS, 2005.

Skledar, Nikola. "O etici poziva", u *Etika novinarstva*, Stjepan Malović, Sherry Ricchiardi i Gordana Vilović (eds.). Zagreb: Izvori, 1998.

Splichal, Slavko & Colin Sparks. *Journalists for the 21st Century: Tendencies of Professionalization Among First-Year Students in 22 Countries*. Norwood, New Jersey: Ablex Publishing Corporation, 1994.

Splichal, Slavko. "Novinarji in novinarstvo", u *Vregov zbornik*, Slavko Splichal (ur.). Ljubljana: Evropski inštitut za komuniciranje in kulturo i Fakulteta za družbene vede, (Javnost/The Public, 7, posebni broj), 2000.

Šarčević, Abdulah. *Politička filozofija i multikulturalni svijet, svijet, istina o istini: svijet moderne i postmoderne, u sjeni nihilizma*. Sarajevo: Svijetlost, 2003.

Šporer, Željka. *Sociologija profesije: ogled o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1990.

Srdić, Milutin. *Leksikon novinarstva*. Beograd: Savremena administracija, 1979.

Tadić, Ljubomir. *Ogled o javnosti*. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1987.

Темков, Кирил. "Еѳиката и новинарството денес", во *Комуниколоѳијаѳа и друѳиѳе науки*. Скопје: Правен факултет, 2007.

- Темков, Кирил. *Еџика за III ѓодина*. Скопје: Просветно дело, 2004.
- Темков, Кирил. *Еџикаџа денес*. Скопје: Епоха, 1999.
- Темков, Кирил. *Како да се биде добар - Еџика за млади*. Скопје: ОХО, 2007.
- Thomas, Barbara. *Journalistische ethik*. Opladen/Wiesbaden, 1998.
- Thompson, Andrew. *Guide to ethical practice in psychotherapy*. New York: Wiley-Interscience, 1990.
- Tomić, Zorica. *Komunikologija*. Beograd: Їigoja štampa, 2003.
- Ulrich, Peter. *Integrative Wirtschaftsethik*. Bern-Stuttgart-Wien: Verlag Paul Haupt, 2001.
- Универзална декларација за зашџиџиџа на човековиџе џрава*. 04.05.2006.
<http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache>
- Вебер, Макс. *Духовни рад као џозив*. Сремски Карловци & Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановиќа, 1998.
- Vilović, Gordana. "Utjecaj op-ed stranica na *The New York Timesa* na vanjsku politiku SAD-a u odnosu na државе бивше Југославије". Magistarski rad. Zagreb: Fakultet политичких зnanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001.
- Vilović, Gordana. *Etički prijepori u Globusu i Nacionalu 1999. – 2000*. Zagreb: Fakultet политичких зnanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2004.
- Vojnović, Ѓura. "Oblici novinarske samoregulacije i odgovornosti", во *Etika javne reci u medijima i politici*, Zoran Vacić (ur.). Beograd: Centar Za Liberalno-Demokratske Studije, 2004.
- Vukasović, Ante. *Etika, moral, osobnost*. Zagreb: Školska knjiga & Filozofsko-teološki institut D.I., 1993.
- Vukušić, Jagoda. "Preispitivanje razine etičnosti", во *Etika novinarstva*, Stjepan Malović, Sherry Ricchiardi i Gordana Vilović (eds.). Zagreb: Izvori, 1998.
- Ѓaket, Dejl. *Novinarska etika – Moralna odgovornost u medijima*. Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Weber, Max. *Vlast i politika*. Zagreb: Jesenski i Turk, 1992.
- Wheelwright, Philip. *A Critical Introduction to Ethics*. Third Edition. New York: The Odyssey Press, 1959.
- Whitbeck, Carrollain. "A different reality; feminist ontology", in *Beyond domination*, C.Gould (ed.). New Jersey: Rowman and Allanheld, Totowa, 1983.

Windelband, Wilhelm. *Povjest filozofije*. Zagreb: Kultura, 1957.

Wundt, Wilhelm Max. *Ethics: The Facts of Moral Life*. New York: Cosimo, Inc., 2006.

Wundt, Wilhelm. *Ethik: Eine Untersuchung Der Tatsachen Und Gesetze Des Sittlichen Lebens*. Nubu Press, 2010.